

Printed By
V. RAMASWAMY SASTUDU & SONS,
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.

శ్రీ రస్తు.

మా ఘనా వ్యే, న వ్యాఖ్యానే

ప్రథమః సర్గః

వ్యాఖ్యాన పీఠికా.

ఇంద్రవరదశశ్యామమింద్రానందశశమ్,

వందారజనమందారం వందేహం యదునందనమ్.

దస్తాశ్చ లేన ధరణీతలమున్నమయ్య పాతాళ కేళిషు భృతాదివరాహలీలమ్.

ఉల్లాఘనోత్ఫులభణాధరగీయమానక్రీడావదానమిభరాజముఖం నమామి.

కారదా కారదా మౌఙ్గజవదనా వదనామ్బుజే,

సర్వదా సర్వదాస్తాకం సన్నిధి సన్నిధిం క్రియాత్.

వాచీం కాణభుజీ మణీగణ దవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ

మంతస్తప్త మరంస్త పన్నగగపీగుంభేషు చాజాగరీత్,

వాచా మాచకల త్రహస్య మఖిలం య చ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం

లోకేభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

మల్లినాభసుధీ సోమయం మహోపాధ్యాయశబ్దభాక్,

విధత్తే మాఘకౌవ్యస్య వ్యాఖ్యానం సర్వంకషాభిధామ్.

యే శబ్దార్థపరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా

శిక్షాకాతుకినో విహర్తృమనసో యే చ ధ్వనే రధ్వని,

క్షుభ్యద్భావతరంగితే రససుధాసింధౌ మిమంతుంతి యే

తేషామేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.

సేతాన్తికా యదునందనః స భగవాన్ వీరః ప్రధానో రసః

శృంగారాదిభి రంగవాక్ విజయతే పూర్ణా పున ర్వర్ణనా,

ఇంద్రప్రస్థగమ్యద్యుపాయవిషయవైచిత్ర్యావసాదః ఫలం

ధన్యో మాఘకవి ర్వయం చ కృతిన స్తత్సూక్తిసంశీలనాత్.

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యానయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానశేషిత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవాత్ మాఘకవిః “కావ్యం యశ నైవర్థకృతే వ్యవహరవిదే శివేత
రక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమితయోపదేశయుజే.” ఇత్యాద్యాలంకా
రికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్య స్యానేక శ్రేయస్సాధనతాం ‘కావ్యాల్లాపాంశ్చవర్జయే’
దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యత్, శిశుపాలవధాఖ్యం మహా
కావ్యం చిక్షీరుః, చిక్షీర్షి తార్థనిర్విఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణ ఫల
సాధన భూతస్వేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్ “ఆశీర్నమస్క్రియా
వస్తునిర్దేశో వాఽపి తస్తుఖిమి”తి ఆశీరాద్యస్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ
కార్యఫలరూప శిశుపాలవధ బీజభూతం భగవత శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం వ
స్తాదౌ శ్రీశబ్ద ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశత్ కథా ముపక్షిపతి.—

శ్రీయగపతి శ్రీమతి శానితుం జగ

జగన్నివాసో వసుదేవసద్దని,

వసన్ దదర్శావతరంతమంబరా

ధిరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః.

1

శ్రీయతి. అత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదికుడే రభ్యుచ్చయః.
తదుక్తం.—‘దేవతావాచకా శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిర్ద్యా
న్యుర్నిర్దిషతో గణతోఽపివే’తి. శ్రీయః లక్ష్యః పతిః, ఏతేన రుక్మిణీరూపయాశ్రీ
యా సమేత ఇతి నూచితమ్. ‘రాఘవత్వేభవత్సితా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మ నీ’తి విష్ణు
పురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతిభావః తథాపి.
‘పరిత్రాణాయ సామానాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ
సంభవామి యుగేయుగే’ ఇత్యాదివచనానుసారేణ జగత్ లోకం, శానితుం దుష్ట
నిగ్రహశిష్టానుగ్రహభ్యాం నియంతుం, శ్రీమతి సంపద్యుక్తే, వసుదేవసద్దని వసుదేవ
రూపిణః కశ్యపస్య వేత్సని, వసన్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠత్, హరి ర్విష్ణుః, అంబరాత్
ఆకాశాత్, అవతరంత మౌవతంతం ఇంద్రసందేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో
బ్రహ్మ, బ్రహ్మాండప్రభవత్వాత్. తస్మాంగభువం తనూజం అథవా తస్మాంగా
దవయవా దుత్సంగాఖ్యా ద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః తం మునిం నారదమిత్యర్థః.
‘ఉత్సంగా న్నారదో జక్షే దక్షోఽంశుమత్స్వయంభువ’ ఇతి భాగవతవచనాత్
దదర్శ కదాచి దితి శేషః. అత్ర అర్చియసి వసుదేవసద్దని సకలజగదాశ్రయతయా
మహిమసో హరే రాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽర్థాలంకారః తదుక్తం—
‘అధారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మతో ఇతి. జగన్నివాసస్యజగదేకదేశ

నివాసిత్వ మితి విశోధశ్చ. తస్మానిర్వచనీయమహిమత్వాదితి పరిహారః. తథా తకార సకారాదేః కేవలస్యాసకృదావృత్త్యా, జగజ్జగ దితి అసకృద్వ్యంజనసాదృశ్యాచ్చ వృత్త్యనుప్రాసభేదా శబ్దాలంకారా. ఏషాం చాన్యోన్యనైరపేక్ష్యైకైకత్ర సమావేశాత్ తిలతందులవ త్సంస్పృష్టిః. అన్తిక్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్—‘జతో తు వంశస్థ ముదీ రితం జరా వితి లక్షణాత్.

తదానీం జనైః విస్తయాదీక్షీతుం ప్రవృత్త మిత్యాహ.—

గతం తిరశ్చీన మనూరుసారథేః

ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః,
పతత్యైథో ధామ విసారి సర్వతః.

కిమేతదిత్యాకులమీక్షీతం జనైః.

౨

గతమితి. అవిద్యమానా ఊరూ యస్య సోఽనూరుః స సారథి ర్యస్య తస్మా నూరుసారథేన్నూర్యస్య, గతంగతిః, భావేక్షః తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం ‘విభాషాంచే రదిక్ ప్రీయా మితి తిర్యక్చబ్దా దంచత్యస్తాత్ప్రాతిపదికాత్వాన్వికే ఖప్రత్యయః, హవింషి భువంతీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదంతం సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ తేజః, అధః అధస్తాత్, పతతి కిమేతదితి సూర్యా గ్నివిలక్షణమదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమాత్మకం స్యా దితి అకులం విస్తయా త్సం భ్రాంతం యథా తథా. జనై రీక్షీతం ఈక్షణం కృతం, సకర్త కాదప్యవివక్షితే కర్తృణి భావేక్షః. ‘ప్రసిద్ధిరవివక్షతః కర్తృణోఽకర్తృకా క్రియే’తి వచనాత్, ‘కేచిత్కర్తృణి క్తాంతం కృత్వా ఈక్షీతం మునిం దదర్శేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అత్రోపమేయస్య మునీధామ్నః సూర్యాగ్నిభ్యా ముపమానాభ్యాం తదసంబంధినా అధః ప్రసరణధర్మ జాధికన్యర్థ నాద్య్యతిరేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— ‘ఉపమానాద్యదన్యన్య వ్యతిరేక స్స ఏవహీ’తి.

అథ భగవాన్నిరచైషీదిత్యాహ.—

చయ స్త్విషామిత్యవధారితం పురా

తత శ్శరీరీతి విభావితాకృతిమ్,

విభు ర్విభక్తావయవం పుమా నితి

క్రమాధముం నారద ఇత్యబోధి నః.

3

చయఇతి. విభు స్తత్త్వావధారణసమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషాం చయ ఇత్యవధారితం. తేజఃపుంజమాత్ర త్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా విమృష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం. తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారి తం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ

పుమానిత్యవధారితం అమ మగచ్ఛన్తం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభిప్రాయేణ పుంలింగనిర్వాహః. శ్రమత్పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ, లోకద్వయై ఇద ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదై వేతి తత్త్వమ్. నారద ఇత్యుభోధి, నారదం బుద్ధవానిత్యధః. నారదస్య కర్తృత్వేఽపి నిపాతేన ఇతిశబ్దనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తిజాద్యుపసంఖ్యానసహ్యపలక్షణత్వాత్, యథాహ వామనః— 'నిపాతేవాప్యభిహితే కర్తృణి న కర్తృవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాదీతి, బుద్ధ్యతేః కర్తరిలుక్'. 'దీపజనబుద్ధపూరితాయభ్యోఽన్యతరస్యామితి నూత్రేణ చిహ్. చిహ్ లు గీతి రస్యలుక్. ఆత్ర విభావితాకృతిం విభక్తావయవమిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషణకత్యా శరీరత్వపుంస్త్యావధారణహేతుత్వే నోపన్యాసాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్'.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామునిం విశిష్యే.—

నవా నధోఽధో బృహతః పయోధరాక్

సమూఢకర్పూరపరాగపాణ్డూరమ్,

క్షణం క్షణోత్తిష్టగజేన్ద్రకృత్తినా

స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శంభునా.

4

నవానితి. కీదృశమముం నవాక్ సద్యస్సంభృతసలిలాక్, అతిసీలా నితి యావత్. బృహతో విపులాక్, పయోధరాక్ మేఘాక్, అధోఽధః మేఘానాం సమీపాధః ప్రదేశే, నిత మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధసస్సామిప్య' ఇతి ద్విర్భావః తద్యోగా ద్వితీయా. 'ఉభవర్వతసాః కార్యా ధిగుపర్యాధిషు త్రిషు, ద్వితియా ప్రేడితాస్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతా' ఇతి వచనాత్. సమూఢః పుంజీకృతః. 'సమూఢః పుంజితే భుగ్న' ఇతి విశ్వః. కర్పూరస్య పరాగ శ్చూర్ణః, తద్వత్పాండురం అతఏవ క్షణం మేఘసమీపావస్థాసక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయేతి ద్వితియా. క్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వ్యాపారస్థితా కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, ఉత్క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తి శ్చర్మ యేన తేన. 'అజనం చర్మ కృత్తిస్తీన్రి' ఇత్యమరః, భూత్యా భస్మ నా, సితేన, 'భూతి ర్భూతి భస్మనీ' త్యమరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూపమమిత్యర్థః, సామేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయో రేవ తుల్యోపమాశబ్దయోః. 'అతులోపమాభ్యా మితి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్యే — తృగీయేత్యాహుః, కేచి దిమం శ్లోకం చయస్తీషా మిత్యతః ప్రాగ్లిఖిత్యా వ్యాపకతే కేషం పుంస్త్యావధాగణాత్ ప్రాక్షేపఃపిష్టమాత్రస్య శంభూపమాచిత్యంబింత్యమ్.

దధాన మంభోరుహ కేసరద్యుతీ
 ర్జ్వటా శ్వరచ్చంద్ర మరీచిరోచిషమ్,
 విపాకపిక్తా స్తుహినస్థలీరుహా
 ధరాధరేంద్రం వ్రతతీతతీరివ.

5

దధానమితి. పునః అమ్బురుహ కేసరద్యుతీః పద్మకింజల్కప్రభాః. పిశంగీరి త్యర్థః, జటాః దధానం, స్వయం తు శరచ్చంద్ర మరీచిరివ రోచి ర్యస్య, తద్వద్ధవళ వర్ణ మిత్యర్థః. అతఏవ విపాకేన పరిణామేన పింగాః పింగళాః, తుహినస్థల్యాం రోహం తీతి తుహినస్థలీరుహాః, క్లిప్. వ్రతతీతతీః లతాసమూహాః 'వశీతు వ్రతతీ ర్జ్వటే.' త్యమరః. దధానం, ధరాధరేంద్రం హిమవాక్, తుహినస్థ లీతి లింగాత్. అన్యనార దోపమానత్వాసంభవాచ్చ. తమివ స్థిత మి త్యుత్పేక్షా.

పిశంగమాంజీయుజ మర్జునచ్చవిం
 వసాన మేణాజిన మర్జునద్యుతి,
 సువర్ణసూత్రాకలితాధరామ్బురాం
 విడమ్బయన్తం శితివాసస స్తనుమ్.

6

పిశంగేతి. పునః కీదృశం మంజ స్పృణవిశేషః, తన్నయా మేఖలా మాంజీ, పిశంగా షాంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగమాంజీయోక్. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్లిప్. 'స్త్రీయాః పువ ది'త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పువదాభివః తం అర్జునచ్చవిం ధవళకాన్తిం, 'వశక్షో ధవళో'ద్భున' ఇత్యమరః. అంజనద్యుతి అంజనవర్ణం, ఏణా జినం కృష్ణమృగచర్మ, వసాన మాచ్ఛాదయన్తం, వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్చానచ్, సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబర మంతరీయం యస్యాస్తాం, శితివాససో నీలాంబరస్య బలరామస్య తమం విడంబయన్తం అనుకుర్వాణ మ్మిత్యాదీయ ముపమా.

విహంగరాజాజ్ఞరుహై రివాయతై
 ర్హిరణ్యయోర్ద్విరుహవల్లితంతుభిః,
 కృతోపవీతం హిమశుభ్ర ముచ్చక్షై
 ర్ఘనం ఘనాన్తే తటితాం గణైరివ.

7

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాజ్ఞరుహై. రివ గరుత్మల్లోమతులైః ఆయతై ర్హిరైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్యయా. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయటి యలో పనిపాతః. తస్యా ముర్వాన్యం, రుహ రూఢాః, ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః. తస్మాం వల్లీనాం, తంతుభిః తంతుకలై న్ముచ్చైవయవైః, ఉపాదానగుణా ద్విరణ్యయైః కృతో

పవిత్రం శోభార్థం కల్పితయజ్ఞనూత్రం, స్వయం హిమశుభ్రం, అతవీర ఘనాంతే శరది,
తటితాం గజై రుపపక్షితం, ఉచ్చకై రున్నతం, ఘనం మేఘ మివ శ్శితమ్.

నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మవత్సరా

లసద్విసచ్చేదసితాజ్వలజీవా,

చకాస తం చారుచమూరుచర్షణా

కుభేన నాగేంద్ర మివేంద్రవాహనమ్.

8

నిసర్గేతి. పునః నిసర్గాత్పవ్యభాజేన, చిత్రాణి కృష్ణకారాణి, ఉజ్జ్వలాని
భాస్వరాణి నూత్నాని లోమాని యస్య తేన, లసకా యో బిసచ్చేదో మృణాళఖండః,
తద్వత్సితేక్ష్యే వపుషి, సంగి నా సక్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్షణా మృగ
త్వమరః, కుభేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేశ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తామః కుఖోద్వయో రి'
త్యమరః. ఇంద్రవాహనం నాగేంద్ర మైరావణ మివ, ఇహేంద్రవాహనమితి స్వస్వామి
భావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది'తి న ణత్వమ్. యథాహ వామ
నః—'సేంద్రవాహనశబ్దే ణత్వం ఆహితత్వస్యావివక్షితత్వా ది'తి. చకాసతం దీప్య
మానం, చకాశే శ్శతరి 'నాభ్యస్తా చ్చతు రి' తి సుమభావః. 'జక్షత్వాదయ వ్షడి'
త్యభ్యస్తసంజ్ఞా,

అజస్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ

క్షతోజ్జ్వలాజ్ఞుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా,

పురః ప్రవాళై రివ పూరితార్థయా

విభాంత మచ్చస్ఫటికాక్షమాలయా.

9

అజస్రమితి. పునః అజస్రం స్థావర్యేణ, ఆస్ఫాలితాస్తాడితాః, స్థావర
పరిక్షార్థం స్యుజ్ఞాంగుష్ఠేన తంత్రితాడనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లకీగుణానాం విణాతస్త్రి
ణాం. 'గుణ స్థావృత్తి శబ్దాది జ్యో సన్ధ్యా ద్యక్ష తస్తు ప్సి' తి యాదవః. క్షతేన
సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలై రంగుష్ఠనఖాంశుభిః, భిన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగర క్తయేత్వర్థః.
అతవీర పురః పురోభాగే ప్రవాళైః విద్రుమైః 'ముక్తాథ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం
'పున్న పుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్థయేన శ్శితయా అచ్చస్ఫటికానా మక్షమాలయా,
జపమాలయేత్వర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటికగ్రనాణాదృషే ర్హృత్కారిత్వం వ్యజ్యతే.
'స్ఫాటికో మోక్షదః పర'ఇతి. మోక్షార్థి నాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం
భాసమానం, భాతే శ్శతృప్రత్యయః. అత్ర నఖాంశుభిన్నయేతిస్వగుణత్యాగేనాన్య
గుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకార ఉక్తః. 'తద్గుణ స్వగుణత్యాగాదన్యోత్పన్నైః
గుణాన్యై రి'తి లక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయం ప్రవాళపూరితార్థతో వ్యప్తిశ్చే త్యన
యా రక్షాజీభావేన సంకరః,

రణద్విరాఘట్టనయా నభస్వతః
పుథగ్విభిన్న శ్రుతిమణ్డలై స్స్వరైః,
స్ఫుటీభవద్ద్రామవి శేషమూర్చనా

మచేక్షమాణం మహతీం ముహూర్త్యువహః.

10

రణద్విరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పుథగసం
కీర్ణం, రణద్విర్భవద్విః, అమరణనాత్త నోత్పద్యమానైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యార్థమమరణ
నం స్వరో' ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే-శ్రుత్యసంతరభాషియఃస్నిగ్ధోఽ
మరణనాత్తకః, స్వరో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. శ్రుతిర్నామ
స్వరారంభకావయవః శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—'ప్రథమశ్రవణాచ్చబ్జ క్కూయితే
ప్రాస్వమాత్రకః, సా శ్రుతి సుంపరిక్షేయా స్వరావయవలక్షణే'తి. విభిన్నాని ప్రతీని
యతసంఖ్యయా వ్యవస్థితాని మండలాని సమాహాయేషాం తైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః,
శ్రుతిసంఖ్యానియమే దత్తితి— 'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జ మధ్యమ పంచమాః,
ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారా త్రిస్త్రీ ఋషభధైవతా వి'తి. తదుక్తం—'శ్రుతిభ్య స్స్వ
స్వరా షడ్జస్థభగాంధారమధ్యమాః, పంచమో దైవతశ్చాఫ నిషాద ఇతి సప్తతే,
తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపదసీత్యపరామతా' ఇతి. తైస్స్వరైః, స్ఫుటీభవంతీన్యో గ్రామవి
శేషాణాం షడ్జాద్యపరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్చనాః
స్వరాలోహణావరోహణక్రమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవీణాం. 'విశ్వా
వసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యా త్వరస్వత్వాస్తు కచ్చ
పీతి వైజయంతీ. ముహూర్త్యువ రవేక్షమాణం. తంత్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా
పురుషప్రయత్నమంతరేణైవావిసంవాదం ధ్వనతీతి కాతుకాదనుసందధాన మిత్యర్థః.
అత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా కుటుంబినస్సర్వేష్యేకీభూతా భవంతి పి, తథా
స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామో భవే దాదౌ మధ్యమగ్రామ
ఏవచ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేతద్ద్రామత్రయ ముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'సంద్యా
వరోఽథ జీమాత స్సుభద్రో గ్రామకాస్త్రయః, షడ్జమధ్యమగాంధారా స్త్రయా
ణాం జన్మహేతవ'ఇతి. మూర్చనాలక్షణంచ—'క్రమాత్స్వరాణాం సప్తానా మారో
హశ్చావరోహణం, మూర్చనేతుచ్యతే గ్రామ ఏతా స్సప్త సప్త చ. గ్రామత్ర
యేఽపి ప్రత్యేకం సప్త సప్తచ మూర్చనా' ఇత్యేకవింశతిమూర్చనా భవన్తి. తన్నా
మానితుః. 'నానపేక్షితముచ్యతే' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభజ్యభయా న్నలిఖ్యన్త ఇతి సర్వ మవ
దాతమ్. అత్ర పుంవ్యాపారమన్తరేణ స్వరాద్యావిరాళావోక్త్యా కోఽపి లోకాతి
క్రాంతోఽయం శిల్పసాప్తవాతిశయో వీణాయాః ప్రతీయతే. తేనసహస్వతస్సిద్ధాత్తి
శయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాత్ తన్నులా అతిశయోక్తి రలంకారః సాచ మహ
త్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్చనాద్యసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాత్ అసృ

బంధే సంబంధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం వివాపి మూర్ఖనాదికాఙ్శీత్ప
త్రిద్యోతనాత్ విభావనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారణాలంకారధ్వనినితి సంతేషః.

నివర్త్య సోఽనుప్రజతః కృతానతి

నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్భుస్సదః,

సమాసవత్సాదితదైత్యసంపదః

పదం మహేంద్రాలయచారు చక్రిణః.

11

నివర్త్యతి. అతీంద్రియాః ఇంద్రియ మతీక్రాంతాః, దేశకాలస్వరూపవిప్ర
కృష్టార్థాః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యథే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తా
పన్నాలంపుర్యగతిసమానేషు పరవల్లింగతా ప్రతిషేధో వక్ష్య'ఇతి విశేష్యలింగత్వం.
తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, సర్వాధ్యక్షత్వేత్వం. సః నారదః కృతానతీక్, కృతప్ర
జాయాక్, అనుప్రజతోఽనుగచ్ఛతః, సభసే సీదన్తి గచ్ఛన్తీతి సభస్సదః సురాక్,
'సత్సాద్విషే'త్యాదినా క్విప్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, సమునిః, సాదితాః వివాపితాః,
చైత్యానాం సంపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్రస్థాలయో భవనం,
తద్వచ్చారు, పదం స్థానం, సమాసవత్ ప్రాపత్, సీదతే ద్దక్. పుషితిత్వా దఖ్.
అత్ర సతీ నతీతి పదః పద మితిచ ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్గయో రసకృదావృత్త్యా
భేదానుప్రాసః. అన్యత్ర వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః.

పతత్పతజ్జప్రతిమస్తపానిధిః

పురోఽస్య యావన్న భువి వ్యలీయత,

గిరే స్తటిత్వా నివ తావదుచ్చక్రై

ర్జవేన వీతాదుదతిష్ఠదచ్యుతః.

12

పతదితి. పతక్ యః పతజ్జ మ్మగ్నః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః
'పతంగ' పక్షిమూర్త్య చేత్యమరః. తపానిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః
ప్రదేశే, యావన్నవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లిక్'గతా, వితి ధాతోః చైవాదికాత్కర్తృ
లక్. తావ దచ్యుతః. గిరే శైలాత్, తటితోఽస్య సన్తీతి తటిత్వాక్ మేఘవన,
'యుయ'ఇతి మకుటో మకారస్య వకారః. 'తసా మత్స్యర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయామేకసం
జ్ఞాధికారే జాపదత్వాన్న జక్ష్యం ఉచ్చక్రై రున్నతా త్పీతాత్, జవేనోదతిష్ఠత్,
మునిచరణస్య భూస్పర్శ తస్మిన్ స్వయ ముత్థితవాక్ 'ఉర్ధ్వంప్రాణా హ్యుత్క్ర
మన్తి యూనః స్థవిర ఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాక్ ప్రతిపద్యత
ఇతికాస్త్రమనుసరన్తితి భావః. 'ఉదో నూర్ధ్వకర్షణీ'తి నియమాత్, ఇహోర్ధ్వ
కర్షణీ నాత్సనేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యత్ర పతంగస్య పతనాసంభవాదియ మభూ
తోపమే త్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభావః అతఏవాతాప్రసిద్ధసోపమానత్వా
యోగాదుత్పేక్షేత్యాధునికాలంకారికా స్సర్వే వర్ణయంతి.

అథ ప్రయతోన్నమితానమత్పై
 ధృతే కథంచి త్పణినాం గణై రథః,
 న్యధాయితా మభిదేవకీసుతం

సుతేన ధాతు శ్చరణౌ భవ స్థసలే.

13

అథేతి. అథామ్యతోన్థానానస్తరం, ధాతు స్సుతేన నారదేన, ప్రయత్నే నోన్నమితా స్తథాపి మునిపాదన్యాసభారా దానమంతః ఫణాః యేషాంతైః ఫణినాం గణైః అధః అధఃప్రదేశే, కథంచి ధృతే స్థాపితే, భవః స్థలే భూపుష్టే, అభిదేవకీ సుతం 'లక్షణేనాభిప్రతీతిభిముఖ్య' ఇత్యవ్యయాభావః. చరణౌ న్యధాయితాం నిహితా, దధాతేః కర్తృణిలుక్. 'స్యసిచ్ఛీయుడి' త్యాదినా చిణ్విదిటి యుగాగమః. అత్ర ఫణినాం నమనోన్నమనాసంబంధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిభేదః.

త మ్మన్య మ్మన్యదిక మాదిపూరుష
 స్సపర్యయా సాధు స పర్యపూపుజత్

గృహం నువైతుం ప్రణయా దభీష్ణవో

భవన్తి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః.

14

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అశ్వేషామపిదృశ్యత' ఇత వా దీర్ఘః. స కృష్ణః, ఆర్జునం పూజార్హమిత్యర్థః. 'దండాదిభ్యోయః.' తం నారదం ఆర్హం పూజార్థం ద్రవ్య మర్జునం, 'పాదార్హాభ్యాంచేతి యత్ప్రతిత్యయః' మూర్త్యేపూజావిధా వర్గః, పట్టుత్రిషవర్ణ మర్హం ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. ఆర్జున మాది ర్హస్యా స్తయా, ఆర్హాదికయా 'శేషా ద్విభాషేతి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా 'పూ జా నమస్యాపచితి స్సపర్యా రాప్త్యానా స్సమా' ఇత్యమరః. సాధు యథా తథాపర్య పూపుజత్ పరిపూజితవాక్, జౌచక్ యుక్తం చైత గతి అర్థాంతరం న్యస్యతి— గృహంనితి. మనస ఈషిణో మనీషిణః సంతః, పృహదరాదిత్వాత్సాధుః అపుణ్యకృతాం పుణ్య మకృతవతాం, 'సుకర్తృపాపమంత్రపుణ్యేషుకృష్ణ' ఇతి భూతే క్విప్. గృహం ప్రణయా దువైతుం, అభీష్ణవోఽభ్యాప్తు మిచ్ఛవః, ఆహ్వానే స్సన్నంతా దుప్రత్య యః. 'ఆవ్జ్ఞప్యధామిది' తీకారః న భవంతి కింతు పుణ్యకృతామేవ. అతః కృభృ లభాస్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

న యావ దేతా వుదవశ్య దుష్టితౌ

జన స్తుపారాంజనపర్వలా వివ,

స్వహ స్తదత్తే ముని మాసనే ముని

శ్చిరంతన స్తావ దభిన్యవీవిశత్.

15

నేతి. ఉత్థితా వేతా మునికృష్ణే, జనః, తుషారాంజనయోః పర్వతావివ, యావ
 నోద్దపశ్యత్ నోత్తేర్పక్షితవాక్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః, పురా
 కిల భగవాక్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవా నితి పురాణవచనాత్.
 'సాయం చిర మిత్యాది నా ల్యుప్తు'త్యయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహ స్తేన దత్తే ఆసనే,
 మునిం నారదం, అభిన్యవీచిత స్వాభిముఖ్యేనోపజేతవాక్, అభినిపూర్వాద్వి
 శతేర్జ్యోతా ల్లజి 'జి శ్రీ' ఇతి చక్ష.

మహామహానీలశిలామయః పురో

నిషేదివాక్ కంసకృష స్స విష్ణురే,
 శ్రితోదయాద్రే రభిసాయ ముచ్చుకై
 రచూచుర చ్చుంద్రమసోఽభిరామతామ్.

16

మహాదితి. మహాత్మ్యః మహానీలశిలాయాః, సింహళ ద్వీపసంభవేంద్రనీలోపలస్య
 రుగివ రుగ్యస్య తస్యేత్యుపమాలంకారః. 'సింహళ' స్యాకరోద్భూతా మహానీయాస్తుతే
 స్సృతా' ఇతి భగవా నగ్రస్యః. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రేవిష్ణురే ఆసనే.
 'వృక్షాననయా ర్విష్ణురే' ఇతి సత్యం నిషేదివాక్ ఉపవిష్టవాక్, 'భాషాయాం సదవస
 త్రున' ఇతి కృసుః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖం, అవ్యయిభావః. సా
 యంకాలస్య కార్ణ్యా త్కృష్ణోపమానత్వం. శ్రితః ఉదయ ఇత్యది రేన్యతస్య చంద్ర
 మసః, అభిరామతాం ఉచ్చుకేశ్శోభాం, అచూచురత్ చోరితవాక్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః.
 చుర స్తేయే. 'జి శ్రీ' త్యాది నాచక్ష. అత్రాన్యస్యాన్యసంబంధాసంభవా చ్చున్ద్రమసోఽభి
 రామతామివాభిరామతామిత్యేపమ్యపర్యవసానాదసంభవద్వస్తుసమ్బంధరూపా నిదర్శ
 నాభేదః స చోక్తోపమాయా మంగాగిభావేన సంకీర్తతే.

విధాయ తస్యాపచితిం ప్ర సేదుషః

ప్రకామ మప్రీయతే యజ్ఞనాం ప్రియః,
 గృహీతు మార్యా స్పరిచర్యయా ముహూ
 ర్దుహానుభావా హి నితాన్త మర్థినః.

17

విధాయేతి. యజ్ఞానో విధి నేష్టవన్తః. 'యజ్ఞా తు విధి నేష్టవా నిత్యమరః,
 సుయజ్ఞోర్ద్వనివ, తేషాం ప్రియో హరిః, ప్ర సేదుషః ప్రసన్నస్య, సదేః కృషు
 రిత్కుక్తం తస్య మనే రపచితిం పూజాం, 'పూజా నమస్యాపచితి రిత్త్యమరః. విధాయ
 కృత్వా, ప్రకామమత్యన్తం, అప్రీయతే ప్రీతోఽభవత్, ప్రీయతేరైవాదికాత్కర్తరిలక్
 మునిపూజాయాః ప్రీతిహేతు త్వేంద్రాంతరం న్యస్యతి—గృహీతుమితి మహానుభావా,
 మహాత్మానః, అర్చ్యైక పూజ్యాక్, పరిచర్యయా, వరివస్యయా గృహీతుం వశీకర్తం
 'గ్రహణలిప్తిర్ఘ్' ఇతి దీర్ఘః. ముహూ ర్నితాంతం, అర్థినోఽభిలాషంతోహి, అర్థ

న మర్థోఽభిలాషః స ఏషా మస్తీతి మత్స్యార్థీయ ఇనిః న తు చినిః. కృద్వృత్తేస్త
ద్ధితవృత్తి ర్భలీయ సీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృతాః కమన్డలో

ర్నిధాయ పాణా వృషిణాభ్యుదీరితాః,

అఘాఘవిధ్వంసవిధౌ పటియసీ

ర్నతేన మూర్ధ్నా హరి రగ్రహీ దమః.

18

అశేషేతి. అశేషతీర్థభ్యః ఉపహృతాః ఆహృతాః, తథా కమండలోః
పాణౌ నిధాయ, కమండలో రుదపాత్రా దుద్భృత్య పాణౌ నిధాయేత్వర్భుః. తునూలా
త్పచతీ త్యాదివత్ క్రియాంతరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమండలో రపాదానత్వా
త్పంచమి. 'అస్త్రీ కమండలుః కుణ్డి' త్యమరః. ఋషిణా, అభ్యుదీరితాః క్షిప్తాః,
అత ఏవాఘాఘానాం పాపసమూహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటియసీ సు
మర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని ఉగితక్పే' తిజీవ్. అపో జలాని, హరిః కృష్ణః, నతేన
మూర్ధ్నా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాక్, గ్రహీ ర్లుక్.

స కాంచనే యత్ర మునే రనుజ్ఞయా

నవాంబుదశ్యామతను ర్న విచక్షత,

జిగాయ జంబూజనిత శ్రియ శ్రియం

సుమేరుశృంగస్య తదా తదాసమ్.

19

స ఇతి. నవాంబుదశ్యామతనుః, సః హరిః, మునేరనుజ్ఞయా, కాంచనే
కాంచనవికారే, వైకారికోఽన్వృత్యయః. యత్ర ఆసనే, స్వవిచక్షత ఉపవిష్ట
వాక్, నిపూర్వవిశో లుజి 'నేర్విశో' ఇత్యాత్మనేపదే 'శల ఇనపథా దనిటః కృ'
ఇతి కృః. తదాసనం, తదా హర్యుపవేశనసమయే, జంబూ ర్మీలఫలో వృక్షవిశేషః.
'జంబూస్సురభిపత్రాచ రాజజంబూ ర్నహాఫతే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా
జనితాశ్రీ ర్యస్య తస్య తథోక్తస్య, భాషితపుంస్త్వా త్పతే పువద్యానః. అతో
నుమభావః. సుమేరుశృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వద్భభావిత్వర్థః. 'సక్
లిటోక్షే' రితి తత్త్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సంస్పృష్టిః.

స తప్తకార్తస్వరభాస్వరాంబరః

కఠోరతారాధిపలాఞ్చనచ్ఛమి,

విదిద్యుతే బాడబజాతవేదస

శ్శిఖాభి రాగ్లిప్త ఇవాంభసాం నిధిః.

20

స ఇతి. తప్తం పులపాకళోధితం, కార్తస్వరం స్వరం, 'రుక్తం కార్తస్వరం
జాంబూనద మప్లాపదోఽస్త్రీయా మి' త్యమరః, తద్వద్భాస్వరాంబరః పీతాం

బర ఇత్యర్థః. కఠోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవి రివ ఛవిర్య
స్యసః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. స హరిః, బాడ బజాత
వేదసో బడబాగ్నేః, శిఖాభిః, ఆశ్లాష్ట్రో యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ విదిద్యుతే బభా.

రథాంగపాణేః పటలేన రోచిషా

మృషీత్విష సుంవళితా విరేజితే,
చలత్పలాశాస్తరగోచరాస్తరం
స్తుమారమూర్తే రివ నక్త మంశవః.

21

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాణో యస్య తస్యహారేః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః
పరే నిస్సాస్త్రహ్య భవత' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సుంవళితాః
మిశ్రితాః, ఋషేః త్వీషో రుచయః, నక్తం రాత్రౌ, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయాభావః.
తరోః వృక్షస్య చలతాం పలాశానాం పత్రాణాం, అంతరాణి వివరాణి, గోచరా
ఆశ్రయా యేషాం తే తుమారః మూర్తి ర్యస్య తస్యేందోః. అంశవో మయూఖా
ఇవ, విరేజితే, చకాశితే, ఉత్పేక్షా.

ప్రపుల్లతాపించనిభై రభీశుభి
శ్శృభై శ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాణ్డుభిః,
పరస్పరేణ ఛరితామలచ్ఛవీ
త వైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః.

22

ప్రపుల్లేతి. ప్రపుల్లం వికసితం 'పుల్ల వికసన' ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం.
ఫలే ద్విష్టాయాం 'అనుపసగ్గాత్పుల్ల క్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నియమాత్ 'పుల్ల ఇత్యే
'ది'తి క్షీరస్వామి. తాపించస్య తమాలస్య పుష్పం తాపించం 'ఫలేలుచి'తి తదితలువ్.
'ద్విహీనం ప్రసవే స్వమి'తి నపుంసకత్వమ్. 'కాలస్కంధ స్తమాలస్సాన్య త్తాపిం
చోఽవ్యథ సింధుక'ఇత్యమరః. తేన సదృశైః ప్రపుల్లతాపించనిభైః, నిత్యసమాసత్వా
దస్యపదవిగ్రహః ఆతపవ 'సురుత్తరపదేత్వమి, 'నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోప
మాదయః' ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః పర్ణాని. పర్ణసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః,
'సప్తపర్ణేచికాలత్వక్సారదో విషమచ్ఛద' ఇత్యమరః. సంఖ్యాశబ్దస్య పృత్తివిషయే
వీహ్నిర్థత్యం సప్తపర్ణాదిమాత్తం భావ్యే. శేషం తాపించవత్. తస్య పుష్పాణి సప్త
చ్ఛదాని, తేషాం పాంసుః రజః, తద్వ త్పాండుభి స్సితైః, శ్శృభై శ్చ సుత్రైః, అభీ
శురభిన్యోన్యరక్తభిః, 'అభీశుః ప్రగహే రక్తా వి'తి కాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛరితే
రూపితే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయో స్తా, ఛవ్యో రభీశునాం చావయవా
వయవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తౌ హరినారదౌ, తదా ఏకవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభ
యప్రభావేనా దుభయౌ రపి సర్వాంగీణో గంగాయమునాసంగమ ఇవ స్ఫుటికేంద్ర

నీలమణిప్రభామేశనప్రాయః కల్పి దేకవర్ణః ప్రాదుర్బభూవ తన్నిమిత్రా చేయ మనయో
చేకవర్ణత్వోత్పేక్షా.

యుగాంతకాలప్రతీసంహృతాత్తనో

జగన్తి యస్యాం సవికాస మాసత,

తనౌ మము స్తత్ర న కైటభద్విష

స్తపాధనాభ్యాగమసంభవా ముదః.

23

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతీసంహృతాః అత్తన్యప
సంహృతాః, ఆత్తానో జీవాః యేన తస్య, కైటభద్విషో హఠేః, యస్యాం తనౌ,
జగంతి లోకాః, సవికాసం సవిస్రంభం, ఆసత అతివృత్. 'ఆస ఉపవేశసే' లక్షో.
తత్రతనౌ దేశే, తపాధనస్య నారదస్య, అభ్యాగమేన ఆగమసేన సంభవంతీతి సంభ
వాస్సంభూతాః, పచాద్యచ్, ముదః సంతోషాః, నమముః అతిరిచ్యంతేత్యర్థః. చతు
ర్దశభువనభరణవర్మాప్తేఽప్యంతర్నమాంతీతి కవిప్రాధోక్తి సిద్ధాంతిశయేన, స్వతస్సిద్ధ
స్యాదేదేనాధ్యవసితత్వా దతిశయోక్తిః, సా చ ముదామంతస్సంబంధేఽపి అసంబం
ధోక్త్యా సంబంధాసంబంధరూపా.

నిదాఘుధామాన మివాతిదీధితిం

ముదా వికాసం ముని మభ్యుపేయషీ,

విలోచనే బిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ

సపుణ్డరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్.

24

నిదాఘీతి. నిదాఘ ముష్ణం, ధామ తేజో యస్య తం తథోక్తం. 'నిదాఘాః
గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణ స్వేదాంబునో రపీతి విశ్వః. అర్కం సూర్యమిత అతిదీధితి
మధికకాలిం, మునిమథి నారద మభిలక్ష్య, 'అభిరభాగ' ఇతిలక్షణే కర్తృప్రవచనీయ
సంజ్ఞా. 'కర్తృప్రవచనీయాయు క్షేద్విలీయా' యదా సంతోషేణ వికాస ముపేయషీ
ఉపగతే, క్వసుప్తత్యయాంతో నిపాతః. అతఏవాశ్రితా ప్రాప్తా శ్రీరాయభ్యాం తే
తథోక్తేః 'ఇకోఽచివిభక్తావీతి నుమాగమః. విలోచనే నేత్రే బిభ్రత్, 'నాభ్యస్తా
చ్చతురీతి నుమభావః. స హరిః పుణ్డరీకాక్ష ఇత్యేవం, స్ఫుటోభవత్, సూర్య
సన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్యేన పుండరీకసాధర్మాత్ పుండరీక ఇవాక్షిణీ యస్యే
త్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్త మనన్వర్ణసంజ్ఞోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర
బిభ్రత్ స్ఫుటోఽభవదితి పదార్థపేతుకస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘుధామాన మివే
త్యుపమా సాపేక్షత్వా దనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

సితం సితిమ్నా సుతరాం మునే ర్వపు

ర్నిసారిభి స్సౌధ మివాథ లమ్భయత్,

ద్విజావళివ్యాజనిశాకరాంశుభి

శృచిస్త్రితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః.

25

సితమితి. అశోభయో రుపవేశనానంతరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసా రిభిరభీష్టం విసర్పద్భిః 'బహుళమాభీష్ట్యే' ఇతి జీనిః ద్విజావళిః దంతపక్షిః. 'దస్తవిప్రాణజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః తద్రూపఇత్యర్థః. సచాసా నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునే ర్నార దస్య వపుః శరీరం, సాధం ప్రాసాదమివ, సుతేరా మత్యంతం, అవ్యయాద్ధాదామ్సృ త్యయః. సితిమాన్ ధావశ్యేన ప్రయోజ్యకర్తా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధవళ యన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గతుపసంజనప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి' త్యాదివా అజి కర్తు స్మకర్తత్వం, యథాహ వామనః—'లభే రత్యర్థత్వా జ్ఞిచ్ఛతో కర్తుః కర్తత్వా కర్తత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసంజనగత్యర్థత్వే తు కర్తత్వ మేవేతి రహ స్యమ్. 'లభేశ్చే'తి సుమాగమః. శుచిస్త్రితాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవాన్, 'స్థిత పూర్వాభిభాషీచ పూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి వ్యాయా దితి భావః. 'బ్రాహ్మోహో వాలుక్ వచ ఉమి'తి ఉమాగమేగుణః. అత్ర సాధమివేత్యుపమాయాః, సితమాన్ లంభయన్నిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ద్విజావళివ్యాజనిశాకరేతి చలాది శబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవస్య చ, మిశో నైరపేక్ష్యా త్సంసృప్తిః.

హరత్యఘం సంప్రతి హేతు రేష్యత

శృభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,

శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం

వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్.

26

హరతీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేహం, దృష్టవాణా మితి భావః, భజో జ్ఞీః. కాలత్రితయే భూతాదికాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం పాత్ర తాం, వ్యనక్తి గమయతి కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం హరతి అపను దతి, ఏచ్యతో భావినః, శుభస్య క్షేయః. హేతుః తథా పూర్వాచరితైః ప్రాగను స్థితైః శుభైః సుకృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్యేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేనచ పునః సుకృతసమవాయమవగమయతి. తత్తే దర్శనం కస్య నాశాస్య మితి భావః. అత్ర హరతీ త్యాదివాక్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వోక్త్యా వాక్యార్థహేతుకం కావ్య లింగమలంకారః.

జగత్యపర్యాప్తసమాప్తభానునా

నయన్నియన్తుం సమభావి భానునా,

ప్రసవ్యా తేజోభి రసంఖ్యతాం గతై

రద స్త్వయా సుత్ర మనుత్తమం తమః.

27

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భాసవోఽం శవో యస్య తేన, భాసనా అర్చణ, 'భాసవోఽర్చహరాంశవ' ఇత్యుభయత్రాపి నైజయంతీ. యత్రమో నియంతం నివారయతుం, న సమభావి నాశంకి, భావే లుక్. అవిద్యమాన ముత్తమం యస్తాత్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అదస్తమః మోహతృకం, అసంఖ్యతాం గతైః తేజోభిః ప్రసవ్యా బలాత్, త్వయా సుత్రం సన్నం, అత క్లాఘ్యదర్శనో భవానితి భావః. 'సుదవిదే' త్యాదినా వికల్పత్వా నిష్ఠానత్వా భావః, అత్రోపమానాద్భావోః మునే రాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాస్పృహ

సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్తనా,

సదోపయోగేఽసి గురు స్త్వ మక్షయో

నిధి శ్రుతినిాం ధనసంపదామివ.

28

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాం చ, క్షేమకృతా మశలకారిణా 'ప్రజాస్యాత్సంతతా జన' ఇత్యమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢ భాజనేచ, నిక్షేపేణ నిధానేన, నిరాకులాత్తనా స్వస్థ చిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర మిత్యమరః. ప్రజాస్పృహ బ్రహ్మజ్ఞా, పుత్రిజ్ఞా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతినిాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః ఏక త్రామన్నయా దన్య త్రానంత్యా చేతి భావః. గురు రుపదేహ్య, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అన్యత్ర మహాక నిధియతేత్రేతి నిధి నిక్షేపః కృతః, 'ఉప సర్వేభ్యః కిరీతి కిప్రత్యయః. శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్పృతిష్ఠా హేతునాం భవాదృశాం. దర్శనం కస్య న క్లాఘ్య మితి భావః. అత్ర శబ్దమత్రసాధర్మాత్ క్షేమోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాచూః.

విలోకనేనైవ తవామునా మునే

కృతః కృతార్థోఽస్తి నిబర్హితాంహసా,

తథాపి శుశ్రూషు రహం గరియసీ

ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే.

29

విలోకనేనీతి. హే మునే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాపనా అత ఏవ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్తి, తథాప్యహం, గరియసీః అర్థ వత్తరాః, 'ద్వివచనవిభజ్ఞోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చేతి జీవ. 'ప్రియస్థితే' త్యాదినా గురోర్గరాదేశః, గిర స్తవ వాధోఽపి, శుశ్రూషుః ప్రోతు మాఖ—ఇ

మిమ్మరస్తి శృణోతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. న చైతద్వృథేత్యాహ—అథవేతి. తథా
హీత్యర్థః అథవేతి పక్షాంతరప్రసిద్ధ్యో రితి గణవాఖ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన
తృప్యతే, నకే నాపీత్యర్థః. కృతార్థతాయా ఇయత్రాభావాదితి భావః, భావేలిత్.

ఏవం ప్రియ ముక్త్యా సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన ప్రచ్ఛతి.—

గతస్పృహలోఽప్యైగమనప్రయోజనం

వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,

తనోతి న స్తా ముదితాత్మగౌరవో

గురుస్తవై వాగమ ఏష ధృష్టతామ్.

30

గతస్పృహఇతి. గతస్పృహలో విరక్తోఽపి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి
వక్తుం యయా ధృష్టతయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, స్యతేర్భావేలిత్. ఉదిత
ముత్పన్నం ఉక్తంవా, అత్తనో మమ గౌరవం యేన సః, గురుః శ్లాఘ్యః, ఏష తవ
ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్మాకం, తాం ధృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్సమ్మహ
త్వేఽపి ప్రేక్షావత్ప్రీతితేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

ఇతి బ్రువంతం తమువాచ స వ్రతీ

న వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,

త్వ మేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః

కి మస్తి కార్యం గురుయోగినా మపి.

31

ఇతీతి. ఇతి బ్రువంతం తం హరిం, స వ్రతీ ముని రువాచ, కిమితి హేపురు
షోత్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'ననిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గత
స్పృహలోఽపీత్యేవం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యా ప్యత్ర ప్రయోజనసంభవాదితి
భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః,
ఇత్యతోఽస్మాత్, అన్య ద్గురుకార్యం. కి మస్తి న కించి దిత్యర్థః తస్మాన్న ప్రయోజ
నాంతరప్రశ్నావకాశ ఇతి భావః.

యదుక్తం యోగినా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవద్రధయతి.—

ఉదీర్ణరాగప్రతిరోధకం జనై

రభీష్టు మత్కుణ్ణతయాతిదుర్గమమ్,

ఉవేయుషో మోక్షపథం మనస్విన

స్త్య మగ్రభూమి ర్నిరపాయసంశ్రయా.

32

ఉదీర్ణేతి. ఉదీర్ణ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః.
ప్రతిబంధః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్థ్యం దిపాటచ్చరమలి
ముచా' ఇత్యమరః. అభీష్టు మత్కుణ్ణతయా అనభ్యుపైత్యేన, అన్యత్రాప్రతిహతత్వే

న చ, జనై రతిదుర్గమం, మోక్షవధం అపవర్గమార్గం, కాంతారం చ, ఉపేయమః ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయవాననాశ్వాననూచానశ్చేతి' క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. మనస్విస స్సుమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయా మినిః' త్వమేవ నిరపాయః పునరావృత్తి రహితః, సంశయః ఆశయః ప్రాప్తి ర్యస్యా సా తపోక్తా, 'న చ పునరావర్తతే' ఇతి శ్రుతేః అగ్రభూమిః ప్రాప్యస్థానం. 'అగ్ర మాలంబనే ప్రాప్య' ఇతివిశ్వః. 'సోఽహ మిత్యాది శ్రుతేః. త్వత్ప్రాప్తిరేవ మోక్షత్వా దితి భావః. తస్మా న్ము త్మాణా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'త మేవం విదిత్వాతిమృత్యు మేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనా యేతి శ్రుతేః. యథా కస్య చిత్తుత్తత్త్వబ్జుటా నిర్గుత్య కేనచిత్కాంతారణ్యాగతస్య కించిన్నిర్వాణధస్తానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో రితి ధ్వనిః.

నను ప్రకృతివివిక్తపురుషసాక్షాత్కారా న్తోక్షః నాన్దత్సాక్షాత్కారాదిత్యా శంక్య సోఽపి త్వమేవేత్యాహ—

ఉదాసీతారం నిగృహీతమానస్తే

ర్గృహీతమధ్యాత దృశా కథంచన,

బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః

పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః.

33

ఉదాసీతారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః, త్వాం నిగృహీతమా నస్తైః అంతర్నిరర్థచిత్తైః, యోగిభ్యః, ఆత్మ ని అధి ఇత్యధ్యాత్తం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయా భావః. 'అనశ్చేతి' సమాసాంతప్రచ్. అధ్యాత్తం దృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్త దృశా, ప్రత్యక్షవృష్ట్యా, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీత మత ఆహ—ఉదాసీతారముదాసీనం ప్రకృతా స్వార్థం ప్రవృత్తాయామపి స్వయం కర్తృత్వాద్యస్పృష్ట మిత్యర్థః. ఆసేస్తుచ్. బహిర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహ దాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. 'అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా' ఇత్యవ్యయాభావః. కించ ప్రకృతే స్త్రైస్సణ్యాత్మనో మూలకారణాత్, పృథగ్విభిన్నం. 'ప్రకృతిః పంచ భూతేషు ప్రధానే మూలకారణ' ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాభవం, అనాదిం, 'సాయంవిర మిత్యాదినా ట్యుల్ ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం, విజానఘనం విదుః విదన్తి, 'విదోలటో వేతి' యేరుసాదేశః. యదాహుః—'మూల ప్రకృతి రవికృతి ర్నహదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, పోడశకశ్చ చిత్కారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుష' ఇతి. 'అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మిత్యాదిశ్రుతేశ్చ, సోఽపి త్వమేవ. 'తత్త్వ మసీ'త్యాది వాక్యై రైక్యేననాత్. తస్మా త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సమూక్తమితి భావః.

ఏవం భగవతో నిర్గుణస్వరూప ముక్త్వా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ మాశ్రిత్య వక్ష్యః స్తాతి.—

నివేశయామాసిథ హేలయోద్భృతం
 ఫణాభృతాం ఛాదన మేకమోకసః,
 జగత్త్రయైకస్థపతి స్త్వ ముచ్చుకై
 సహిశ్వర స్తంభశిరస్సు భూతలమ్.

34

నివేశయామాసిథేతి. జగత్త్రయస్య లోకత్త్రయస్య, ఏకస్థపతి రేకాధిపతిః, ఏక శిల్పిః, 'స్థాపత్యేధవతా తక్షి స్థపతి స్సచివేపి చేతి వైజయంతీ, త్వం హేలయా లీలయా ఉద్భృతవరాహవతార ఇతి భావః. ఫణాభృతా మురగాణాం, ఓకస ఆశ్రయస్య, సద్వనశ్చ, 'ఓక స్సద్వని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదనమావరణం భూతలం, ఉచ్చుకై రున్న తేషు, ఆహిశ్వరః కేవలః, సేవ స్తంభః, తస్య శిరస్సు మూర్ధను, అగ్రేషుచ, సహస్రైపీతిభావః. నివేశయామాసిథ నిహితవాక్. నివిశతేర్గ్యం తాదా మ్పుత్యయః. 'క్య ఇవానుప్రయుజ్యతే లిటి' తి అక్తే రనుప్రయోగః. అత్ర శిష్టా శిష్ట రూపకయో ర్హేతుహేతుమదృశాత్ శిష్టపరంపరితయాపకమ్.

అనన్యగుర్వాన్య స్తవ కేవలం
 పురాణమూర్తే ర్మహిమావగమ్యతే,
 మనుష్యజన్తాపి సురాసురాన్ముక్షై
 ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః.

35

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్యస్యా స్తస్యాః, అనన్యగుర్వాన్య ఇత్యేత దీకారాంతః పాఠః. సమాసాత్ప్రాగుకారేణ 'న ద్వృత శ్చేతి కప్పుసంగం. పశ్చాత్త్వనుపసర్జనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనా దితి న ప్రాప్నోతీతి. 'జితి హ్రస్వ శ్చేతి వా'నదీత్వాత్. ఆగ్లాద్యాః' ఇతి ఆడాగమః. కేచి త్సమాసాంతవిధి రనిత్య ఇతీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః స్వోత్పరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః కేవలం అమానుషస్వరూపవైభవ, 'కేవలః కృత్స్న ఏక స్సాన్య త్కేవలం చావధారణే' ఇతి శాశ్వతః. మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. తుతః మనుష్యజన్త యస్య సః. మనుష్యజన్తాపి భవాన్. 'అవగ్న్యో హి బహుప్రీహిర్వ్యధికరణే జన్తా ద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. భవచ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః, సుహసురాన్, సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధికత్వేనాశాశ్వతికత్వాత్. 'యోమం స విరోధ శ్చాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవద్యావ ఇత్యాహుః. అధః కరోతి. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుద్ధదస్తదస్య త్వేన కేవత్వాదితి మానుషమేవ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిములేతి తాత్పర్యార్థః. ద్వితి యార్థే అసకృద్వ్యంజనయుగ్మావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః.

లఘూకరిష్య స్తు తిభారభజ్గురా
 మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,

ఉదూఢలోక త్రితయేన సాంప్రతం

గురుర్ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా.

36

లఘూకరివ్యన్నితి. త్వమతిభారణోజ్జ్వల స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభానమిదోఘుర జి'తి ఘురచ్. 'భజురః కర్తృకర్తరి'తి వామనః. అమాం భవ మిత్యర్థః. లఘూకరివ్యన్నిర్భరాం కరివ్యక్ కిల. 'కృభ్వస్తీ—'ఇత్యాది నా ౭భూతతదభివేచ్యః. 'చ్వాచే'తి దీర్ఘః తృతీయా ద్యోస్తీ దివ స్వర్గః, తస్మాత్, 'ఘజ్జే' కవిధానం' వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పురణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ అపా తరః అవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదూఢలోక త్రితయేన, కుక్షావితిశేషః. త్వయా ధరిత్రీభూమిః, గురుః పూజ్యా భారవతీవ, క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియతే, 'తిజ శ్చే'తి తరచ్. 'కిమే త్రి జవ్యయఘాదామ్యద్రవ్యప్రకర్ష' ఇత్యాం ప్రత్యయః. లఘూకర్తావే గురుకర్తేతి. విరోధప్రతీతేః విరోధాభానోఽలంకారః. 'ఆభాసత్వే విరో ధస్య విరోధాభాన ఉచ్యత' ఇతిలక్షణాత్.

నిజౌజసోజ్ఞానయితం జగద్గుహ

ముపాజహీథా న మహీతలం యది,

సమాహితైరవ్యనిరూపిత స్తతః

పదం దృశ స్వాస్యః కథ మిశ మాదృశామ్.

37

నిజౌజసేతి. నిజౌజసా స్వతేజసా, జగదోఽస్య స్రుహ్యంతీతి జగద్గుహః కంసా దయః, 'సత్సాద్విషే'త్యాదినా క్విచ్. తేషా ముజ్ఞానయితం తాక్ హంతు మిత్యర్థః. 'జాసిని ప్రహణే'త్యాదినా కర్తృణి శేషే వస్తీ, 'జనుహింసాయామి'తి చురాదిః. మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీథాయది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహాన్ గతా' వితి ధాతో ర్లజి థాన్. తత స్త్వి, సమాహితై స్సమాధినిష్ఠైరపి. సకర్త కాదప్యాశితాది పదవివక్షితే కర్తృణి కర్తరిక్తః. అథ వా సమాహితచిత్తైరిత్యర్థః. విభక్తధనేషు 'విభక్తా భ్రాతర' ఇతి పదుత్తరపదలోపా ద్రప్తవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప ఇతి కైయటః అనిరూపితః ఆగృహీత స్త్వం, 'హేతుశ మాదృశాం చర్తచక్షుషా మితిభావః. వినయోక్తి రియం. దృశో దృష్టేః పదం గోచరః, కథం స్వాస్యః స కథం చిదిత్యర్థః. తస్మా త్త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ ఆగమనప్రయోజనమితి భావః.

నను కోఽసౌ నిర్బంధః య న్నమై వాయం దుష్టనిగ్రహధికార ఇత్యాశంక్య అనన్యసాధ్యత్వాదిత్యాహ.—

ఉపస్థలం పాశు మదో మదోద్ధతై

స్త్వమేవ విశ్వంభర విశ్వ మిశిషే,

ఋతే రవే త్కాలయితం తుమేత కః

తుపాలమస్కాండమలీమసం నభః.

38

ఉపప్లుతమితి. విశ్వం చిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృ
వృజీ'త్యాదినా భిచ్చుత్వయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపప్లుతం పీడి
తం, అదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోసి, విశ్వంభర
త్వాదితి భావః. ఈశ విశ్వర్యే లటి భావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతమాహ—ఋత
ఇతి. తుపాయా రాత్రేః, తమస్కాండై స్తమవదైః, 'కాండోఽస్త్రీదణ్డబాణార్వా
వర్ణావసరవారి ప్సి'త్యమరః, 'కస్కాదిషు చే'తి విసర్జనీయస్య గత్యమ్. మలీమసం
మలినం, 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత మి'త్యమరః. 'జ్యోతా'నితమి
న్రే'త్యాదినా మత్వర్థీయో నిపాతః నభః త్కాలయితం విశదీకర్తుం, రవేః ఋతే
రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమి. కః తుమేత శక్నూయాత్,
నశోఽపీత్యర్థః. తుమూషనహనే లిజ్. అత్ర వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మస్యైక
స్య ఈశిషే తుమేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతివస్తుభావేన నిర్దేశా త్తత్రాపి వ్యతిరేక
ముఖ్యత్వా ద్వైధర్మ్యేణ ప్రతివస్తూపమాలంకారః. తదుక్తం—'సర్వస్య వాక్యార్థగత
త్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథగ్విద్యేతే ప్రతివస్తూపమా.

కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా

జ్ఞనో మృగాణా మివ యత్తవ స్తవమ్,

హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర

ద్విపద్విమః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా.

39

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామివ, కంసాది మహీభృతాం వధా ద్దతోః
తప స్తవం స్తోత్రం, 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతి రి'త్యమరః. కరోతీతి యత్, హేహ
రే కృష్ణ, సింహేతి ప గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిరణ్యా
క్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏవ ద్విపా గజా స్తేషాం ద్వియో హంతురిత్యర్థః.
తస్య తవ. ప్రత్యుత వైవరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్కుక్తవైవరీత్యే' ఇతి గణవాఖ్యానే.
తిరస్క్రియా అవమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. నేతి విధేయలిజ్జమ్ గజ
ఘాతిన స్సింహాస్య, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిక్షుద్రన్యూపవ
ధోద్ధాటనం తిరస్కార ఏవేత్యర్థః అత్రాసురద్విపానామితి హరివద్ధరితి క్లిప్త
పరంపరితయాపకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగాంగిభావేన సంక్షీర్ణతే.

ఏవం స్తుత్యాదిభిరభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వత్తు ముపాధ్ధాతయితి.

ప్రవృత్తే ఏవ స్వయ ముద్ధిలక్ష్మమః

క్రమేణ వేష్టం భువనద్విపా మసి,

తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం

మిథ స్త్వదాభాషణలోలుపం మనః.

40

ప్రవృత్తఇతి. త్వ ముజ్ఞ తక్లమ స్త్వ క్త్రమస్సక్, క్రమేణ భవనాని ద్విపం తీతి భవనద్విషో దుష్టః తేషాం షేష్టం తాక్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసిని వ్రహణనా టకోర్ద్రపిషాం సింసాయ' మితి కర్తృణిశేషే షష్ఠీ స్వయమే వాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽస్యేవ తస్మిన్ విష్టవేషణం మాకార్షీ రితిచేత్తత్రాహ—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తేఽపి, మిథోరహసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ సల్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'లుబ్ధోఽభిలాషక స్త్వన్య క్షమా లోలుపలోలుభా' విత్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యునక్తి లట్ వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాచో బహ్వీయైస్య సంతీతి వాచాలః, 'అల జాటజౌ బహుభాషిణీ'తి ఆలచ్చిత్వయః. 'స్యా జ్జలాప్తకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవా గీత్యమరః.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే.—

త దింద్రసందిష్ట ముచేంద్ర య ద్వచః

క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,

సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా

మహిద్విష స్త ద్భవతా నిశమ్యతామ్.

41

తదితి. త త్తస్మాత్, ఇంద్ర ముపగత ఉపేంద్రః, హేఇంద్రానుజ ఆతపేంద్ర సందిష్టం శ్రోతవ్యమితి భావః. కించ విశ్వస్మై జనాయ హితం విశ్వజనీనం, 'అత్త నివ్యజనభోగోత్తరపదాత్' ఇతి ఖప్రత్యయః. య ద్వచః, క్షణం న తు చిరం, మయోచ్యతే, తద్వచః, ఆహిద్విషో వృత్రఘ్నస్య, 'సప్తే వృత్రాసురేఽవ్యహి' రితి వైజయంతీ. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్యతాం శూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోట్. ధురం వహతీతి ధుర్యః, 'ధురో యద్ధకా'వితి యత్ప్రీత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వక్త్రం తస్మాదవశ్యవధ్యత్వేన న్యవధ్యత్వజ్ఞాపనాపయికతయా త్యధ్యత్వకటనార్థం జన్మాంతరవృత్తాంతం తావదుద్ఘాటయతి.—

అభూదభూమిః ప్రతిపక్షజన్తనాం

భియాం తనూజ స్తపనద్యుతి ర్దితేః,

య మింద్రశబ్దార్థనిఘాదనం హరే

ర్హిరణ్య పూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే,

42

అభూదితి. ప్రతిపక్షాచ్చత్రిః జన్మ యసాం తాసాం భియాం, అభూమి రవిషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతిస్సూర్యప్రతాపః, దితే స్తనూజోదైత్యోఽభూత్. కోఽసావత అహ—హరేరింద్రస్య ఇన్ద్రశబ్దార్థనిఘాదనం ఇందతీతీంద్రః 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' 'ఋత్రేంద్రే' త్యాదినా రస్పృత్యాయంత ఔణాదితో నిపాతః. తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్రఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య నిఘాదనం నివర్తకం కర్తరిన్యూత్. హరే దైశ్వర్యహర్తార మిత్యర్థః. యం దైత్యం హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమాఘ రిత్యర్థః. అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దపైవ నతు సంజ్ఞనః తదధ్యక్షేతి శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్వార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచనాఖ్యార్థ దోష మాచూః—'యదవాచ్యస్య వచన మావాచ్యవచనం హిత ది'తి సమాధానంతు, ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణావ్యర్థలక్షణేతి కథంచి త్సంపాద్య మిత్యుక్తమస్తాభిద్దే వపూర్వం గిరిం తే ఇతి, 'ధను రుపపద మస్త్యై వేదమభ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వాన్విఖ్యానావ సరే సంజీవిన్యాం ఘంటాపక్షేచ. విశేషతశ్చాత్ర—యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్య పూర్వం కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేన ప్రయుక్తై ఇతి.

స మత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా

చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్,

భయస్య పూర్వావతర స్తరస్వినా

మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యధీయత.

43.

సమత్సరేణేతి. సమత్సరేణ సవైరేణ, 'మత్సరోఽన్యకుభద్వేషే' ఇత్యమరః. అన్యతీత్యమరః. 'అనేరురన్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యవ్యయేష్యమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపేయుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యాన్వర్థతాం గతేన, తరస్వినా బలవతా, 'తరస్వీ బలరం హసీ' ఇతివిశ్వః. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋదోరవ్' న్యధీయత నిపాతః, ఘృణః కర్తణీ లక్ష్. అస్తా దేవ దేవానాం భయోత్పత్తిరభూ దిత్యర్థః.

దిశా మధీకాం శ్చతురో యత స్సురా

నపాస్య తం రాగహృతా సిషేవిరే,

అవాపు రాగభ్య తత శ్చలా ఇతి

ప్రవాద ముచ్చైరయశస్కరం శ్రియః.

44

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో యదే త్యర్థః. దిశా మధీకాక్షా దిక్పతీ నమి, చతుర స్సురాక్ష, ఇంద్ర యమవరుణమఖిరాక్ష, అపాస్య హిత్వా తం హిరణ్యకశిపుం, రాగహృతాః రాగాకృష్టై స్సత్యః, నతు బలాదితి భావః. నిషేధితే, యతో వీరప్రి యాః శ్రియ ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదా ప్రభృతి, అయశః కరోతీ త్యయశస్కరం దుష్క్రిహేతుమిత్యర్థః. 'కృణో హేతుతాచ్ఛీల్యాసులోమ్యేష్వీతి టప్రత్యయః. అతః 'కృక మీ' త్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వం. ఉచ్యైః ప్రచురం, చలా అస్థిరాః, ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాపుః, దిగీశానా మపి సర్వస్వహరణం కృత మితి తదాధిపత్యస్య పరాకాష్ఠేతి భావః.

పురాణి దుర్గాణి నిశాత మాయుధం

బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కల్పకాః,

స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం

గజైర్య మౌంక్య తదాది చక్రిరే.

45

పురాణితి. కించ, నాకినాం సురాణాం, గజైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వేనోత్పేక్ష్య స కాల ఆది ర్యన్దికా త త్తదాది, తదా ప్రభృతీత్యర్థః. స్వరూపశోభైక, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషం సురాదీనాం తాని తథోక్తాని ప్రాగీదృగ్సాధ్యత త్రోరభావా దితి భావః. 'నపుంసకమనపుంసకే నైకవ చ్చన్య తరస్యా మితి నపుంసకైక శేవః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే. 'సుదూరో రధికరణే' ఇతి గమేర్దః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'హి తనుకరణ' ఇతి ధాతోః క్తః. 'కాచోచ్చరన్యతరస్యా మితిత్వవికల్పా త్పతే ఆత్వమ్. బలాని నైన్యాని శూరాణి కౌర్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః లోహవర్షాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ' త్యమరః. ఘనా దుష్కేదాః, చక్రిరే లిట్. ఇత్థం నిత్యసన్నద్ధాః జాగ్రతిస్తేత్యర్థః.

స సంచరిష్ణు ర్భువనాంతరేషు యాం

యదృచ్ఛయా శిశ్రయ దాశ్రయ శ్చియః,

అకారి తస్యై మకుటోపలస్థ

త్కరై స్త్రిసంధ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః.

46

స ఇతి. అన్యేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'సుప్తు పేతి సమాసః. సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః, 'అలంకృణో'త్యాదినా చరే రిష్ణుచ్ఛ్రిత్యయః. శ్రియః లక్ష్యాః, ఆశ్ర యః సహిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా వైరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా వైరితే' త్యమరః, యాం దిశ మశిశ్రయత్ అగమత్ శ్రయతే ర్లుక్. 'ది శ్త్రి'త్యాదివా చక్షి ద్విర్భాష యః, ఇయజాదేశః. మకుటోపలేషు, షాశిరత్నేషు ఫలంతః కరాః యేషాం తైః

శిరసి బద్ధాంజలిభి రిత్వర్థః. 'ఉపలః ప్రస్పరే రత్న' ఇతి విశ్వః, తిస్రా దశా అవస్థాః బాల్యకామారయావనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేవైః, యద్వా త్రిదశపరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహా సంఖ్యేయే డచ్, తిస్ర స్సంధ్యా స్సమాహృతా త్రిసంధ్యమ్. 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. 'ద్విగు రేకపచనం' వా టాబస్త ఇతి పతే. నపుంసకత్వమ్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. తస్యై దిశే, 'నమ స్స్వస్తి' త్యాదినా చతుర్థి. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః, కృణః కర్తృణి లుక్. 'చిజ్ భావకర్తృణా' రితి చిజి వృద్ధిః సంధ్యావస్తనేఽపి దిశ్చి యమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయత్తస్యై దిశే నమస్కారః కృతఇతి భావః.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇత్యాహ.—

సటాచ్చటాభిన్న ఘనేన విభ్రతా

సృసింహ సైంహీ మతనుం తనుం త్వయా,

స ముగ్ధకాన్తాస్తనసజ్జభజ్జురై

రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నతైః.

47

సశేతి. హే సృసింహ నారసింహ ఇవేత్యుపమితసమాసః. నా చాసా సింహ శ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహశ్శ్రేయాం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుం కాంయం, విభ్రతా, సింహవతారభాజేత్యర్థః. అతఏవ సటాచ్చటాభిః కేసరసముద్రాః, భిన్నాః ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకచవిగ్రహత్యాదితి భావః. 'సటాచ్చటా కేసర యోః, తనుః కాంయే కృకేఽల్పక' ఇ త్యుభయత్రాపివిశ్వః. త్వయా సజైత్యై. ముగ్ధా నవా, 'ముగ్ధ స్సామ్యే నవే మూఢ' ఇతి వైజయంతి. యా కాంతాస్తనా, తయోః సంగేనాపి, భంగురై ర్నతైః, ఉరో విదార్య ఉదోవిదారం, 'పరిక్లిశ్యమానే చేతిణ ముల్. ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్తృణి లిట్. 'ఋచ్చత్యౌతా మి'తి గుణః. 'హింసాయాం ప్రతేశ్చేతి సుడాగమః. వజ్రకఠినోఽపి నతై ర్విదారిత ఇత్యహ జ్జనసగోచరమహిమ్నః తే కిమసాధ్యమితి భావః.

అథాస్యానంతరజన్మ చేష్టితాన్యాచప్టే.—

వినోద మిచ్చ స్తుథ దర్పజన్మనో

రణేన కడ్జాన్తా స్త్రిదశై స్సమం పునః,

స రావణో నామ నికామభీషణం

బభూవ రక్షః క్షుతరక్షణం దివః.

48

వినోదమితి. అథ సః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశైస్సమం దేవైస్సహ. 'సాకం సత్రా సమం సహిత్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంత స్సార్థాత్, జన్మ యస్యాః తస్యాః, కండ్వాః భుజకంఢూతే, వినోద మపనోద మిచ్చత్, ప్రాగ్భవే నఖత్తుతై స్థదపనోదాభావాదితి భావః. దివః సర్వస్యోత్తరం

రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతద్యురక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా తస్మా
సః. ఏతేన దేవస్వస్వాపహారిత్వముక్తం. భీషణ్యతీతి భీషణం నంద్యాదిత్వాల్లబ్ధి
త్యయః. నికామం భీషణం. 'సుపు పే' తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి
ప్రసిద్ధం. రక్షః, బభూవ, రాక్షసయోనా జాత ఇత్యర్థః, విశ్రవసోఽపత్యం పుమాక్ష
రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యర్థః. 'విశ్రవసో విశ్రవణ రవణా' వితి
ప్రకృతే రవణాదేశః. పారాణికాస్తు రావణ్యతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి.
తదుక్తముత్తరకాండే—'యస్మా ల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతమ్, తస్మా
త్త్వం రావణో రామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ' తి. రాక్షేర్ణ్యంతాత్కర్తరిబ్యుత్.
రావణరక్షసో ర్నియతలింగత్వా ద్వికేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అథాస్యాధ్యత్య మప్తాదశశ్లోకై ర్వాచచప్తే—

ప్రభు ర్భుభూషు ర్భువనత్రయస్య య
శ్చిరోతి రాగా ద్దశమం చిక్రితుః,

అతర్కయ ద్విఘ్న మివేష్టసాహసః

ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పినాకినః.

49

ప్రభు రితి. యోరావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామీ, బుభూషుః భవితు
మిచ్ఛుః, భవతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్యుత్సాహాత్, న తు ఫలవిశం
బననిర్వేదాదితి భావః. దశమం శిరః, చిక్రితుః క్రితుం ఛేత్తు మిచ్ఛుః, 'కృతీఛే
దన' ఇతి ధాతో స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అత ఏవే
చ్ఛాసదృశం స్వేచ్ఛాసదృశం, పినాకిన శివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాతర్క
యత్ ఉత్ప్రేక్షితవాక్ ఇతి పరమసాహసానికత్వోక్తిః, ఇత ఆరభ్య శ్లోకపక్షేఽపి
యచ్చబ్రస్య సురావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేజాన్వయః, రంగరాజస్తు
'నచక్రమస్యాక్రమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ. తదనన్త 'గుణా
నాం చ వరార్థత్వా ది'తి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం
మిథస్సంబంధాయోగాది త్యలం కాఖాచంక్రమణేన. పురాకిల రావణః కామ్యే
కర్తణీ ప్రజాపతిప్రీణనాయ నవ శిరాంసి అగ్నో చుత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్
తస్మా త్తైలోక్యాధిపత్యం వప్ర ఇత్యుత్తరకాండోక్తా కథాఽత్రానుసంధయా.

అథ కైలాసోత్తేషవృత్తాంతమాహ.—

సముత్క్షిప్త యః పృథివీభృతాం వరం

వరప్రదానస్య చకార శూలినః,

త్రసత్తుషారాద్రిసుతానసంభ్రమ

స్వయంగ్రహోక్లేషసుఖేన నిష్క్రమ్యమ్.

50

సముత్తి పన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్తి పక్షాదర్శనా దితి శేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్ర సంత్యాః శైలచలనేన విభ్యత్వాః, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్శ్వత్వాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రహః ప్రియప్రార్థనాంవినా కంఠగ్రహణం, 'సుప్ను' పే'తి సమాసః తేన యః ఆశ్లేషః ఆలింగనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖా దుత్కృష్టసుఖే నేతిభావః. నిష్క్రియం ప్రత్యుపకారేణ నిర్గతిం చకార. 'నిష్క్రియో బుద్ధిసామర్థ్యే నిర్గతా' చే'తి విశ్వః. యద్వాక్రయణం చకార, క్రయవ్యవహారేణ యాచ్ఛాదై న్యదోషం ముమాక్షేత్సర్వధః. అత్ర శుఖవరప్రదానయో ర్వినిమయా త్పరివృత్తి రలంకారః.

పురీ మవస్కంద లునీహి నందనం

ముషాణ రత్నాని హరామరాజ్ఞనాః,

విగృహ్య చక్రే సముచిద్విషా బలీ

య ఇత్థ మన్వాస్థస్థ మహర్దివం దివః.

51

పురీమితి. బలీ బలవాక్ యో రావణః సముచిద్విషాశక్తేణ విగృహ్య విరుధ్య, పురీ మమరావతిం అవస్కంద అవరురోధ, నందనం తద్దనం, లునీహి చిచ్ఛద, ఈషా ల్యహారి తీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తునాని మణీకా వా 'రత్నం' శ్రేష్ఠ మజావ' వీతి విశ్వః. ముషాణ ముషాష, 'ముష' శ్లేయే, 'హల శ్చ' శ్చాన జ్ఞా'నితి శానజాదేశః. అమరాంగనాః దేవస్త్రియః, హర జహార, సర్వత్ర పానః పున్యే నేత్యర్థః, ఇత్థ మసేన ప్రకారేణ, అహని చ దినా చ అహర్దివం, అహన్యహనీత్యర్థః. అచతు రే'త్యాదినా సప్తమ్యర్థే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థస్థ ముపద్రవం, చక్రే, అత్ర అవస్కందే'త్యాదౌ 'క్రియాసమభిహారే లోట్ లోట్ హి స్వా' వా చ తద్ద్య మో రి'త్యనువృత్తౌ, 'సముచ్చయే'న్యతరస్యా'మితి వికల్పేన కాలసామాన్యే లోట్. తస్య యథోపగ్రహం సర్వతిజ్ఞాదేశో హిస్వా చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషవసా నమ్, 'అతో'హే రి' తి యథాయోగ్యం హే ర్లక్. పానః పున్యం భృశాశ్లో'వా క్రియాసమభిహారః అవస్కందనాది క్రియావిశేషజ్ఞాం సముచ్చయః ప్రత్యేకం క్రియాసమభిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతేః 'సముచ్చయే'సామాన్యవచనస్యే'త్యను ప్రయోగః చక్రే ఇతి. అత్ర తిజ్జ్వచిత్రాత్సన్దృశ్యాభ్యా గుణః 'సుపాం తిజ్ఞాం చ వ్యుత్పత్తి స్సో'నశబ్ద' నితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

సలీలయా తాని న భర్తు రభ్రమో

ర్ష చిత్ర ముచైచ శ్రృవసః పదక్రమమ్,

అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం

బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్.

52

సరీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియా స్సంయత్సమిత్యాజీసమి
ద్యుభ' ఇత్యమరః. యేన రావణేన, అనుగ్రతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః
అభ్రమో ర్భుర్తుః విరావణస్య, సరీలయా తాని గంభీరగమనాని నప్రశశంస నక్షాఘ
యామాస, తథా ఉచ్చైశ్శ్రవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాద
విక్షేపం అర్థపులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః నప్రశశంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశ
శంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయా దితి భావః.

అశక్నువత్ సోధుమధీరలోచన
స్సహస్రరక్షే రివ యస్య దర్శనమ్,
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహఃగృహంతరం
నినాయ బిభ్యద్దివసాని కౌశికః.

53

అశక్నువన్నీతి. అధీరలోచనః ఆధీరదృష్టిః, కౌశికో మహేంద్రః, ఉలూకశ్చ,
'మహేంద్రగుర్గులూకావ్యాశగ్రాహిషు కౌశిక' ఇత్యమరః. సహస్రరక్షేః సూర్య
క్షేప, యస్య రావణస్య, కర్తృణః దర్శనం సోధుం అశక్నువత్, హేమాద్రి ర్నేత్రోః
గుహైవ గృహం, తస్యాంతరం, ప్రవిశ్య, బిభ్యత్, తత్రాపి వేషమాసవేవ. బిభ్యతేః
శతరి 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి సుమభావః. దివసాని దినాని, నినాయ 'వాతుక్ష్ణి జే దివసవా
సరా వి' త్యమరః, కౌశిక ఇత్య త్రాభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వే నోభయశ్లేషేఽపి
విశేష్యశ్లేషాసంభవా దులూకవిషయ శృబ్దశక్తిమూలో భవ్యనిః, సహస్రరక్షేరీవేతు
పమాననిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

బృహచ్చిలూనిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా
ద్విక్షిప్తలోలాగ్ని కణం సురద్విషః,
జగత్ప్రభో రప్రసహిష్ణు వైష్ణవం
న చక్రమ స్యాకమతాధికస్థరమ్.

54

బృహదితి. బృహతీ శిలేన నిష్ఠురే కంఠే, ఘట్టనా దభిఘాతాత్, విక్షిప్తాః
విక్షిప్తాః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫులింగా యస్య తత్, అతవేవాప్రసహిష్ణు అనభి
భావుకం, ప్రసహన మభిభవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృ జీ' త్యాదినా ఇష్టుచ్.
వైష్ణవం చక్రం సుదర్శనం, జగత్ప్రభోః సకలలోకస్వామినః, అస్య సురద్విషః రావ
ణస్య, కంధరాయాం అధికంధరం అధిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయిభావః. 'అవ్యయి
భావ శ్చేతి' నపుంసకత్వాత్ 'ప్రాస్యో నపుంసకేప్రాతిపదిక స్యేతి' ప్రాస్యత్వం 'కంఠో
గళోఽథగ్రీవాయాం శిరోధిః కంధరే త్య పి' త్యమరః. నాక్రమత అప్రతిహతం
నక్రమతేన ప్రవర్తతేష్ట, కింతు ప్రతిహత మే వేత్యర్థః 'వృత్తి స్థగతాయ సేషక్రమ'
ఇతి వృత్తా వాత్ సేషదం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

విభిన్నశబ్ద కలుషీభవ స్తుహు
 ర్నదేన ద స్తీవ మనుష్యధర్మణః,
 నిరస్తగామ్భీర్య మపాస్తపుష్పకం
 ప్రకమ్పయామాన న మానసం సరః.

55

విభిన్నేతి. స రావణః. మదేన దర్పేణ దానేనచ, 'మదే దర్పభదానయో' రితి విశ్వః. దంతీ గజ ఇవ, విభిన్నో విఘట్టితః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేనసః 'శంఖోనిధ్యంతరేకంబులలాటాస్థినిభేషు చే' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషంతుభ్య మావలంబ భవ త్కలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వంచ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్తాత్తత్, పుష్పపక్షే వై భాషికః కవ్. మనుష్యశ్యేవ ధర్మః శ్రుతలత్వాది ర్యశ్యేతి స్వామి. తస్య మనుష్యధర్మణః భవదస్య 'ధర్మాదనిచ్ఛేవలా ది' త్యనిచ్ఛ మానసం చిత్తం, తదీయం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇతి విశ్వః. మహుః న ప్రకంపయామానేతి న సక్షోభయామానేతిన, కింతు ప్రకంపయామానే త్యర్థః. తుచేరస్య మహామహిమతయా సంభావితాప్రకం ప్యత్వనివారణాయ సఖోద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే సఖోద్వయం' ఇతి వామనః అత్ర దంతిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః క్లేషః.

రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా
 సరోషహుంకారపరాఙ్ముఖీకృతాః;
 ప్రహర్తు రేవోరగరాజరజ్జవో
 జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రవేదిరే.

56

రణేష్వితి. కించ రణేషు యుద్ధేషు, ప్రచేతసా మరణేన, ప్రహితాః ప్రయుక్తాః ఉరగరాజాః మహాసర్పాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాశా ఇత్యర్థః. తస్య రావణస్య సరోషహుంకారేణ, పరాఙ్ముఖీకృతాః వ్యూహర్థితాః, అతఏవ సభయా స్సంతః, జవేన వేగేన, ప్రహర్తుః, ప్రయోక్తుః, తస్య ప్రచేతసఏవ కంతం ప్రవేదిరే, అత్ర పరహింసార్థం ప్రయుక్త స్యాయుధస్య, వైపరీత్యేన స్వకంత గ్రహణాత్. అన ణ్ఠోత్పత్తిరూపవిషమాలంకారః 'విరుద్ధకార్యసోఽత్యుత్తిర్య త్రానర్థస్య వా భవేత్, విరుపఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే' తి లక్షణాత్.

పరేతభర్తుర్ప్రహింసామునా ధను
 ర్విధాతు ముత్పాతవిషామమృణ్దలః,
 హృత్కేషి భారే మహత స్త్రపాభరా
 దువాహ దుగభేన సదా నతం శిరః.

57

పరేతేతి. అమునా రావణేన, ధనుశ్చార్ద్రం. విధాతుం నిర్దాతుం, ఉత్థాత ముత్పాటితం, విమణయోః శృంగయో ర్తండలం వలయం యస్య సః, పరేతభద్రుః ప్రేత రాజస్య మహిమః వాహనభూత ఇతి భావః. భారే విమణయాపే భృణోః ఘోహృతేఽపి, మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తతోఽపి దుర్భరా నితి భావః. భృధాతోః క్షయో దికాత్. 'ఋషి' రోచిత్యత్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కష్టేన, ఉపాహ వహతిస్త, అసంయోగా ల్లిటః కిత్వాత్. 'వచి' స్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణం. హృతేఽపి భారేన తమితి విరోధః. సదసుప్రాణితా చేయ మవనతిహేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభర త్యోత్యేపి ఖా.

స్పృశకౌ సశచ్చుం సమయే శుచావపి
స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,
అఘర్షః ఘర్షోదకచిద్దుమాక్షిక్తై
రలంచకారాస్య వధూ రహస్కురః.

58

స్పృశన్నితి. అహః కరోతి త్యహస్కురః, 'దివావిభే'త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్మాదిత్వాత్సత్వం, శుచా సమయే గ్రీష్మకారే, అనుపహతాచారేచ స్థితోఽపి. 'శుచి' శుద్ధిరనుపహతే శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మే హతవహేఽపి స్వా దితి విశ్వః 'సమయా' శృపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అసమగ్రపాతిభిః, సంఘర్షద్వృత్తిభిరత్యర్థః. కరాణాం అంశూనాం హస్తానాంచ, అగ్రైః 'బలిహస్తాం శవఃకరా' ఇత్యమరః సశంకం సభయం, స్పృశకౌ అవిశ్వాసభయోదితి భావః. అఘర్షః అనుష్ఠాః, ఘర్షోదకచిందవః, 'మంథాద' నే'త్యాదినా వికల్పా దుదక శబ్దస్వోదా దేకాభావః. తైరేవ మాక్షిక్తైః అస్య రావణస్య, వహూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నాసహ్యంతపతీత్యర్థః అత్ర ప్రస్తుతమూర్త్యవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుత ప్రసాదకప్రతీతేః సమాసాక్షి రలంచకారః.

కథాసముగ్రేణ గృహం నముంచతా
మనస్విని రుత్కయితుం ఫటియసా,
విలాసిన. స్తస్య వితస్యతా రతిం
న నర్తనాచివ్య మకారి నేనునా.

59

కథేతి. కథాభిః షాడశాంతైః, శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సముగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కారే' శిల్పే విత్తవృద్ధా చంద్రాంశే కలనే కథేతి వైజయంతీగృహం అముంచతా సదా తద్భవహేష్టేన వసతా, అన్యథా దండాత్, నేవాధర్మత్వాప్యేతి భావః, మనస్వినిః మూనినీః ఉత్కాః ఉత్కుకాః, కర్తృ మత్కయితుం, 'ఉత్క' ఉన్న నాః ఇతి నిసౌతిథా దుత్కశబ్దా 'త్తత్క' తీతి ణ్యంతా త్తమస్సృత్యయః. ఫటియసాఘాన

భేదచతురేణేత్యర్థః, కుతః, రతిం, వితన్యతా, చంద్రికాభిః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్తయతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసినిో విలసనశీలస్య, 'వా కష లస గ్రంథ స్రమ్భ' ఇతి ఘినుఘ్రిత్యయః తస్య రావణస్య నర్తసాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేట కత్వంచ, 'క్రీడా లీలా చ నర్త చేత్యమరః. నాకారిత్వీ నకిం త్వకాచ్యే వేత్త్యర్థః. అనా చిత్త్య ప్రాప్తసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం సఞ్ఞో ద్వయం. 'సంభాష్యనిషేధనివర్తనే ద్వా సఞ్ఞా ప్రతిషేధా'వలీతి వామనః. అత్ర ఇంచోః ప్రకృత స్యాప్రకృతేన నర్త సచివేన క్లేషః.

విదగ్ధలీలో చితదంతపత్రికా

విధిత్యయా నూన మనేన మానినా,

న జాతు వై నాయక మేక ముద్భృతం

విషాణ మద్యాపి పునః ప్రరోహతి.

60

విదగేతి. మానినా అహంకారిణా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః, విలాసిన్యైత్యర్థః. తాసా ముచితాః విదగ్ధలీలోచితాః విలాసినివిభ్రమదంతపత్రికే తీతు సాధీయాక పాతః అన్యథా విప్రకృష్టార్థ ప్రతీతికత్వేన క్లిష్టభాగ్యర్థదోషాప త్తేః. తనుక్తం 'క్లిష్టం తదర్థావగతి దూరాయతాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినినాం సుందరీణాం యాః విభ్రమదంతపత్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్తాణి, విభ్రమదంతపత్రికబ్జయోః షష్ఠీసమాసపర్యవసానాత్తాదర్శ్యలాభః. తాసాం విధిత్య యా విధాతు మిచ్ఛయా, విపూర్వాద్విధాతేః. సనిమిమేత్వాదినా అచ ఇన. అత్ర 'సస్యి' ఇతి తకారః 'లోపాఽభ్యాసస్యే'త్యభ్యాసలోపః తతః 'స్త్రియా మి'త్యను వృత్తా, 'అత్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టాచ్. నూనం జాతు కదాచిత్, 'కదా చిజ్ఞా త్వి'త్యమరః. ఉద్భృత ముత్పాటితం, వినాయక స్వేదం వై నాయకం ఏకంవిషా ణం దంతః. 'విషాణం పశుశృంగే స్యాతోక్రొడద్విరదదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి పున్నప్రరోహతి, కి మన్య దకార్య మశ్యేతి భావః. ఏత దన్యథా కథం గజానన నైత్యకదంతత్వ మిత్య త్వేప్రిత్యతే నూన మితి.

నిశాంతనారీపరిధానధూనన

స్ఫుటాగసా ప్యూరుషు లోలచతుషః,

ప్రియేణ తస్యానపరాధ బాధితాః

ప్రకంపనే నామచకంపితే సురాః.

61

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం 'నిశాంతంగృహశాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోప సంప్యానపరిధానాన్యథోఽంశుక' ఇత్యమరః. తేషాం ధూననం చాలనం. ధూఢోణ్యం తాల్లీట్, 'ధూఢే' శ్రీఢోర్ను గ్నక్తవ్య'ఇతి సుక. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తాపరాధే

నావీ, అంతఃపురద్రోహస్య మహాపరాధత్వాదితి భావః. ఊరుపు తాసాం సగ్గిషు, లో
లచక్షుషః సత్పక్షదృష్టేః, 'సగ్గిక్షీతే పుమా నూరుః లోలశ్చల సత్పక్షయో' రితి చామ
రః. అతఏవ తస్య ప్రియేణ ప్రేమాస్పృహిభూతేన, అంగీకృతా గ్లాని ర్నకోపాయేతిన్యా
యా దితి భావః. ప్రకంపనేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి, బాధితాః
రాజపురుషై రితి శేషః. సురాః దేవాః, అనుచకంపితే స్వయముపాయేనాంతః
ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధానిరేదనేన మోచయ తా వాయునా అనుకంపితా ఇ
త్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా దృహవో జీవంతీతి భావః.

తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా

ముహు ర్మహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,

బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను

స్తనూనపా ధూమవితాన మాధిక్షైః.

62

తిరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభిభావినా లోకతిరస్కారిణా,
మహీయసా మతిమహతాం, మహసాం తేజసాం, మహిమ్నా మహత్త్వేన, 'పుథ్వా
దిభ్య ఇమని జ్యే'తి ఇమనిచ్. ముహు స్తిరస్కృతః అతఏవ తనుః కృశః తనుం నపాత
యతి జ్వాలా (జాతర) రూపేణ శరీరం ధారయతితి తనూనపా దగ్ని రితి తీరస్కామి.
'సభ్రా డి'త్యాదిసూత్రేణ నిపాతనా న్నభో సలోపాభావః. ఆధిక్షైః దుఃఖోత్థితైః,
బాష్పై ర్ద్విత్వాసోష్ణభిః, 'బాష్పం నేత్రజలోష్ణణిః, పుంస్యాధిరానసీవ్యభే'తి
విశ్వామరా. ద్వౌ గుణా నావృత్తి యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం
ద్విరావృతం 'గుణ స్తావృత్తి శబ్దాది జ్యై సంధ్యా ద్యతీ తంతు స్వీ'తి వైజయంతీ.
ధూమవితానం ధూమపటలం, బభార భృతవాక్, అగ్ని రపి తత్సన్నిధౌ నిశ్లేజస్కః
కేవలం ధూమప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమదైవగుణ్యాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా
దతిశయోక్తిః.

పరస్య మర్తావిధ ముజ్ఞతాం నిజం

ద్విజిహ్వతాదోష మజిహ్వాగామిభిః,

తమిద్ధ మారాధయితుం సకర్తృకైః

కులై ర్న భేజే ఫణినాం భుజంగతా.

63

పరస్యేతి. కించ ఇద్దం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః. 'ఇంధీదీప్తా'వతి ధాతోః కర్త
రిక్తః. తం రావణం ఆరాధయితుం నేవీతుం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్తాణి హృదయాది
జీవస్థానాని, కులాచారాదినిచ, విధ్యుతి భినత్తీతి మర్తావత్, పరస్రాజాపహర్తేతి
యావత్. విధ్యతేఃకీర్తి. 'గ్రహి జ్యే'తాదినా సంప్రసారణం 'స హి వృత్తి' త్యాది
నా పూర్వస్య దీప్యః. తం మర్తావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజిహ్వతాయాం సర్వత్వే
యో దోషో దృష్టివిషత్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజిహ్వతా పీకునతా, 'ద్విజహ్వా' సర్వ
సూచకా' వి త్యమరః. వైవ దోషః తం, ఉద్ధృతాం, ఫణినాం సర్పాణాం సంబంధి

భిః, అజిహ్వాగామిభిః, కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాదృజాగతిభిః, అకపటచారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్ణకాః తై శ్చక్షుశ్చౌవస్త్వం విహాయ అవిచ్ఛేదకర్ణైరత్యర్థః. 'తేనసహే'తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః. 'కేషాద్విభాషే'తి కవ్ అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణకో నియంతా, కర్ణయతే ధ్వజ్. తతః పూర్వవత్సమాసః. స కర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః. ఫణినాం సర్వాణాంకులైః వర్ణైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్పయో'రితి హలాయధః సభేజేత్యక్షః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే' స్సుపి భోడిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వమపి సర్పై స్సర్పత్వమపి విహాయ, కేషభాషాక్రియాదిభిః సామ్యత్వ మాశ్రయత ఇత్యర్థః, అత్ర ప్రస్తుతసర్పవిశేషఃసామ్యా దప్రస్తుతఖలవ్యవహరప్రతీతే సుమాసాక్షిః.

తదీయ మాతజ్ఞఘటావిఘట్టితైః

కటస్థల ప్రాప్తితదానవారిభిః,

గృహీతదిక్తై రపున ర్నివ ర్తిభి

శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః.

64

తదీయేతి. తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః పూహైః, విఘట్టితైః అభివాతైః, 'కరిణాం ఘటనాఘటే'త్యమరః ఆతవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదే శేభ్యః, ప్రాప్తితాని, ఉపరతాని, దానవారీణి మదోదకాని యేషాంతైః, గృహీతాః పలాయ్య సంక్రితాః, దిశో యై స్తైః, గృహీతదిక్తైః, 'కేషాద్విభాషే'తి కవ్. అపునర్నివ ర్తిభిః భయా తత్రైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యాథార్థ్యం దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం లభేర్ణ్యంతా త్కర్తృణి లుక్. 'విభాషాచిణ్ణములా' రితి వికల్పా న్నుమాగమః.

అభీక్ష్యముష్టై రపి తస్య సోష్టణ

స్సరస్వేబద్ధిశ్వసితానిలై ర్యథా,

సచన్దనామృతాణిశోమలై స్తథా

వపు ర్జలాద్ధ్రా పవనై ర్న నిర్వవౌ.

65

అభీక్ష్యమితి. ఊష్ణజా స్తరజ్వరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్టణః, తస్య రాశిశ్చ, వపుః శరీరం, అభీక్ష్యం భృశం ఉష్ణైరపి శోకాదితి భావః, సురేంద్రస్య ఇంద్రస్య బంద్యో బంధీకృతాః స్త్రీయః, తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమాదుతైః యథానిర్వవౌ నిర్వవాతే, 'నిర్వాణం నిర్వృత' మోక్ష'ఇతి వైజయంతీ. తథా సచందనాంభః కణాః సందనోదకభింధుసహితాః, తేష తే కోమలాశ్చ తైః, జలాద్ధ్రాణాంజల

త్రితాళవృంతానాం. పవనై ర్వాాయభి ర్మనిర్వహే నిర్వాణం న ప్రాప 'ధవిత్రం
తాళవృంతం స్యా దుత్తేషా వ్యజనంచ తత్, జలార్ద్రా స్యాజ్జలేనార్ద్రా' మితి
వైజయంతీ. ఆత్మ సంతప్తస్సోష్ణోపచారా నిర్వృత్తిరితి కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తి
యాపా విషమాలంకారః.

తపేన వహ్నా శ్శరదా హిమాగమో
వసంతలక్ష్మ్యో శిశిర స్సమేత్య చ,
ప్రసూనక్లేష్టిం దధత స్సదర్తవః

పురైస్య వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం యయుః.

66

తపేనేతి. సదా నిత్యం, సతు యథాకాలం, ప్రసూనక్లేష్టిం పుష్పసంపత్తిం,
'ప్రసూనం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వహః ప్రావృట్,
తపేన గ్రీష్మణ, 'ఉష్ణ ఊష్ణాగమ స్తపః, స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని
వహ్నా అథ శరత్ స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమో హేమంతః శరదా,
తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్మ్య చ, సమేత్య మిథునీభావేన మిళిత్యా, అస్య రావణస్యపురే,
వసంతీతి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి జిచ్చే'తి తవ్యత్పృత్యయః.
వృద్ధిశ్చ, తే చ తే కుటుంబినశ్చ తేషాం భావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్యమిత్యర్థః.
యయుః, సమేత్య యయు రితి సముదాయసముదాయినోరభేదవివక్షయా సమాన
కర్తృత్వం, ఆత్మ-పురే యుగపత్సర్వరుసంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపా
తిశయోక్తిః.

స చాయమాసన్నవిశాశ మభ్య మపి ద్రుధ్వా పున స్తవయైవ హత ఇతి
యుగేనాహ. —

అమానవం జాత మజం కులే మనోః

ప్రభావినం భావిన మస్త మాత్మనః,
ముమోచ జాన న్మపి జానకీం న య

స్వదాభిమానైకధనా హి మానినః.

67

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్యేద మి'త్యణ్ ప్రత్యయే పర్యవ
సానాజ్ఞాతా వేకవచనమ్. అన్యథా మనో జ్ఞాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమా
నుషం, నాయత ఇత్యజం 'అన్యేష్యపి దృశ్యత' ఇతి ఉప్రత్యయః. తథాపి మనోః
కులే జాతం. రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్యా
హ—ప్రభావిన మితి. మహాసుభావే తస్మిన్ న కచ్ఛి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'అభీ
శ్లేణిణి' రితి జినిః, ఇనిర్వా మత్స్వర్గియః భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంత
యత్యంతం కరోతీ త్యంత మంతకం, అంతశ్చైవాత్మరోతే ర్జ్యంతా త్పచాద్యచ్.
భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానన్మపి యో రావణః, జనకస్యాప

త్యంస్త్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోచ సత్యక్షవాక్, అము మిత్యుత్తరస్థోకేనా
న్వయః. జానతాప్యమౌచనే మానిత్యం కారణమాహ—మానిసః సదా ప్రాజాత్య
యేఽపి అభిమాన ఏవైకం ముఖ్యం ధనం యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రాజాత్యయేఽపి
మానం న ముంచంతీత్యర్థః, కారణేన కార్యసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

స్తరత్యదో దాశరథి ర్భవక్ భవా

నముం వనాన్తా ద్వనితాపహరిణమ్,

పయోధి మావిద్ధ చలజ్జలావిలం

విలంఘ్య లక్ష్మం నికషామానిష్యతి.

68

స్తరతీతి. భాతీతి భవాక్ 'భాతే ర్దవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాక్ దాశ
రథిః 'అత ఇచ్ఛో' భవక్ రామ స్స నిత్యర్థః. భవతే ర్లట శ్చత్రాదేశః. వనాం
తాత్ దండకారణ్యాత్, వనితాపహరిణం సీతాపహర్తారం అముం రావణం, అవిద్ధాని
నేతుబంధే అద్రిభి రభిహతాని, అతఏవ చలంతి జలని యస్య సః అతఏవావిలం
కలుషం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషే లంకాయా స్సమీపే, 'సమ
యా నికషేశద్దా' సామీప్యేఽప్యవ్యయే మతా' వితి హలాయుధః. 'అభిత్స పరిత
స్సమయా నికషే హ ప్రతియోగేఽపీతి ద్వితీయా. హనిష్యతి అవధీత్, అభిజ్ఞా
వచనే లృడి'తి భూతే లృట్. అదో హననం భవాక్ స్తరతీతి కాకుః. ప్రత్యభిజా
నాసి కిమిత్యర్థః. 'కేషే ప్రథమః.'

అథోషుత్తిం చలనాపరో పరా

మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,

తిరోహితాత్తా తిశుపాలసంజ్ఞయా

ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽవ్యసః పరైః.

69

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి చలనాపరః పరప్రతారణ
పరః, ఏష రావణః, శైలూషః నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'శైలూ
షోనటశిల్పయోః, భూమికౌ రచనాయాం స్యా మ్పూర్వ్యంతరపరిగ్రహ' ఇతిశాశ్వతః.
అపరా మన్యామపపత్తి, ముత్పత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అవాప్య ప్రాప్య కిశుపాల
సంజ్ఞయా, తిరోహితాత్తా తిరోహితస్వరూపస్సక్, సోఽపి రావణఏవసన్నపి, పరైరిత
రైః, స న భవతీత్యసతస్థా దన్యఏవ, 'సచ్ఛో' ఇతి సచ్ఛో సమాసః. అతఏవ 'ఏతత్తదో
స్సులోపోఽకోరసచ్ఛో' సమాసే హరీ'తి సచ్ఛో సమాసే సులోపాభావః, ప్రతీయతే
జ్ఞాయతే, ప్రతిపూర్వాదిణః కర్తృణీలట్. యథైక ఏక శైలూషో రూపా రూపాం
తర మ్నాస్థాయ తత్తద్వేషభాషదిభి రన్యఏవ భాతి తన్వదయ మపి మానుషదేహపరి
గ్రహో దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవేత్యవశ్య ముపసంహర్య ఇతి భావః.

అతః కర్తవ్యం త్రిభిరవిమృశ్యతి—

స బాల ఆసీద్వపుషా చతుర్భుజా
ముఖేన పూర్ణేందునిభ స్త్రీలోచనః,
యువా కరాక్రాంతమహీభృదుచ్చైకై
రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః.

70

స ఇతి. స శిశువాలః బాలస్సృక్, వపుషా చతుర్భుజః భుజచతుష్టయవాక్, ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వనిః. తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభః పూర్ణచంద్రతుల్య ఆసీత్, స్త్రీలోచనః లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యంబక ఇతి చ ధ్వనిః, బాలవిశేషణాత్ సంప్రతి తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావః. సంప్రతి తు యువా తరుణ స్సృక్, కరేణ బలినా, ఆక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సృక్, అన్యత్రాంశువ్యాప్తశైలః 'బలి హస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః ఉచ్చైకై స్తేజసా రవి స్సూర్యః అసంశయం సంశయోనాస్తీత్యర్థః. అర్థాభావేనవ్యయాభావః వపుషా ముఖేనేతిచ, 'యేనాంగవికార' ఇతి తృతీయా. హానివదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామనః—'హానివదాధిక్య మవ్యంగవికార' ఇతి. తేజసేతి 'ప్రకృతాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా, కరాక్రాంతేత్యాదినాక్షేపానుప్రాణితేయముత్పేక్షా - రవి రసంశయమితి. తస్మాః పూర్ణేందునిభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దుర్ధర్ష ఇతిభావః.

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా
మసుగ్రహవగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,
దశాననాదీనభిరాధ్యదేవతా
వితీర్ణవీర్యాతిశయాన్ హసత్యసా.

71

స్వయమితి. యదృచ్ఛయా న్యేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతా ప్రసాద బలాది త్యర్థః. అసుగ్రహవగ్రహయో, విధాతా కర్తా, అసా శిశువాలః, అభిరాధ్యాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభావాతిశయః, యేషాంతాక్, దశాననాదిక్ హసతి, అనన్యప్రసాదలబ్ధశక్తేర్దేవకథం యాచకై స్తుల్యతేతి గర్వాధ్యసతీత్యర్థః.

బలాపలేనా దధునాపి పూర్వవ
త్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జగీషుణా,
సతీవ యోషి త్ప్రకృతి స్సునిశ్చలా
పుమాంస మఖ్యేతి భవాన్తరేష్వపి.

72

బలేతి. జగీషుణా నిత్యోత్సాహవతేత్యర్థః. తేన శిశువాలేన బలాపలేనాపి బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్తనీవ, జగత్ ప్రబాధ్యతే,

తథాహి—సతీ పతివ్రతా యోషిదివ, సునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, పుమాంసం పురుష మభ్యేతి యాతి, 'పతిం యా నాతి చరతి మనోవాక్కాయనంయతా, సాభర్తృలోకమాప్నోతి సద్భిస్సాన్వీతిచోచ్యత' ఇతి మనుః. ఉపమేపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

తదేవ ముల్లంఘితశాసనం విధే

ర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్,

శుభేతరాచారవిప్రక్తి మాచదో

నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః.

73

తదితి. త త్తస్మా త్కారణాత్, విధే ర్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం విధాతే త్యాద్యుక్తిత్యా అతిక్రాంతదైవాజ్ఞమిత్యర్థః సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః ఏనం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతనదనస్య అతిథిం విధేహి, మార యేత్యర్థః 'కీనాశః కర్ష కే ఘృదే కృతాంతపశుఘాతినో' రితి విశ్వః న చైతత్వాన్ని ఘుణికహస్తేన సర్పమరణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యక ర్తవ్యత్వాదిత్యాహ—శుభే తరాచారేషు దురాచారేషు, విప్రక్తియా విపాకేన ప్రాప్తాః, ఆపదో యేషాం తే తథోక్తాః, 'ద్వితః క్రి' రితి పంచే క్రిప్రత్యయః. 'క్షేరమ్మిత్యమి' తి తద్భిరోమమ్మి త్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంత్యాణాం, నిపాతనీ యాః వధ్యాహి, న చ చైర్వ్యభ్యదోఽః. స్వదోషేతైవతేషాం వినాకే నిమిత్తమా త్తత్వా దస్తాక మిత్యాశయేన శుభేతరేత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమ ర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

కిం వైవం దుష్టనిగ్రహే శిష్టానుగ్రహస్సాన్య ది త్యాహ.—

హృదయ మరివధోదయా దుదూఢ

ద్రధిమ దధాతు పునః పురస్తరస్య,

ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర

ద్రుతపరిరమ్భనిషీడనక్షమత్వమ్.

74

హృదయమితి. అరివధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదూఢద్రధిమ వైశ్చిం త్యాద్యృతధార్థ్యం, స్వస్థ మితి యావత్. పృథ్వాదిత్వా ద్బృఢశబ్దా దిమనిచ్ ప్రత్య యః. 'ర ఋతో హలాదేర్లఘాః' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోద్ధారినః' రితి ఖచ్చరిత్యయః. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుత్తరపదహ్రస్వః, 'వాచంయమపురందరా చోతి నిపాతనా న్ముమాగ మశ్శ్చ'. తస్య వృద్ధయం పున ర్ఘోఽహి, పూర్వపదేజేతి భావః. ఘనపులకయాః సాంద్రరోమాంచయాః, పులోమ్నః జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయాః,

ద్రుతపరిరంభాత్, బౌత్సుక్యాత్ శీఘ్రలింగనం. తత్ప్రయన్నిపీడనం తస్య తమ త్వం సహత్వం దధాతు ప్రాక్షిత్తవిజ్ఞేపాత్త్వక్తభోగేన శక్త్యా సంప్రతి త్వత్ప్రసాదాన్నిష్ఠుంటకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. అత్రదార్ధ్యస్యోదూఢద్రఢిమేతి విశేషణగత్యా నిపీడనత్వమత్వం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా పదార్థహేతుకం కావ్య లింగమ్. హృదయస్య నిపీడనత్వమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధ రూపాతిశయోక్తి రిత్యుక్తాలంకారః. వృత్త్యనుప్రసశ్చ, తైరన్యోన్యత్యం సంస్పృజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయంజి నయగరేఘతోయకారో యుజి చ నకౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రో'తి లక్షణాత్.

ఓ మి త్సుక్తవతోఽథ శార్జిణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ

స్తస్మి న్నుత్పతితే పుర సుసరమునా విష్టో శ్రియం విభ్రతి,

శత్రుణా మనిశం వినాశవిశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి

వ్యోమ్నివ భుకుటిచ్చలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్. 75

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

ఓ.మి.తి. తస్మిన్ సురమునా నారదే, ఇతీతంభూతాం వాచం, వ్యాహృత్య ఉక్త్వా, నభ ఉత్పతితే ఖముత్పతితే, పురః అగ్రే, ఇందోః శ్రియం విభ్రతీసతి, అథ మునివాక్యనంతరం, ఓ మిత్యుక్తవతః తథాస్త్వి త్యంగీకృతవత ఇత్యర్థః. 'ఓం ప్రశ్నేఽంగీకృతౌ రోఽఽ'ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశు పాలః, 'వృధేతో'సలజాదాఙ్గా జీతిఙ్గాజ్జ్ ప్రత్యయః తం ప్రతిక్రుద్ధస్య శార్జిణః వదనే వ్యోమ్నివ, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారణేత్యర్థః. శత్రుణాం వినా శస్య పిశునః నూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః షీతీశానాం వినాశకృ ది'తి శాస్త్రా దితి భావః. కేతు రుత్పతవిశేషః, 'కేతు ర్ద్యతౌ పతాకాయాం గ్రహాత్మా తాదిలక్ష్య స్వీ'తి విశ్వః. భుకుటిచ్చలేన. భూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా మితినిపాతనా త్పుడాగమః. ఏతేన కావ్యాధ భూతపీరసహకారిణో రాద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వాసుభావేన భుకుట్యా కారణ భూతోఽనుమేయ ఇత్యుక్తం తదా తదవినాభూతస్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయీ ప్రయత్నా పరమనామక ఉత్సాహోఽపుష్పపన్న ఏ వే త్యనుసంధేయమ్. ఇందోః శ్రియం విభ్రతీత్యత్ర మునే రిందుక్రియోఽయోగా త్తత్సదృశీమితి సాదృశ్యాజ్ఞేపాత్ ఆసంబంధవదన్యసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. వధనే

వ్యోమ్ని కేతుప్రమా. భ్రువతిచ్చలేన కేతు రితి చలాదిశద్వేనాసత్యత్వప్రతి
పాదసరూపోఽపహ్నుః. తత్ర శత్రువినాశనూచనాయ కేత్వపేక్షితేందుసాన్నిధ్య
వ్యోమావస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నువోపకారకత్వాదంగాంగిభా
వేన సంకరః. చమత్కారకారితయా మంగళాచరః. రూపతయాచ సర్గాంత్యస్తోకేషు
శ్రీశబ్దప్రయోగః. యథాహ భగవాన్భావ్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని
మంగళాంతాని కాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్టత్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యే
తారశ్చ ప్రవక్తాః భవంతి. ఇద్ధుల శ్రీడితం వృత్తమ్. 'సూర్యాత్వైర్వస్తాస్తతా
స్సగురవ శ్చార్ధూలవిశ్రీడిత' మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ
దండి—'సర్గైరసతివిశ్రీణైః శావ్యవృత్తైః స్సుసంధిభిః. సర్వత్రభిన్నసర్గాంతై రుపేతం
లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కవికావ్యవర్ణనీ యాఖ్యాపూర్వక సర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి
ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా. మూఘకృతా వితి కవినామకథనం. మహాకావ్యఇతి మహచ్చ
ద్వేన లక్షణసంపత్తి న్నూచితా. శిశుపాలవధ ఇతి కవినామకథనమ్. 'సామాన్యవచన
స్యేతి' అనుప్రయోగః అత్ర త్రిజైవిత్యా త్సౌశబ్దాభ్యో గుణః 'సుపాంతి
కొంచపుత్నతి సౌశబ్ద మితి కథ్యత్' ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయకావ్యవర్ణనయోః
ప్రథమ స్సర్గఇతి సమాప్త ఇతి కేషః. ఏవ ముత్తరతాపి ద్రవ్యవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మూఘవాగ్మ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ప్రథమఃసర్గః.

ద్వితీయః సర్గః.

అథాస్మిన్ సర్గే మంత్రవర్ణనాయ బీజమావపతి—

ఇయత్కమాణేనావలూతః పార్థేనాథ ద్విషస్తురమ్,

అభిచైద్యం ప్రతిష్ఠాసురానీతాః కర్మద్యయాకులః.

1

ఇయత్కమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసందేశశ్రవణానంతరం, ఇయత్కమాణేన యష్ట మిచ్ఛతా, యజతే స్పన్దంతా ల్లట శ్శానజాదేశః. పార్థేన పృథాపుత్రేణ యుద్ధిష్ఠిరేణ, 'తస్యేద మి' త్యజ్. అన్యథా 'స్త్రీభ్యోఽగ్ని'తి ధన్వాన్. తతః పార్థేయ ఇతి స్యాత్. అహూతః ఆకారితః. వ్యయతేః కర్తృణీకః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభిచైద్యం శిశుపాలంప్రతి, 'లక్షణేనాభిచ్రతి ఆభిముఖ్యే' ఇత్యన్యయాభావః. 'అభిరభాగే' ఇతి కర్తృప్రవచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాకు మిచ్ఛుః. తిష్ఠతే స్పన్దంతాదుప్రత్యయః. మురం ద్విషత్ మురారిః, 'ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'సలోకే' త్యక్త 'ద్విషశ్శతృర్వా వచనమితి వైకల్పిక పక్షే ప్రతిషేధః. కార్యద్యయేన సురకార్యసుహృత్కార్యయాపేణ. ఆకులో విప్రతిషేధా దావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయోస్సందేహవానానీత్, అతో మంత్రస్థాయమవసర ఇతి భావః.

ఏవం మంత్రబీజం సందేహ ముపన్యస్య, మంత్రోచితదేశగమనమాహ:—

గురుకావ్యానుగాం బిభ్ర చ్చాంచ్రీ మభి నభశ్చియమ్,

సార్థ ముద్ధవనీరిభ్యా మథానావాసదత్సదః.

2

గుర్వితి. అథ సందేహానంతరం, అసా హరిః, అభినభః పూర్వవదవ్యయాభావః. కర్తృప్రవచనీయత్వేవాద్వితీయా. గురుకావ్యా బృహస్పతిశ్శక్రా, అనుగా అనుయాయినా. యన్యాం తాం 'గీష్వతి ర్విదణోగురుః, శుక్రో బైత్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః. చంద్రశ్యేమాం చాంచ్రీం, శ్రియం బిభ్రత్. అత్ర శ్రితుల్యాం శ్రియ మితి నిదర్శనాభేదః. ఉద్ధవనీరిభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాం సహ,సదః సభాం, అసదత్ అగమత్, రాజసదసః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సదే ద్దుజే పుష్పాదిత్వాచ్చేరజాదేశః. అత్ర మనుః 'గిరేః పృథం సమాయన్యా ప్రాసాదం వారహా గతః, అరణ్యే నిశ్చలాశ్చ వా మంత్రయే (దాభవభావితౌ) తావిభావిత' ఇతి.

జాఙ్వల్యమానా జగత శ్శాంతయే సముపేయుషీ,

వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసా నరశిఖిత్రయా.

. 3

జాఙ్వల్యమానేతి, జగతః లోకస్య, శాంతయే అనుపద్రవాయ, సముపేయుషీ, మాఘ—6

మిళితా, జాజ్వల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతోశ్చకాదో హలాదేః క్రియాసమ భివళ' ఇతి యక్షః. — తతో లటక్యానజాదేశే టావ్. అసా నరాః పురుషా ఏవ, శిఖి నః అగ్నయః, తేషాం త్రయా. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్యే' త్యయజాదేశే టిడ్డాణిభి' త్యాదినా జీవ్. సభా ఆస్థానీ సైవ వేదిః పరిష్కృతాధూమిః 'వేదిః పరిష్కృతా ధూమి' రిత్యమరః. తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతేస్సు, 'ద్యుతేర్లజ్' ఇతి వా తక్ష. రూపకాలంకారః.

రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,
ఏకాక్షోఽపి పరితః పారుషేయవృతా ఇవ.

4

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి వక్షీసమాసః. విశేషపర్యవసానాద్వికారా ర్థత్వం తేషు సంక్రాంతప్రతిమాః సంక్రాంతప్రతిబింబాః 'ప్రతిమాసం ప్రతిబింబం ప్ర తిమా ప్రతియాత నే' త్యమరః. తే త్రయః ఏకాక్షిణః అసహాయాఽపి, 'ఏకాదాక్షిని చ్ఛాసహాయ' ఇ త్యాకినిచ్చిత్యయః. పరితః అభితః సర్వతః, 'పర్యభిభ్యాం చే' తి తసిర్ స చ 'సర్వపురుషభ్యాం న థ ఛా' సర్వోభయార్థవత్తమానాభ్యామివ్యతే. పారుషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్త్యా త్పురుషసమూహేన, అవృతా ఇవే త్యుత్పే ట్నా, చకాశిరే, 'పురుషద్వధవికారసమూహతేన కృతేషు వక్తవ్య' మితి థఛా. ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్వ ముక్తమ్. యద్యపి 'నిస్తంభే నిర్గవాక్షే చ నిర్భిత్యంతర సంక్రయే, ప్రాసాదాగ్ త్వరణ్యే వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామందకే. ఏతేన మంత్రభూమేః స్తంభప్రావర్యనిషేధో దృశ్యతే. తథాప్యేతస్యాపి విజనత్వోపల త్తత్యాన్న దోష ఇతిభావః.

అధ్యాసామాసురుత్తుంగహేమవీతాని యాన్యమీ,
తై రూహే కేసరిక్రాంతత్రి కూటశిఖరోపమా.

5

అధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగ హే మవీతాని, అధ్యాసామాసుః అధితస్థుః, యేషాపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిక్షిప్తాసాం కశే' తి కర్తృత్వమ్ అసంపదేశకేన లిట్. 'దయయాస శ్చే' తి ఆమ్ ప్రత్యయే. 'కృ ఛ్ఛాసప్రయుజ్యతేరి టీ'తి అస్మై రసప్రయోగః 'అమ్ ప్రత్యయవ త్కృణోఽనుప్ర యోగ న్యే' తి కృణ్. — ఏవేతి నియమాదస్తే రాత్వ నేపదమ్. తైః షీతైః. కేసరిభిః సింహైః, క్రాంతానాం త్రి కూటస్య త్రి కూటాదైః, శిఖరాణా ముపమా సాదృశ్యం ఊహే ఊధా, వహేః కర్తృణి లిట్ సంప్రసారణమ్. త్రిణి కూటస్య క్షేత్రవ్యవస్థ సంజ్ఞా 'కూటోఽస్మీ' శిఖరం శృంగమి' త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

గురుద్వయాయ గురుణో రుభయో రథ కార్యయోః,
హరి ర్విప్రలిషేధం త మూచచక్షే విచక్షణః.

6

గురుద్వయాయేతి. అథ ఉపవేశనాసంతరం, విచక్షే ఇతి విచక్షణః వక్తా 'కర్తరిల్లుడి' తి న్యాయకారః, 'అసనయోశ్చ ప్రలిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిణః ఖ్యా

కాదేశభావః. హరిః, గురోః ఉద్ధవరామయోః, పితృవ్యజ్ఞేష్టభ్రాత్రోః, ద్వయా
య, ద్వాభ్యాం గురుభ్యామిత్యర్థః. గురుణోః మహత్యోః, ఉభయోః కార్యయోః
పూర్వోక్తయోః, తం విప్రతిషేధం, విరోధం ఆచవత్ ఆభ్యాతవాన్, తుల్యబల
విరోధోవిప్రతిషేధః.

ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్టలాగ్ర దతః స్థితైః,
స్థుపితే వాభవ త్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ.

7

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు
బంఘాణోబంధుజీవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్టలాగ్రాణీవ దంతా యస్య కుందకుట్టలాగ్ర
దతః, 'అగ్రాంతకుట్టశ్చ భవృషవరాహేభ్య శ్చే' తి అగ్రాంతపూర్వపదబహువ్రీహేః
సమాసాంతో వైభాషిణో దతా దేశః. తస్య వారే, సరస్వతీ వాక్, అంతః
ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః, సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైః
స్తైః స్థితైః స్థుపితేవ హరితేవ, స్థుపితే ర్జ్యంతా త్కర్తృజీవైః 'అర్థిస్తీ'త్యాదినా
పుగాగమః. 'మితాంవ్రాస్వ శ్చే'తి వ్రాస్వః. శుద్ధవర్ణాఘటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాంతి
రభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధి స్సాన్నిహితృకత్వ ముత్పేక్షితే స్థితపూర్వాభి
భాషీ హరి రితి భావః.

కార్యవిప్రతిషేధ మావేద్యతత్ర స్వమత మావేదయిష్యన్ పండితంమన్యత్వం
తావ త్పరిహరతి.

భవద్గిరామవసర ప్రదానాయ వచాంసి నః,

పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః.

8

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసర ప్రదానాయ ప్రస్తావ ప్రసంజనా
యేత్యర్థః. నః అస్తాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదనార్థ ముచ్యంతే, న తు సిద్ధాంత
త్వేనేత్యర్థః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేన్ద్రీన్నితి పూర్వరంగః నాట్యకాలా,
తత్ర త్యక్తాపి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధ
నాభ్యో రంగవిఘ్నకాంతికారి నాండిపాతగీతవాదిత్రాద్యనేకాంగవిజ్ఞః నాట్యాదౌ
కర్తవ్యః కర్తృవిశేషః. తనుక్తం వసంతరాజీయే—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగ
విఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రవర్తంతి పూర్వరంగః ప్రక్షీర్ణిత' ఇతి. స పూర్వ
రంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాఘ్నః తస్య 'అయనే'
ఇతియాదేశః. తస్య వస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవ
ర్తనాయేతి యావత్. అతః ప్రభమవాచో న దోషాయేతి భావః పూర్వరంగః
ప్రస్తావనేతి రంగరాజః. తచ్చింత్యం 'పూర్వరంగం విధాయాదా నూత్రధారే విని
ర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వ దపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగశ్చ తతః
ప్రస్తావనేతిచ, ఆరంభే శర్వనాట్యానా మేత త్సామాన్య మిష్యత్' ఇతి. దశరూప
కౌద్యుక్త భేదవిరోధాదితి. అత్ర హరివాక్యపూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూప

సామాన్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథగ్విర్దేశాత్ ప్రతిపస్తాపమాంకారః
 లక్షణం తూ కమ్.

సంప్రతి స్వమత మాహ:—

కరదీక్మతధూపాలో బ్రాహ్మభిర్జ్ఞి త్వరైరిశామ్,

వినా పృథ్విదలం భూష్ణ రిజ్యాయే తపస స్సుతః.

9

కరదీకృతేతి. దిశాం జిత్వరైః జయశీరైః, 'ఇబ్బాక్షిస ర్దిభ్య శ్చే'తి కర్వరవః. కృద్యోగ్గా త్కర్తృణి చష్టి భ్రాతృభిర్భీమాదిభిః, 'హేతుభిః, కరదాః పద్మభాగప్రదాః, 'భాగధేయః కరోబలి'రి త్యమరః. తతః శ్చిన్యః, 'హోర్యాదిచ్చిడాచ శ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. ఆకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తథోక్తః, వశీకృతరాజమండలఇత్యర్థః తపసస్సుతః ధర్మపుత్రః, 'తపశ్చాం ద్రాయణాదా స్సాన్యద్ధత్తే లోకాంతరేఽపి చేతివిశ్వః. అస్స ద్విసాపి అస్సాభ్యిసాపీత్యర్థః. 'పుథగ్విసే'త్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే పంచమీ. ఇజ్ఞాయై యాగాయ, యజేర్ణాజేక్యవః. 'వచిస్య పి' త్యాదినా సంప్రసారణం. 'నమః స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థి అలం సంపర్కః భూష్ణర్భవితా భవనశీలః, 'భూష్ణర్భవిష్ణుర్భవితే'త్యమరః. 'హాజిఘ్శ్చుక్సు'రితి చకారాత్ క్సుచప్రత్యయః. 'క్షితిచ' ఇత్యత్తగకారప్రక్షేపా ద్దుజాభావః. తథాచ జయదిత్యుః. 'తత్రైవ గకారోఽపి చ తత్త్వ భూతోనిర్దిశ్య' ఇతి. అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః.

నను యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రయా ముభయానుసరణం స్వాత్తతాహ. —

ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోవేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,

సమా హి శిష్టై రామాత్ వర్తన్యంతా వామయ స్స చ. 10

ఉత్తిష్టమాన ఇతి, ఉత్తిష్టమానః వర్ధమానః, 'ఉదోఽనుర్భవకర్ణః' త్యాత్మ
నేపదమ్. పరః శత్రుస్సు, పభోఽనవేతం పథ్యం. హిత మారోగ్యం చ ఇచ్చతా
పుంసేతిశబ్దః. నోపేక్ష్యః బౌదానీవ్యన నద్రప్తవ్యః, కుతః హి యస్మాత్, రద్రస్యం
తా వధివ్యమాణా 'లృటస్స జ్యేతి సదాదేశ' 'వృద్ధ్యస్యైవ సహా' రితి విభాషయా
పరస్మైపదం. 'సవృద్ధ్యశ్చతుర్థ్య' ఇతిదభావః. అమయా వ్యాధిః, 'రోగవ్యాధిగదా
మయా' ఇత్యమరః. 'సశత్రుశ్చ' శిష్టై ర్మితజ్ఞైః, సమా తుల్యవృత్తి, అమ్నాతా
అఖ్యాతా. 'అబ్దీయసోఽప్యరే ర్వృద్ధిర్వహనర్థాయ రోగవ' దితి. అత స్తస్మాను
పేక్ష్యత్యాదుభయానుస్మృతిః కుత ఇతి భావః. ఉపమాలంకారః.

న చేతనే స్వాధీనపరచుచోవలె: కిం తు లోకానుగ్రహార్థమే దస్యైః ప్రవృత్తి రిత్యాయోనాహ:—

న దూయే సాత్వతీసూను ర్య న్నహ్య మపరాధ్యతి,

యత్తు దండహ్యతే లోక మదో దుగ్ధాకరోతి మామ్.

నదూయఇతి. సాత్వతీనూనః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హరేః
పితృవ్యసా. 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్'. తస్యాః నూనః శిశుపాలః, బంధురసి ఖలోనమృద్య
ఇతిభావః. మమ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'కుఢద్రుహే' త్యాది నాచతుర్థీ.
తత ఇతి కేమః, య తదోర్నిత్యసంబంధాత్. నదూయే నపరిత్యే దూఞో దై వాదికా
త్కరరి లడుత్తమపురుషైకవచనమ్. కింతు లోకం దండవ్యాతే గర్హితం దహతీతి
యత్, 'లుపనదచరజవజభదహదశగృభ్యోభావగర్హాయా మి'తి యత్. 'జపజభదహద
శభంజపశాం చే'తి అభ్యాసస్య నుమాగమః. అదో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతి
దుఃఖమనుభావయతీత్యర్థః, దుఃఖాత్ప్రితిలోమ్యఇతి డాప్రత్యయః. అతశ్చైచ్చద్య
ఏవాభియాతవ్యః పార్థస్థ ప్రార్థనయాపి పశ్చాత్సమాధేయ ఇతి భావః.

స్వమతం నిగమయక్ పరమతం శుక్రాఘః పృచ్ఛతి.—

మమ తావ న్నత మిదం శ్రూయతా మంగ వా మపి,

జ్ఞాతసారోఽపి ఖల్వేక స్సందిగ్ధే కార్యవస్తుని.

12

మమేతి. తావత్ భవన్త తత్రవణపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మత మిదం, అంగే
త్యామంత్రణే అవ్యయమ్. 'అథసంబోధనార్థకాః, స్వః ఘ్న ట్న డంగ హేహై
భో' ఇత్యమరః. వాం యువయోరపి. నూ. 'యుష్మదస్య దోషస్తీచతుర్థీద్వితీయాస్థయా
ర్థ్యాం నావా వి'తి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విధాలోక్. తదపి మయా
శ్రోతవ్యం అన్యథా సందేహనివృత్తే రితి భావః. విదుష స్తే మత స్సందేహ స్తత్రానా—
జ్ఞాతసారః జ్ఞాతార్థతత్త్వోఽప్యేకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యాక్తే సందిగ్ధే సంశేతేఖలు,
అతో మమాపి సందేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఘత్వధత్వే. సామా
న్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

యావ దర్థపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధవః,

విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.

13

యావదితి. మాధవో హరిః, యావా న్థో యావదర్థం. 'యావదవధారణ'
ఇత్యవ్యయాభావః, యావదర్థం పదాని యస్మాన్తాం అభిధేయసమితాక్షరామిత్యర్థః.
వాచ మేవ మాదాయ గృహీత్యేత్యర్థః. విరరామ తూష్టిమాన, 'వాజ్ఞపరిభోగము'
ఇతి పరస్మైపదమ్. తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మిత
భాషిణః, భవన్తీతి కేమః వృథాలాపనిషేధా దితి భావః. పూర్వవదలంకారః.

అథాప్తఖి మశ కేన రామం వర్ణయక్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తత స్సపత్నీవసయన్త రణానుశయస్సురా,

ఓష్ఠేన రామో రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచనా.

14

తతఇతి. తతః రామో జగాదేతుత్తరేణాన్వయః. సపత్నీ రిపుః 'రిపా
వైరిసపత్నారి' రిత్యమరః. తస్యాపనయః అపకారః, తస్య స్తరణేన యః అను
శయః పశ్చాత్తాపః, 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్యే.

తేన స్ఫురతీత్యనుశయస్సాః తేన స్ఫురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్యుపమితసమాసః. రామాయ ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామావబింబచుంబనచుంచుః, 'తేన విత్త స్ఫుంచుప్సణపా వి'తి చుంచుప్సిత్యయః. 'ఓష్ఠోష్ఠయోస్సమాసే వే'తి పరయా వమ్. తేనో ష్టేనోపలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః ఉపమానుప్రాసయో స్సంస్పృష్టిః.

వివక్షితామర్థవిద స్తత్తణప్రతినంహృతామ్,

ప్రాపయ స్పవనవ్యాధేర్గిర ముత్తరపక్షతామ్.

15

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్యాభిమానా దగ్రే వత్సమిష్టాం, వచే రూప్యి ణో వా సన్వంతా త్కర్తృణీ క్తః. తత్తణే వివక్షాక్షణవివేచ్యవిలంబోక్తిః ప్రతినంహృతాం రామానుజోధానురధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధేర్బద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయక్, స్వయమనుత్పక్షావలంబితత్వాదితి భావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రత్రోక్తా.

ఘూర్ణయ న్నదిరాస్వాదమదపాటలితద్వ్యతి,

రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ.

16

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానేన, యో మదక్లేన, పాటలితా ఈవద్రక్షీకృతా, ద్వ్యతి ర్థయోక్తే. రేవత్యా దేవ్యాః, వదనే య చుచ్ఛిష్టం మద్యలేపన తాంబూలాది, అక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః తేన పరిపూతే శుద్ధే, పుటే యయోక్తే దృశౌ ఘూర్ణయక్ భ్రామయన్నితి మద్యవికారోక్తిః ఉచ్ఛిష్టపరి పూతేత్యత్ర 'రతికారే ముఖం స్త్రీజాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా మి'తి సురజాత్. ఉచ్ఛిష్టపావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసత్వే విరో ధస్య విరోధాభాస' ఇవ్యత ఇతి లక్షణాత్.

అశ్లేషలోలుపవధూస్తనకార్మశ్యసాక్షిణీమ్,

హ్లాపయ న్నభిమానోష్ణైర్వనమాలాం ముఖానిలైః.

17

అశ్లేషేతి. పునః అశ్లేషలోలుపాయాః ఆలింగనలబ్ధాయాః, వధ్వా రేవత్యాః, స్తనయోః కార్మశ్యస్య కౌతిల్యస్య సాక్షిణీ మవద్రక్షీం, నిత్యం వీడ్యమానా మితి భావః 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞా యా మి'తి సాక్షాచ్ఛబ్దా వినిప్రత్యయః. వనమాలాం అభిమానోష్ణై రహంకారతప్తైః ముఖానిలైర్విశ్వాసహతైః, హ్లాపయక్ హ్లాపయక్, హ్లాప తేర్ణ్యంతాల్లలబ్ధ్యతాదేశః. 'ఆదేవ' ఇతి ఆత్మేపుగాగమః. అమానే హ్లాససంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిః.

దధత్సంధ్యారుణవోభ్రమస్ఫురత్తారానుకారిణీః,

ద్విషద్ద్యేవోపరక్తాంగసంగినీ స్సేస్వదవిప్రప్రసః.

18

దధదితి. పునః సంధ్యయా అరణ్యే వోమ్ని, స్ఫురంతీ స్తారాః, అనుకర్యంతీతి

తథోక్తాః, కుతః ద్విపతి శత్రో, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేఽం గే వపుషి. సగగిని-స్సక్తాః, స్వేదవిప్రుః స్వేదబిందుకా, 'పుషంతిబిందుపుషతాః పుమాంసో విప్రుః స్త్రీయా మిత్యమరః. దధత్. దధానః 'నాభ్యస్తాచ్యతు' రితి సుమభావః ఉపమాలంకారః.

ప్రోల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగదళత్విషా,
కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధ చౌత్తలగ్రీవమ్.

19

ప్రోల్లసదితి. పునః ప్రకర్తేణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం సుశృతానాం, పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వా ద్వేషః కర్తృణీకః యజాదిత్వా త్సంప్రసారణమ్ కృష్ణోత్తరాసంగో నీలోత్తరీయమ్. 'ద్వాస్తా వారోత్తరాసంగో సహ బృహతికా తథా, సంవాసన ముత్తరీయం చే' త్యమరః. తస్య రుచం, చూతపల్లవస్యేహం చూతపల్లవీం, విదధత్ విదధానః లోహితమిశ్రజా చూతపల్లవవద్ధూత్రం కురున్విత్స్యధః. 'హుత్రుధూమతాకృష్ణలోహితే' ఇత్యమర వచనాత్. అత్రాప్యన్యరుచోఽన్యదీయత్వాయోగా త్సాదృశ్యాక్షేపే నిదర్శనా.

కకుద్దికన్యావక్త్రాంతర్వాసలబ్ధాధివాసయా,

ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమక్.

20

కకుద్దితి. పునః కకుద్దికన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రస్య, అంతరభ్యంతరే వాసేన స్థిత్యా. లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తస్యఖసారభవానీతయేత్స్య ధః. 'సంస్కారో గంధమాల్యాద్యై ర్య సాన్య తదధివాసన మి' త్యమరః. మదిర యా, కృతానువ్యాధం కృతంసర్గం, ప్రియాగంధూషగంధనమిత్యధః. 'వ్యధజపోరసుప సర్గ' ఇతి అనువసృష్టేదప్రృత్యయవిధానాదుపసృష్టే ద్వ్యధేర్ష ఇచ్చిత్వయః. ముఖా మోదం ముఖగంధవిశేషమ్. 'అమోదస్సౌఽతినిర్దా' రీత్యమరః. ఉద్వమక్ ఉదిగక్ అత్ర మదిరారామముఖయోః, స్వగంధతిరోధానేన, రామాముఖతద్గంధూషమద్యగంధ స్వీకారా తద్గుణయోః తతోత్తరస్యాత్ విశేషకత్వేన పూర్వసాక్షేతుత్వా దంగాం గిభావేన సంకరః. 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగా దన్యోత్ప్రప్తగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్.

జగాద వదనచ్చద్వపద్వపర్యంతపాతినః,

నయ స్తధులిహ శ్వైత్వత్య ముదగ్రదశనాంశుభిః.

21

జగాదేతి. వదనమేవ. చద్వ కపటం, యస్య త త్పద్వం వదనపద్మమిత్యధః, ఛలా దిశజ్ఞేనాసత్యత్యప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తస్య పర్యంతపాతినః ప్రాంతచారిణః, మధూని లీహంతీతి మధులిహః మధుపాకా, క్విప్. ఉదగ్ర రుచ్చిత్తై ర్దశనాంశుభిః దంతకాంతిభిః, శ్వైత్వం ధావశ్యం, నయక్ ఏవం జగాద తద్గుణాలంకారః. తస్య మధుపసన్నిధాపకవదనాపహ్నవసాక్షేతుత్వాత్తేన సంకరః,

రామా జగాదే త్యుక్తం, కిం త ది త్యాకాంతాయా మాహః—

యద్వాసుదేవే నాదీన మనాదీనవ మిరితమ్,

వభస స్తస్య సవది క్రియా కేవల ముత్తరమ్.

22

యదితి. వాసుదేవేన కృత్యేన, న దీన మిత్యదీనం ఆకాతరం, నాస్త్వాదీన వోఽస్యేత్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష ఆదీనవోమత' ఇతి విశ్వేయ ద్వచ ఈ రితం 'ఉత్తిష్టమానస్తు పర' ఇత్యాది పక్ష మౌక్తిక్య య దుక్త మిత్యర్థః. తస్య వచనః, సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుష్ఠాన మే వోత్తరం, సిద్ధాంతత్వతే నోక్తత్వా దితి భావః.

అత్రైతదేవ ప్రతిపాదయిష్యే, అనన్యాతిశయనీయతమోపస్కరోతి. —

నైత ల్లఘుపి భూయస్యా వచో వాచాతిశయ్యతే,

ఇంధనోఘధగవ్యగ్నిస్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్.

23

నైతదితి. లఘు సంక్షిప్తమపి, ఏత ద్వచః, భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాపీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభ క్త్యే' త్యాదినా ఈయసున్. 'బహోగ్లోహోభూచబహో' రితీకారలోపః. బహోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. గుర్వర్థ త్యాదితిభావః. శీఘ్ర కర్షణి లిట్ యక్. 'అయజ్యిష్టితీతి ఆయకాదేశః. తథా హి—ఇంధనాఘా దవతీతి ఇంధనాఘధక కాష్ఠరాశిదాహకః, భూయనపీత్యర్థః. 'క్విపీఘత్వధత్వభిష్యావాః. అగ్నిః త్విషా ప్రభయా, పూషణం నూర్యం, అల్పమపీతిభా వః. నాత్యేతినాతిక్రామతి, తేజసః ప్రభావత్వ మివ వచసోఽర్థవత్త్వ మలంఘ్యత్వ హేతు రి త్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్యబింబ ప్రతిబింబతయోక్తే ర్ద్వైపాంతాలంకారః. యది హరివచో నాతిశయ్యతే అలం తర్హి తవాల్పవాగాడంబరై రత ఆహ. —

సంక్షిప్తస్యాప్యతోఽన్వైవ వాక్యస్యాన్తగరీయసః,

సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవంతు మే.

24

సంక్షిప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయనీయత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, 'ప్రథనేవావశబ్ద' ఇతి ఘట్ ప్రతిషేధే. 'బూదోర బిత్వత్ మేవాచః, సంక్షిప్తస్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరీయసః. నూత్ర కల్పస్యేత్యర్థః 'అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతోమఖిమ, అస్తాభి మనవద్యం చ నూత్రం నూత్ర విదో విదు' రితి లక్షణాత్. అన్వైవ వాక్యస్య నాన్యస్య భాష్యభూతాః భాష్యై స్సమాః నిత్య సమాసః. 'క్షుద్రా జంతా భూతం క్షీబం సమేఽతీతే చిత్తేత్రి ప్సి'తి వైజయంతి. వ్యాఖ్యానరూపాధవంత్యిత్యర్థః. నూత్ర వ్యాఖ్యానవిశేషా భాష్యం. 'నూత్ర స్థం పద మాదాయ వాక్యై స్సూత్రానుసారిభిః, స్వపదానిచ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేష ప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యానయతే న త్యతిశ యాయ. ప్రత్యాఖ్యానయత ఇ త్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయిత్వా తతోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచక్షే. —

విరోధివచసో మూకాన్వాగిశానపి కుర్వతే,

జడాన పృథులూమార్థా ప్రవాచః కృతినాం గిరః.

25

విరోధీత్యాది. కృతీనాం కుశలానాం, గిరః కర్తృణః, విరోధివచనః ప్రతికూల వాదినః, వాగీశాక్ వాక్పతీనః, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమావి' త్యమరః. మూకాక్ నిర్వాచకః, కుర్వతే జడయంతీత్యర్థః. అనులోమోఽనుకూలః, అన్తోఽభిధేయం, యే యంతే అనులోమారాః అనుకూలవాదినః ఇత్యర్థః. తాక్ జడాక్ మందానః ప్రవాచః ప్రగల్భవాచకః, కుర్వతే, అతో నాస్తద్గిరః ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం మూకీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్తృకరణాచ్చ శక్యవస్తువర్తనరూపా విశేషాలంకార భేదః. అసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తిప్రతిభోధాపీత ఇతి సంకరః.

నన్వాత్తనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫల మనాగ్రహ' ఇతి న్యాయేన కాస్త్రజ్ఞ వచనం ప్రతికూలమపి గ్రాహ్య మేవేత్యాశంక్యాహ.—

పద్మణా శ్శక్తయ స్తీస సిద్ధయశ్చైదయా స్త్రయః,

గ్రంథానధీత్య వ్యాకర్తృ మితి దుర్దేధసోఽప్యలమ్.

26

పడితి, దుష్ట మేధా యేషంతే దుర్దేధసో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమసిచ్చృ జామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్చృత్యయః. గ్రంథా నాశనసాదీక్, అధీత్య పడి త్యా, గుణాః సంధివిగ్రహయానాసనజై వ్యధిభావసమాశ్రయాభ్యాః పట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాభ్యా స్తీసః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థాః లాభాత్త కాః తాశ్చుతిసః ప్రభావసిద్ధిర్ంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి. ఉదయాః వృద్ధి త్తయస్థానానిచ త్రిణీతిన్యాయేన ఉదయాఉచ్యంతే—తత్తవృద్ధిత్తయాపూర్వోక్తశక్తి త్రయసాధ్యా శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వావస్థాత ఉపచయాపచయా స్థానం పామ్యేనావ స్థానంతే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తృం వ్యాఖ్యాతుం ఆలం సమర్థాః. 'పర్యాప్తివచనే వ్యలమథేష్వి'తి తుముక్ ప్రత్యయః. పంచాంగనిర్ణయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదిస్వరూప సంఖ్యామాత్రపాతకానా మకాస్త్రజ్ఞత్వా దుద్ధవాదయో నగ్రాహ్యవచన ఇత్యభిసం ధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన మాసనం జైవధ మాశ్రయః, పద్మణా శ్శక్తయ స్తీసః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః. త్తయస్థానంచ వృద్ధిశ్చుత్రివ ర్గో నీతివేదినామ్.' ఇతి అత్రావిజిగీషోర్వ్యవస్థాకరణత్వేన మైక్యం సంధిః విరోధో విగ్రహః. విజిగీషో రరిం ప్రతి యాత్రా యానమ్. తయోర్విధః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాల ప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనమ్. దుర్బల ప్రబలయోః ద్విపోః వాచికమాత్ర స మర్పణం జైవధీభావః. అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః కోశదం డోత్థంతేజః ప్రభావః. కర్తృవ్యాధేభు ధేయాక్ ప్రయత్నోత్సాహః పాద్మణ్యచింతనం మంత్రః. సుగమ మనన్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచ్లిక్షణాన్యవ్యం తే—'ఉత్కృష్ట బలపీర్వస్య విజిగీషోర్జయేషిణః, గుణాసుర క్తప్రకృతే ర్యాత్రా యానమితి స్ఫుటమ్. ఆసనం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్సమమ్, పరస్పరస్య సామర్థ్యేఽధికారా దాసనం స్ఫుటమ్. అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ తత్సంచవిధముచ్యత' ఇతి. జైవధీభావస్తు—'బలిసో

ద్విపత్తో ర్న ధేవ వా చాత్మాసం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వక్షేత కాకాక్షివ
దలక్షితః. ఉచ్చిద్యమానో బలవా నిరపాయ ప్రతిక్రియః, కులార్ద్రతం సత్య మార్య
మాశ్రయేత బలోత్కృట' ఇతి ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్య ఇతిహారే ర్వాక్యం
యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవా నితి సంక్షేపః.

సను శాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాతైవ శాస్త్రజ్ఞః సమ గ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య
నేత్యాహ.—

అనిర్లోడితకార్యస్య వాఙ్మాలం వాగ్నినో వృథా,

నిమిత్తా దపరాధ్ధేమో ధానుష్క స్యేవ వర్ణితమ్.

27

అనిర్లోడితేతి. అనిర్లోడితం అనాలోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యాకార్య
మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్ని వావదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు
ర్వాగ్ని వావదూకశ్చ వక్తరీ' త్యమరః 'వాచోగ్ని' రితి గ్నినిప్రత్యయః తస్య వా
ఙ్మాలం వాగాడంబరం నిమిత్తా ల్లక్ష్యత్, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ
సమంవిదు' రితి వైజయంతీ. అపరాధ్ధేమః పులితబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్మేతి
ధానుష్క ధన్వీ. 'ప్రహరణ మితి తక్. 'ఇనుసుక్తంతాత్మకః, ఇదుపధస్యచేతి
షత్వం. 'అపరాధపువతోఽసౌ లక్ష్యద్యక్షుశ్చతసాయకః, ధన్వీ ధనుస్తా
ధానుష్క' ఇతి చామరః. తస్య వర్ణితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచోగ్రాహ్యం
న తు వాచాటస్యేతి భావః.

ఇత్థం షాడ్గుణ్యాదిపాతమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధే సంప్రతి స్వయం మంత్ర
స్వరూప మాహ.—

సర్వకార్యశరీరేషు ము క్త్వాంగస్కంధపంచకమ్,

సౌగతానా మివాత్మానో నాస్తి మంత్రో మహీభృతామ్.

28

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణీవేత్సుపమితసమానః
వ్యాఖ్యానే సౌగతానా మివేతి లింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషు
శరీరేష్వేన, సర్వకార్యేష్విత్యర్థః. అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవత్సమానః. తేషాం
పంచకం ముక్త్వా స్కంధపంచక మివ అంగపంచకం ముక్త్యేత్యర్థః. పంచ పరిమాణ
మస్మేతి పంచకః 'సంఖ్యాయా స్సంజ్ఞాసంఘనూత్రాధ్యయ నేష్య'తి కన్పిత్యయః సుగ
తో భక్తిర్భజనీయో యేషాం సౌగతా బాధ్యాః 'భక్తి'రితి నూత్రేణ అఘ్రిత్యయః తే
షా మన్య ఆత్మేన, మహీభృతా మన్యో మంత్రో నాస్తి కర్తృణా మారంభోపాయః,
పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగాః, వినిపాత ప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాం
గాని, యథాహ కామందకః—'సహాయా స్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః,
విపక్షేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మివ్యత' ఇతి. రూప వేదనా విజ్ఞానసంజ్ఞా
సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తత్త్ర విషయప్రపంచో రూపస్కంధః తజ్ఞానప్రపంచో

వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః నామప్రపంచస్సంజ్ఞా
స్కంధః. వానసాప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచధాపరివర్తమానో జ్ఞాన
సంతాన ఏవా త్తేతి బౌద్ధాః. ఏవం చ యథా బౌద్ధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధ
పంచకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తీ, తథా రాజ్ఞా ముక్తాంగపంచకాతిరిక్తో మంత్రో నాస్తీ
త్యుపమాంకారః. తచ్చ అస్తాకం సమగ్ర మేవే త్యయ మేవ యాత్రాకాల ఇతి
భావః.

అథ మంత్రితార్థక్రియావిశంబే దోష మాహ.—

మంత్రో యోధ ఇవాధీర స్సర్వాంగై స్సంవృతై రసి,

చిరం న సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా.

29

మంత్రఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉర
ష్ఫలాదిభి శ్చోపలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽపీత్యర్థః మంత్రో విచారః, అధీరోభీరుః,
యుద్ధ్యత ఇతి యోధః భటభవ పచాద్యచ్. పరేభ్యః అన్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ. 'పరందూ
'రాన్యముఖ్యేషు పరోఽరి పరమాత్మనో' రితి వైజయంతీ. భేదో విదారణం,
తృణీయగామిత్యంచ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విశంభితు మిత్యర్థః. న సహతే న
క్షమతే. 'శకధృషే' త్యాదినా తుమున్నత్యయః. అతో న విశంభితవ్యం అన్యథా
మంత్ర భేదే కార్యహానిః స్యా దితి భావః.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయాపి న విశంబః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

అత్తోదయః పరజ్ఞాని ర్ద్వయం నీతిరితీయతీ,

త దూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే.

30

అత్తోదయఇతి. ఆత్మనః ఉదయో వృద్ధిః, పరస్య జ్ఞాని ర్ద్వానిః 'పీజ్యాహంజ్వ
రిభ్యోనిరి' త్యాణాదికో నిప్రత్యయః. ఇతి ద్వయం ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ
ఏతావతీ. 'కిమిదంభ్యాం వో ఘ'ఇతి వతుపోవస్యఘశ్చ 'ఉగితశ్చే'తి జీవ్. నీతిర్నీతి
సంగ్రహః, ఏతద్ద్వయాలిరిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదార్థోఽస్తీత్యర్థః. యదవ్యక్త హృద్
జ్ఞానిదవర్ణనం, సర్వోఽప్యయ మున్నైవ ప్రపంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్వయ
మూరీకృత్య అంగీకృత్య, 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత'మి త్యమరః. 'ఊర్వాదివి
దాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం, 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసే క్తో ల్యబాదేశః. కృతిభిః
కుశలైః, వాచస్పత్యం వాగ్నిత్యం, కస్మాదిత్వాదలుక్ప్తే 'షష్ట్యాః పతిపుత్రేత్యాది
నా సత్త్వమితి స్వామి. త న్నుచందోవిషయత్వాత్, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యష్పా
త్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్షణి లట్. 'తనోతేర్య కీ'త్యాత్వం, తస్మా
దాత్తోదయాధిభిరవిశంబా చ్చక్రు రుచ్చేత్తవ్యఇతి భావః.

నను లభ్యోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్వా నేత్యాహ.—

తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,

పూర్ణ శ్చంద్రోదయాకాంతీ దృష్టాంతోఽత్ర మహర్ణవః. 31

తృప్తియోగఇతి. మహీయసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూతేనాపి, మహిమ్నా విశ్వరూపే, తృప్తియోగః మహానయ మస్తాకం విభవ ఏతావాసేవ అల మితి సంతోషలాభః, న, అత్ర తృప్త్యభావే పూర్ణ స్వక చంద్రోదయాకాంతీ, వృద్ధ్యర్థమితిభావః. మహర్ణవ స్సముద్రఏవ దృష్టాంతః దృష్టే అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ న దృష్టాంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యావత్. న రాజ్ఞాం వృద్ధావలంబుద్ధిః కార్యా. 'అసంతుష్టే ద్విజా నష్టే స్సంతుష్టే ఇవ పార్థివాః, సలజ్జా గణికా నష్టే నిర్లజ్జేవ కులాంగ సేతి న్యాయా దితి భావః. నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బింబప్రతి బింబభావేనాపమ్యస్య గమ్యత్వే తస్యోత్థానాత్. కిం తు దృష్టాంతకర్తేన తస్యా భిధానాత్ ఉపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పానరుక్త్యా పత్తే రిత్యేకావశ్యలంకారః.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదా సుస్థిరం మనోభవతి స్వల్పయాపి యః,

కృతకృత్యో విధి ర్తస్యే న వర్ధయతి తస్య తామ్. 32

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్యః, స్వస్థమాసీ భవతి, 'అయర్విషది'తి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావలైవ కృతార్థః విధిః చైవమపి, న వర్ధయతీతి మన్యే పారపహీనం చైవమపి జాగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పారాధ్యా దితి భావః. మన్యే ఇత్యేతస్య వాక్యార్థః కర్త. మన్య ఇత్యేతత్త్రిజంత ప్రతిరూపక మవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ధ్రువం రూపం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

కించ పరాకమలబ్ధివోదయో నాన్య ఇత్యాహ.—

సమూలఘాత మఘ్నంతః పరా నోద్ద్యంతి మానినః,

ప్రధ్వంసితాంధతమస స్త త్రోదాహరణం రవిః. 33

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానవంతః. పరాక శత్రూక, సమూలం హత్వా సమూలఘాతం, అఘ్నంతః అనుష్టాయంత ఇత్యర్థః, 'సమూలాకృత జీవేషు హక కృత్ గ్రహ'ఇతి ణమల్పరిత్యయః. 'హనస్తోషిన్నిలా'రితి నకారస్య తకారః. హోహంతే జ్ఞీన్నే ప్సీతి కుత్వం. కస్కాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి హంతే రనుప్రయోగతః, నోద్ద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వైవోద్ద్యంతీత్యర్థః. తత్ర హత్వైవోదయే అంధయతీ త్యంధం గాఢం తత్తమః అంధతమసం. 'ధ్వాంతే

గాఢేంద్రతమసమి' త్యమరః. 'అవతమసమం ధేభ్యస్తమస' ఇత్యచ్చిత్వయః. ప్రభవం
సిత మంధతమసం యేన సః, ఉదయాత్పాగ్రితి భావః. రవిః. ఉదాహరణం దృష్టం
తః, అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహర్ణవ ఇతి వదుపమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి
దృష్టవ్యమ్.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా,

అనీత్వా పంకతాం ధూళి ముదకం నావతిష్ఠతే.

34

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రుపక్షం, అఖిలీకృత్య ఖిలముత్సన్న మకృత్వా అనుస్తూ
లేత్యర్థః. 'ఖిలంతు ప్రవాతస్థానమి'తి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. 'అధూతతద్భావేచ్ఛి'
రితి చ్చిప్రత్యయః. 'చ్యావి'తీత్యం తతో'నన్ సమాశ్చ ప్రతిష్ఠా దుర్లభాఖలు తథా
హి—ఉదకం కర్తు-సూరిం, స్వపరిభావినీమిత్యర్థః. పంకతా మనీత్వా అనధః కృత్వే
తిభావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్యైవ తీవ్రతీ త్యర్థః. 'సమప్రవిధ్యః స్థ' ఇత్యాత్తవే
పదం వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

నన్వయ మేకాశీ శిశుపాలః కి మస్తాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ.—

ధ్రియతే యావదేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుత స్సుఖమ్,

పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి నైంహికేయోఽసురద్రుహమ్.

35

ధ్రియతేఇతి. ఏకోఽపి రిపుః, యావత్ ధ్రియతే అవతిష్ఠతే, ధృష్ట్వా ఆవస్థాన
ఇతి ధాతోస్తాదాదికా త్కర్తరి లట్. 'రిక్ శయ్యిజ్జి'తి రిజాదేశః. తావత్తదవధి
సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ సాకలేంద్రధా వి' త్యమరః. తథాహి పింహికాయా
అపత్యం పుమాన్ నైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్వరూపం నైంహికేయో
విధుంతుద' ఇత్యమరః. 'స్త్రీభ్యో డక్' అసురద్రుహం దేవానాం పురోఽగ్రేసోమం
క్లిశ్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యా తోస్మిం గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మా
దేకోఽపి శత్రుః ధేత్తవ్యః 'అగ్నేశ్శేషమృజాచ్చేషం శత్రో శ్శేషం న శేషయే'
దితి తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

నను త్సుద్రోఽయం చైద్యః కిం నః కరిష్యతీ త్యాశంక్య తస్య బలవత్తాం
వత్తుం మిత్రామిత్ర బలాబలవివేకం తావ త్కరోతి.—

సఖా గరియాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమ స్తా హి కార్యతః,

స్వాత్మా మమిత్రో మిత్రే చ సహజస్సౌకృతా వపి.

36

సఖేతి. క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరరూపయా, నిర్వృత్తః కృత్రిమః.
డ్వితఃక్రిః, 'క్షేర్త మ్నిత్యమి'తిమవ. సఖా సుహృద్గరియాన్ బలియాన్. ఏవం శత్రుశ్చ
కృత్రిమో గరియాన్, కుతః హి యస్తాత్ తా కృత్రిమమిత్రశత్రూ, కార్యతః ఉప

కారాపకారూపకార్యవశాత్, నిర్వృత్తావతి శేషః. ఉక్తకార్యోపాధే ర్వావజ్జీవ
మనపాయాదనయోర్మిత్రామిత్ర భావోఽప్యన, పాయాతి గరియ స్వమితి భావః. సహ
జప్రాకృతౌ తు వైవ మిత్యాహ—స్యాత్ మితి. సహజ స్సహజాతః, ఏకశరీరావయ
వవాక్, తత్ర సహజం మిత్రంయత్పయ్యనేయ వైత్పయ్యనేయాదిః, సహజశ్చ త్రుస్తుపితృ
వ్యతత్పత్రాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, పూర్వోక్తకృత్రిమసహజలక్షణరహిత
ఇత్యర్థః. తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతంమిత్రం,
'విషయానంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతః పరమిత్యుపరః. అపిశబ్ద స్పష్టః. తా
సహజప్రాకృతౌ తు శత్రుః, అమిత్ర మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్మికకార్యవశా
దనియమేనోభయరూపతా మోపద్యోతే న తు కృత్రిమత శత్రు శక్యత్రురేవ, మిత్రం
చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రామిత్ర గరియాంసౌ న తు సహజా, నాపి
ప్రాకృతా విత్యర్థః. ఏతేన కృత్రిమత్వం సర్వాపవాదితి సిద్ధమ్.

ఏవం చే దస్తాకం వైత్పయ్యనేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వా త్సంధాతవ్యః.
న తు యతవ్య ఇత్యుత్తాహ.—

ఉపకర్తారిణా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,

ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః.

37

ఉపకర్తృతి. ఉపకర్తా ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృతేనవేతిశేషః.
సంధిః కార్యః అరిత్యాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బలియస్యాః యావజ్జీవభా
విన్యాః తత్రోత్పన్నత్వా దితి భావః. ఏవ మపకారిణామిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృ
తేనవేతిశేషః. సంధిర్న కార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరియస్యా
యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః. సను సాక్షాదరిణాకథంసందర్భాత్
మిత్రేణ వా కథం విరుద్ధాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయో రైవపరిత్యాదవోష
ఇత్యాహః—హి యస్తాత్కారణాత్ ఉపకారాపకారౌ ఏతయోర్మిత్రమిత్రయో
ర్లక్షణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రవ్యవ్యం ఉపకరైవ మిత్రం అపకరైవ శత్రురీత్యర్థః.
తస్తాత్సహజమిత్రత్వేఽపి వైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యతవ్య ఏవేతి భావః.
అథ వైద్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం త్వయేత్వాదిచతుర్థి రాహు.—

త్వయా విప్రకృత మైద్యో రుక్మిణీం హరతా హరే,

బద్ధమూలస్య మూలం హి మహా ద్వైరతరోః స్త్రియః.

38

త్వయేతి. హేహరే రుక్మిణీం హరతా, బంధుభి స్తస్మై దత్తాం రాక్షసధర్మ
ణోద్వహితేత్యర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణా' దితి యజ్ఞవల్క్యః. 'గాంధర్వో రా
క్షసశ్చైవ ధర్మైశ్చ త్రైత్య తా స్తుతా' వితి మనుః. త్వయా వైద్యో విప్రకృతః,
తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతరోః స్త్రియః, మహా త్వృధానం మూ
లం హి రూపకసంస్పృష్టోఽయ మథాంతరన్యాసః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః.

అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ—

త్వయి భౌమం గతే జేతు మరాత్సీ త్స పురీ మిమామ్,
ప్రాశితార్భమణం మేరో రంధకార స్తటి మివ.

39

త్వయాతి. భూమే రపత్యం పుమాంసం భౌమం, సరకాసురం, జేతుం త్వయి గతేసతి, స చైద్యః, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రాశితః అర్యమా సూర్యః యస్యా స్తాం మేరోః తటిం సాను మంధకారఇవ, అరాత్సీత్ రుద్రవాక్, రుధే రనిటో లుజి సీచివృద్ధిః. ఉపమాలంకారః.

అపకారాంతర మాహ.—

ఆలప్యాల మిదం బభ్రో ర్య త్సదారా నపాహరత్,
కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయనే యతః.

40

ఆలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యదవశేదస్య, దారాక్ భార్యాం, 'భార్యా జాయా' 2 ధ పుంభూమ్ని దారా స్సృజ్తు కుటుంబినీ' త్యమరః. అపాహర దితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య అలం నాలపనీయ మిత్యర్థః. 'అలం ఖలవ్యః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్షేప్తి క్ష్యాప్రత్యయః సమాశేల్యబాచేశః. యతః పాపానాం పాపాత్తనాం కథా కథన ముచ్చారణమపి, 'చింతిపూజి కంధికుంభి చర్చ క్షే' త్యేబృత్యయః. అశ్రేయనే అనర్థాయ అలం శ క్తంఖలు, 'నమ స్స్వప్తి' త్యాదినాచతుర్థీ. అత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్యమశ్రేయః ప్రాప్తిః తస్మత్తేన తత్కారణాలపననిషేధసమర్థనాత్, కార్యేణ కారణసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

ఫలిత మాహ.—

విరాధ ఏవం భవతా విరాధా బహుధా చ నః,
నిర్వర్త్యతేది క్రియయా సశ్రుత శ్రవస సుసతః.

41

విరాధఇతి. కించ ఏవం భవతా విరాధః విప్రకృతః రాధేరనిటః కర్తజిక్తః. బహుధా నః అస్తాకం చ, విరాధా విప్రకర్తా శ్రుతశ్చవానామ హరేః పితృవృసా, తస్యా సుసతః వైతృవృసేయత్వాత్సహజమిత్ర మపీతి భావః స చైద్యః క్రియ యాపూర్వోక్తాన్యోన్య్యావక్రియయా. అగ్ని నిర్వర్త్యతే, కృత్రిమశక్త్రుః క్రియత ఇత్యర్థః. అతో బలియస్తా దనుషేక్ష్య ఇతి భావః.

అథాప్యపేక్షాయాం దోష మాహ.—

విధాయ వైరం సామర్షే సరోగౌ య ఉదాసతే,
ప్రక్షిప్యోదర్శించం కక్షే శేరతే తేభిమారుతమ్.

42

విధాయేతి. యే నరః పుమాంసః, 'స్యః పుమాంసః పంచజనాః పురుషాః పూరుషానః' ఇత్యమరః. సామర్షే ప్రాగేవ సరోషే, అరా వైరం విధాయ స్వయం

చాపకృత్వేత్యర్థః. ఉదాసతే ఉషేతుంలే అత్తరక్షాసుకూలవ్యాపారకూన్యాభవంతి, తే సరాః కక్షే గుల్ఫే, 'కక్షే తు తృణవీరుధా' విత్యమరః 'కక్షస్తు గుల్ఫే దోయా'లే పాపే జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయన్తీ. ఉదర్విష మర్చిష్టంత మగ్నిం, ప్రక్షిప్త్యాభిమాయ తం, అభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః. శరతే స్వపతి, తద్వన్నాశహేతు రి త్యర్థః, 'శి ణో రు డి'తి రు డాగమః. అత్ర య ఉదాసతే తే శరత ఇతి విశిష్టేదాసీన్యశయన యోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టక్యాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయా మసంభవద్వస్తు సంబంధో వాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదః న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతి బింబకరణాపేక్షితస్సోక్తానాత్. అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమాహోషా ద్వాకైశ్చ కవాక్యతాయాం తదభివాది త్యలంకార సర్వస్వకారః.

తథాపి బాంధవత్వా తోన్యధవ్య ఇత్యాశంక్యాహః.—

మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం తౌమ్యతు యః క్షమి,

క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం క్షమేత కః. 43

మనాగితి. యః క్షమి సహనశీలః, 'శ మి త్యష్టాభ్యో ఘిను ణి'తి ఘినుణ్విత్త్య యః. స సోధా మనాగల్పంవా, అనభ్యావృత్తావపీతిభావః. అనభ్యావృత్త్యా అనకృ ద్వా అనల్పత్వేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మపమర్యాణం, కామం భృశం, క్షమ్యతు క్షమతాం, సంభావనాయాం లోబ్. 'శమామష్టానాం దీర్ఘ శ్చన్తి నీ'తి దీర్ఘః. క్రి యాసమభిహారేణ భృశం సానఃపున్యేన చేత్యర్థః. న చ పుంవాక్యేష్వనేకార్థత్వం దోషాయ విరాధ్యంతం కః క్షమేత సహేత, సోఘం శక్నుయాత్ సకీఽపీత్యర్థః. 'శశి లి శ్చే'తి శక్యాథే లిక్. 'క్షమాన్సహనే' భావాదికో వైవాదికశ్చ.

నను సర్వదా క్షమేవ పుంసాం భూషణ మతః ఆపరాధేఽపి క్షంతవ్య మత ఆహ.—

అన్యథా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేన యోషితామ్,

పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ. 44

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిరిక్తకారే యోషితాం లజ్జేవ పుంసోఽన్యదా ఆపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సురతేషు, వైయాత్యం ధార్మ్య వివ, 'ధృష్టేధృష్టు ర్వియాత శ్చే' త్యమరః. పరాక్రమః పౌరుషం, భూష్యతే అనే నేతిభూషణం ఆభరణం, ఏవం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపుల్లింగత్వావిరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అథ పరిభవేఽవ్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నిందా మాహ.—

మా జీవక్ యః పరావజ్ఞాదుగభదగ్గోఽపి జీవతి,

తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః.

మాజీవన్నితి. యః పరస్య కర్తుః, అవజ్ఞయా అవమానేన, య ద్దుఃఖం, తేన దగ్ధ ప్రప్తోఽపి, అతఏవ, మాజీవకా గర్హితజీవస్యకా. 'మాక్యాక్రోశ' ఇతి లట శ్చత్రా దేశః. జీవతి ప్రాణాక ధారయతి, జనన్యాః, క్షేకకారిణః, గర్భధారణప్రసవాది వేదనాకారిణః. తద్వ్యతిరిక్తార్థక్రియాహీనకీర్త్యర్థః. తస్మైవాజననమజననిరను త్పత్తి రేవాస్తు జననీక్షేకనివృత్త్యర్థ మితి భావః. 'అక్రోశే నన్య ని' రితి నన్య పూర్వాజ్ఞనిధాతో రని ప్రత్యయః.

పాదాహతం యద్యుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,

స్వస్థా దేవావమానేఽపి దేహిన స్త ద్వరం రజః. 46

పాదేతి. యద్రజః, పాదేన ఆహతం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్ధాన మాహంతు రేన శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః అచేతన మపీతి భావః. అవమా నేనత్యపి స్వస్థా త్పుంతుష్ట దేహినః చేతనా ద్వరం క్రేస్తం, వ్యతిరేకాలంకారః.

అసంపాదయతః కంచిదర్థం జాతి క్రియాగుణైః,

యద్యుచ్ఛాశబ్దవత్పుంస స్సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్. 47

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్ఞాధ్యయనాదిః. గుణః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అన్యత్ర గోత్యపాకకాక్యాదిభిః స్వాభిధేయధూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహానసాదివ్యవహరరూపం ప్రయోజనమసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్భాత్యా ద్యసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్మ సత్తాలాభః, యద్యుచ్ఛాశబ్దవిచ్ఛాకల్పితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తకాన్యస్య డిత్తాదిశబ్దస్యేవ, 'తత్రతస్యేవేతి వతి ప్రత్యయః. 'స్వేచ్ఛా యద్యుచ్ఛా స్వచ్ఛంద స్వీకృతా చేతా సుయా' ఇతి కేశవః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థ మేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించి న్నామమాత్ర మనుభవితుం, అన్యత్ర తాదృక్త్వానుభవిత మిత్యర్థః.

ఏవమపౌరుషం దూషయిత్వా పౌరుషం భూషయతి.—

తుంగత్వ మితరా నాద్రా నేదం సింధా వగాధతా,

అలంఘనీయతాపేతు రుభయం తన్మనస్వీని. 48

తుంగత్వమితి. అద్రా తుంగత్వ మాన్నత్య మస్తీతి కేవలః. 'అన్విర్భవంతీప రోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ' త్యాదిభాష్యోక్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాజ్ఞాం లట స్సంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తీ సింధా సముద్రే అగాధతా గంభీరతా, అస్తి, ఇదం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్వీని ధీరే తు, అలంఘనీయతాపేతు రలంఘ్యత్వకారణం, త రుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మా దద్రిసింధుభ్యా మధిహో మనస్వీతి వ్యతిరేకా లంకారః.

సంప్రతి శత్రో మార్దవ మనధామే త్యాహ. —

తుల్కేఽపరాధే స్వర్భాను ర్భానుమంతం చిరేణ యత్.

హిమాంశు మాశు గ్రసతే త స్త్రిదిమ్నః స్ఫుటం ఫలమ్. 49

తుల్కీతి. స్వర్భానుః, రాహుః; 'తమస్తు రాహు స్వర్భాను' రిత్యమరః. అపరాధే అపకారే తుల్కేఽపి, భానుమంతం సూర్యం, చిరేణ గ్రసతే హిమాంశుం చంద్ర మాశు గ్రసతే, గిరితీతి యత్ 'గ్రసతే గ్రసతేగ్నిర్' ఇత్యభిధానాత్. తస్త్రిదిమ్నః మార్దవస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విపక్షే తీక్షణ భవితవ్యం అన్యదా మృదు స్సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతార్కేందుకథనేన సాయాప్యాత్ప్రీతీయత ఇ త్యప్రస్తుత ప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సాయాప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

ఏతదేవ భంగ్యంతరేణాహ. —

స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽపి పరవాయా వ్రవేయుషి,

నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్భవంత్యణం నరః.

50

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః, అతఏవేదప మాస్తం తృణం బహుతృణం, తృణకల్పమిత్యర్థః. 'విభాషానుపాదహుచ్యురస్తా ది' తి బహుచ్ఛ్రిత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్యాదీదపమాప్తా తు బహుచ్ఛ్రికృతిలింగ కే' ఇతి వచనాత్. ప్రకృతిలింగతా. లఘుః నిష్పరుషో నరః, అల్పేఽపి పరో వాయు రివేత్కుపమితసమాసః. బహుతృణమితి స్పష్టోపమాసాహచర్యాత్. 'కల్పబ్దేశ్యదేయదేశ్యా ది' తి దండినా కల్పబాదీనా మాపమ్యవాచకేష్యభిధానాత్. తస్మిన్నపేయుషి ప్రాప్తే సతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రవీభవతి, 'కర్తవ త్కర్తజాతుల్యక్రియే' తి కర్తవద్భావే భావకర్తణో రిత్యాత్మనేపదం. 'నదుహ స్నునమాయక్ష్మిణా వి' తి నూత్రేణ యక్ష్మితిషేధః. వాయునా తృణమివ, అల్పీయసా పృరిణా లఘు ర్నరః అక్లేశేన పరిభూయత ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

పునః పారమే గుణమాహ. —

తేజస్విమధ్యే తేజస్వి దవీయానపి గణ్యతే,

పంచమః పంచతపస్ స్తవనో జాతవేదసామ్.

51

తేజస్వీతి. దవీయానతిదూరస్థోఽపి 'ఘాలదూ రే' త్యాదినా పూర్వస్యగుణ యజాదిపరలోపా. తేజస్వి తేజస్వినాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి. — పంచాగ్నిభి సాస్పద్యం తపో యస్య తస్య పంచతపస్, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్సతః, తపనోఽర్కః జాతవేదసా మగ్నీనాం పంచమః పంచానాం పూరిణః పంచమో జాతవేదాభవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాయః.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ.—

అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చైచ్చద్ధార్థసు విద్విషామ్.

కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్వ్యా మధిరోహతి.

52

అకృత్వేతి. ఉచ్చైచ్చ రున్నతేషు, విద్విషాం శత్రుజాం, మూర్ఖసు శిరస్సు, హేలయా, లీలయా, పాద మకృత్వా అనిధాయ, 'అనభివ్యర్వ' ఇతి నిషేధా త్సమా నేఽపి నల్పబాదేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథా ఏవం కథ మిత్యం సునిధా ప్రయోగశ్చేది' త్వవర్థకాదేవ కరోతేః కథంపూర్వా న్ణముల్. అనాలంబా నిరాధారా సతి కీర్తిః దాన్యం దివం, అధిరోహతి, నకథంచిత్త్యర్థః. కించిన్నిశ్చేజ్ఞానిక మనాక్రమ్య ఉత్సేధస్య దురారోహత్వాదితి భావః. తస్మా త్కీర్తిమిచ్ఛతాపారుష మేవాశ్రయణీయమితి శ్లోకతాత్పర్యం కీర్తితద్వత్తోరభేదోపచారాత్సమాన కర్తృ కత్వనిర్వాహః. అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్త్యేకేషణమహిమ్నా అప్రస్తుత ప్రాసాదాకో హకస్తీవ్యవహరప్రతీతే సుమాసోక్తిః.

పారుషమేవ శ్రేయ ఇత్య త్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతావాచ్యే.—

అంకాధిరోపితమృగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,

కేసరీ నిష్ఠురక్షి ప్తమృగపూగో మృగాధిపః.

53

అంకేతి. అంక ముత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగ లాంఛనో మృగాంకః, తథా నిష్ఠురం యథా తథా క్షిప్తో హతో మృగపూగో మృగ సమాహూయేనసః కేసరీ సింహో మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి కేషః. తస్మాచ్ఛత్ర మార్దవం దుష్కీర్తయే పారుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్ర పృష్టప్రస్తుత కథనాత్ప్రస్తుతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుతప్రశంసా.

నను సామాది సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దంజేన. యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దాసేన సమస్తై రథ వా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీ స్సయ్యుద్ధేన కదాచ నే'తి. తస్మాత్సాంత్యమేవ యుక్త మిత్యాశంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచక్షే.—

చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపా సాంత్య మపక్రియా,

స్వేద్య మామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోఽంభసా పరిషించతి.

54

చతుర్థేత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపా శత్రా, సాంత్యం సామ సామ సాంత్య ముభే సమ ఇత్యవరుః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి— స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్వేదోదకే ఘర్త' ఇతి విశ్వః. ఆమజ్వరం అపక్వజ్వరం, 'అమోరోగే రోగభేద ఆమోఽపక్వేతు వాచ్యవ ది'తివిశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిషించతి, నకోఽపీత్యర్థః. జ్వరితస్యాంభస్సేక

వత్కుర్ధస్య సాంత్యం ఉద్దీపకం స్యాత్. అతో దండ్య ఏవేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపాద్బలప్రాంతాలంకారః.

సామవాదా స్సకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,

ప్రతప్తస్యేవ సమాసా సర్పిష స్తోయబిందవః.

55

సామేతి. సకోపస్య రూఢవైరస్య, తస్య చైద్యస్య, సామవాదాః ప్రియోక్తయః, ప్రతప్తస్య క్వశితస్య, సర్పిషః ఘృతస్య, తోయబిందవ ఇవ, ప్రత్యుతవైపరీత్యేన, సమాసా దీపకాః జ్వలనకారణః, న శాంతికరా ఇత్యర్థః. తస్మాద్దండ్య ఏవ సః మనువచనంతు అప్రయాధవైరవిషయమితి భావః. ఉపమాలంకారః.

ఏవం సిద్ధి కే యది కేచి దుద్ధవాదయః ప్రత్యాచక్షీరక తాన్పృత్యాహ. —

గుణానా మయథాతథ్యా దర్థం విష్ణావయంతి యే,

అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యాస్తే శత్రుసంజ్ఞితాః. 56

గుణానామితి, యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, అయథాతథ్యాత్, యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేష్యమరః. యథార్థేఽవ్యయిభావః. 'అవ్యయిభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికశ్చే'తి హ్రస్వత్వం. అతో నఞ్సమాసే అయథాతథం తస్య భావః. అయథాతథ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్యాత్ వ్యప్యిత్యయః. 'యథాతథయథాపురయః పర్యాయేణే'తి వికల్పాన్సమీకర్షపదవృద్ధిః. తస్మా దయథాతథ్యా దయథాప్రయోగా దన్యకాలే అన్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. ఆర్థం ప్రయోజనం విష్ణావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహనిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాంకే తథోక్తాః తద్వేషధారిణ ఇత్యర్థః. 'అవర్జ్యోబహుప్రీహిర్వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. వస్తుతస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞితాః. శత్రవ ఏవ తే కూటమంత్రీణః రాజ్ఞా దూషయితు మర్హాః దూష్యా గర్హ్యాస్త్యాఖ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి వే'తి వృత్తి. అత సోస్విక్తం న ప్రతిరోధ్య మితిభావః.

నను యాతవ్యోఽపి కాలే యాతవ్య ఇత్యాశ్యంక్త్య అయమేవ కాల ఇత్యాహ. —

స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనే పరే,

యాస మాహు రుదాసీనం త్వా ముత్థాపయతి ద్వయమ్. 57

స్వేతి. కేచిద్వృద్ధాః, స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాతిరేకే, యాసం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః— 'ప్రాయేణ సంతో వ్యసనే రిపూజాం యాతవ్య మిత్యేన సమామనంతి, తన్నైవ పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం త్నమస్తు స. స్త ఘృదితో నయాయా ది'తి. పరేవృద్ధాః, పరస్య శత్రోః వ్యసనే విపది. 'వ్యసనం విపది

భ్రంశః ఇత్యమరః. యాన మాహుః, అత్ర మనుః—‘తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యస
సే చోత్థితే రిషః’ రితి. ద్వయ ము క్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనుద్యుంజానం,
‘ఈ దాన’ ఇతి కానజాకార స్వేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తదుభయ
లాభా దీదృక్కాలో న కదాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అత్ర స్వశక్త్యుపచయంతావద్దర్శయతి.—

లిలంఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః,

యాదవాంభోనిధీక రుంధే వేలేవ భవతః క్షమా.

58

లిలంఘయిషత ఇతి. లోకాక్ష లంఘితు మిచ్ఛతో లిలంఘయిషతః, లంఘయ తే
స్సన్నంతా ల్లట శ్శతరీ శవ్. అలంఘ్యాక్ స్వయం దుర్లంఘ్యాక్ తుతః అలఘీయ
సోఽతిగురుక్, అతఏవ యాదవాః అంభోనిధయ ఇవేత్యుపమితసమాసః, వేలేవేతి
లింగాత్. తాక్ యాదవాంభోనిధీక్, భవతః క్షమా తితిత్, వేలేవ కూలమివ. ‘వేలా
కూలేఽపి వారిధే రితి కాశ్యతః. రుంధే ప్రతిరుణ్ధి అన్యథా స్రాగేవ సర్వం సంహ
రేయ రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అభ్యుచ్చయ శ్చాయమపరో యదక్షేకేనైవ తే విజయలాభఇత్యాహ.—

విజయస్త్యయి సేనాయా సాక్షిమాత్రే ప్రదిశ్యతామ్,

ఫలభాజి సమీక్షోత్తే బుద్ధే ర్భగ ఇవాత్తని.

59

విజయ ఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్యా విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫలభాజి
త్వయి, సమీక్షోత్తే సాంఖ్యోత్తే ఆత్మని బుద్ధేర్న వా తత్త్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథ
మవికారస్య కర్త్ర్యాః భోగః సుఖదుఃఖానుభవభవ, అపదిశ్యతాం వ్యవస్థాయతాం,
భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామిత్వా దితి భావః. సాంఖ్యా ఆప్యాహుః—
‘కర్తృవ భవత్యుదాసీన’ ఇతి, సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి
బుద్ధి రితివ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హలే హిడింబరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,

చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః.

60

హత ఇతి. హిడింబరిపుణా భీమేన, ద్వయో ర్హాలో రపత్యం పుమాక్ ద్వైమా
తురః ‘మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రహర్యాయా’ ఇత్యుచ్చిత్యయః. ఉకారశ్చాంతాదేశో
రేఫ పరః. తస్మిక్ రాజ్ఞి జరాసంధే సమీ ద్యాభ్యాం సవత్సీభ్యా మర్థకః ప్రసూతః
జరానామ్నోఽపి పీశాచ్యా సంధితశ్చేతి కథయంతి. యుధి హలే సతి చిరస్య చిరకా
లేన, ‘చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా’ ఇత్యవ్యయే ష్వమరః, మిత్ర
వ్యసనీ మిత్రభ్రంశవాక్, ‘వ్యసనం విపదిభ్రంశ’ ఇత్యమరః. దమఘోషా జ్ఞానో దమ
ఘోషజ శ్చైవద్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, ఏకాకిత్వా త్సుసాధ ఇత్యర్థః.

కష్టశ్చాయం పక్షోఽభ్యుపేత్య వాచే నోక్తః పశుతస్తు శూరాణా మగ్నిమ
పశువేష్టః, శాస్త్రసంవాదీచ. యథాహ కామందకః. — 'యదాక్షమస్తం ప్రసభం
నిహంతుం పరాక్రమా దుర్జిత మవ్యమిత్రం, తదాభియాదాదహితాని కుర్వన్తు
పాయతః కర్షవపీడనా నీ' త్యభిప్రత్యాహః. —

నీతిరాపది యద్గమ్యః పర స్తన్నానినో హ్రియే,

విధు ర్విధుంతుదన్యేవ పూర్ణ స్తసోత్సవాయ సః. 61

నీతిరితి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి యత్తదాపది గమనం మానినః
శార్యాభిమానవతః, హ్రియే, లజ్జాకరిమిత్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః
తస్య మానినః, విధు శ్చంద్రః తం తుదతి హినస్తీతి విధుంతుదో రాహుః, 'విధ్వ
రుహస్తద' ఇతి ఖశ్పిత్యయే ముమాగమః. తస్యైవోత్సవాయ, అతో బలినా బల
వానేన యాతవ్యః. బలిసశ్చ వయమితి భావః.

తస్మి పూర్వోదాహృత మన్వాదిశాస్త్రవిరోధస్సన్య దిత్వాకంక్యాహః. —

అన్య దుచ్ఛంఖలం సత్త్వ మన్య చ్ఛాస్త్రనియంత్రితమ్,

సామానాధికరణ్యం హి లేజ స్తిమిరయోః కుతః. 62

అన్యదితి. ఉచ్ఛంఖల మనర్థశం, ప్రసవ్యా పీడనక్షమమియావత్. సత్త్వం
బల మన్యత్, శాస్త్రేణ, మన్వాదిశాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరస్య వ్యసనే
కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటానుత్కటలక్షణ వైలక్షణ్య మన్యకబ్ధార్థః.
తయో స్సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాఖ్యాం మిశో విరోధా వైకళ్యాస్తాథత్వం సంభవ
తీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ. — లేజ స్తిమిరయోః సమాన మధికరణం యయో స్తే
తయో రాభవ స్సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః సమతత్త్వదిత్యర్థః. తియో
స్సహజస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మా దుభయో రుదితానుదితవోమవ ద్భిన్నశాస్త్రార్థ
త్వా దితరేతరశాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతిభావః.

తస్మి సః కి మిదానీం కార్య మత ఆహః. —

ఇంద్రప్రథగమ స్తావ త్కూరి మా సంతు చేదయః,

అస్తాకదంతినాన్ని ధాన్య ద్వామనీభూతభూరుహః. 63

ఇంద్రేతి. ఇంద్రప్రథస్య పార్థవగరస్య, గమో గమనం, 'గ్రహవృదనిశ్చిగమ
శ్చే' తి అప్పృత్యయః. మాకరితావ స్మక్రియతామేవేత్యర్థః. 'యావత్తావత్పరిచ్యేదే
కాస్తేన్నైవ మానేఽవధారణ' ఇతి విశ్వః, కృణో కర్షణి లుక్. 'మాదీలుక్' ఇత్యా
కిరథే 'సమాజ్యోగ' ఇత్యుప్రితిషేధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్తాక మిమే అస్తా
కాః. 'యుష్మదస్య దోరస్యతరస్యాం ఖిచ్చ' ఇతి వికల్పదర్శిత్యయః. 'తస్మి స్పటి చ,
యుష్మకాస్తాకా' విత్యస్తాకాదేశః. సన్నిధిరేవ స్నాన్నిధ్యం, పావ్యథే వ్యభిప్రత్యాహః.

అప్రాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామసీభూతాః కాఖాభంగా తరీకృతాః,
స్వల్పీభూతాః భూరుహా యేషాం తే తథోక్తాస్సంతు, చదియత్రైవ క్రియతా మి
త్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యేణైవ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః.
'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్ప
ర్యాయోక్త స్స ఉచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్.

నిరుద్ధవీవధాసార ప్రసారా గా ఇవ వ్రజమ్,

ఉపయంధంతు దాశార్వాః పురీం మాహిష్టతీం ద్విషః.

64

నిరుద్ధేతి. కించ దాశార్వా యాదవాః, వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః అసార మ్ముహ్య
ద్బలం, ప్రసార స్పృణకాష్టదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్వివధః ప్రాప్తిరాసారస్తు సుహ్య
ద్బలమ్, ప్రసార స్పృణకాష్టదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతీ. తే నిరుద్ధా యై స్తే తథో
క్తాః, అన్యత్ర నిరుద్ధా వీవధానాం పర్యావరాపరనామ్నాం, సంధవాహ్యక్షీరాద్యా
హరణసాధనభారవిశేషణాం, అసారప్రసారా ప్రవేశనిర్గమా యై స్తే తథోక్తాః 'వీవ
ధో వీవధో భారః పర్యావరాధ్యవోరపీతి' హేమచంద్రః. వ్రజం గోష్ఠం. 'వ్రజ
స్సాన్విష్టో'మలం గోష్ఠం' ఇతి వైజయంతీ. గాఇవ మాహిష్టతీం పురీం, ద్విషో రిహికా,
ఉపయంధంతు, వ్రజే గా ఇవ మాహిష్టత్యా మరీనావృణ్యంత్యిత్వర్థః. 'దుహ్య
చ్చుష్టండు, ధీతి వచనాత్ ద్వికర్తృకత్వం అత్ర రిపువ్రజావకథితం కర్తృ అన్యదీప్సిత
తమం కర్తృ.

తస్మి పార్థివప్రార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉపేక్షైవ గతిరిత్యాహ.—

యజతాం పాండవ స్సర్వర్థ మవత్సంద్రస్తవస్వినః,

వయం హనామ ద్విషతః సర్వ స్సార్వర్థం సమీహతే.

65

యజతామితి. పాండవో యుధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్సర్వర్థ
మవతు రక్షతు, ఇనః, అర్కుః, తపతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విషతః అరీకా, హనామ
మారయామ, 'అడుత్తమస్థవీ చే' త్యాడాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోబ్ధా.
తథాహి—సర్వో జనః, సార్వర్థం స్వప్రయోజనం, సమీహతే. అనుసంధత్తే, ఇంద్రా
దివ తస్మాదయోగక్షేమో నః పార్థ ఇత్యర్థః అర్థాంతరన్యాసః.

ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంప త్సంపర్కా దర్కరోచిమామ్,

శస్త్రై ర్ద్విషచ్చిరశ్చేదప్రాచ్ఛలచ్ఛేడితోక్షితైః.

66

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్విషతాం, శిరశ్చేదేన ప్రాచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితే
నోక్షితైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కరోచిమాం, సంపర్కాత్, విద్యుతాం సంపల్లక్ష్యైః
ప్రాప్యతా మితి నిదర్శనాలంకారః.

ఇతి సంసంభిణో వాణీ ర్బలస్యా లేఖ్యదేవతాః,
 సభాభిత్తి ప్రతిధ్వనై ర్భయా దన్వవదన్నివ. 67
 ఇతితి. ఇతి ఇత్థం సంసంభిణ స్సంతుభితస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీః ఆలే
 ఖ్యదేవతా శ్చిత్రలిఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వనః
 ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్యర్థః. భయాదన్వవదన్నస్వమోదయన్నివ బలరామవచనమేవ
 సమ్యగిత్యనువదంతీవేత్త్యుత్పేక్షా.

నిశమ్య తా శ్చేషగపీ రభిధాతు మధోక్షజః,
 శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావ మదిశ ద్బృశా. 68
 నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్మజ్ఞానం యేన సః. అధోక్షజో
 హరిః, తాః శేషస్య శేషవతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, శేషగపిః 'గోరతద్ధి
 తలు కీతి టచ్. టిల్వాత్ జీవ. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశమ్యతీతి శ్రవణే తథానిశ
 మయత్య పీతి భట్టమల్లః, తత్ర కామ్యతే రిదం రూపం అన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్.
 అతఏవ వామనః—'నిశమ్య నిశమయ్యతజ్ఞా ప్రకృతిభేదా వితి. బృహతాం వాచాం,
 పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యాయోద్ధవాయ, అభిధాతుం వత్తుం, దృశా దృక్సంజ్ఞయా
 కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిసుష్టవాక్, 'ప్రస్తావస్యా దవ
 సర' ఇ త్యుక్తిః.

భారతీ మాహితభరా మథానుద్ధత ముద్ధవః,
 తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగాదాగ్రే గదాగ్ర జమ్. 69
 భారతీమితి. అథ కృష్ణభ్యనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, అహితో భారోఽర్థ గార
 వం యస్యాం తాంతథ్యాం యథార్థాం, భారతీం, వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా
 తథా, గదోనామ కృష్ణ స్వావరజో యాదవవిశేషః తస్మాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత
 ఇతి ప్రాగల్భ్యక్షిః, ఉచభ్యస్య మహానే రనుజః బృహస్పతిః, ఉచథ్యావరజో
 జీవ ఇత్యమరశేషః. తద్వత్తేన తుల్యం జగాద, 'తేనతుల్యంక్రియాచేద్యతి' రితిశబ్ది
 ప్రత్యయః. తద్దితగ తేయమపమా.

కిం జగాదే త్యత ఆహ.—

సంప్ర త్యసాంప్రతం వక్తు ముక్తే ముసలపాణినా,
 నిర్ధారితేర్ధే లేఖ్యేన ఖిలూత్వా ఖిలు వాచికమ్. 70
 సంప్రతీతి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రేణ, శేషలంకారణేతి చ ధ్వనిః. ఉక్తే
 సతి, వక్తు మసాంప్రత మయుక్తం, సామాన్యత్వాదభ్యాససమానయోగజ్ఞేమ ప్రసం
 గా దితిచ ధ్వనిః-సాంప్రతకర్తృస్వార్థత్వాత్, 'యుక్తేద్య సాంప్రతం స్థాన'ఇత్య

చేరః. తద్యోగే 'శకధృషే'త్యాదినా తుముకా. తథాపి—తేభ్యోన పత్రేణ ఆశ్చ
వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణితే సతి, వాచికం వ్యావృత్తార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః.
'సందేశవాగ్దాచికం' స్వాదిత్యమరః. 'వాచో' వ్యావృత్తార్థాయమితి రక్.
ఖిలక్వా ఖిల నవాచ్యా ఖిల్విత్యర్థః. ఖిలరాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలం
కారే. 'నిషేధ వాక్యాలంకార జ్ఞానానుయే ఖిల్వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. 'అలం
ఖిల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్షేప్'తి క్వాప్రత్యయః. ఇహ 'నపాదాదా' ఖిల్వా
దయ, ఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వా స్పృశార్థస్య ఖిలశబ్దస్య అనుద్వేజకత్వా
స్పృశ్యదేవ పాదాదా ప్రయోగో న దూష్యతీత్యనుసంధేయం. లిఖితార్థ వాచిక
మివబలోక్తే మదుక్తే రసవకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ స్పష్ట స్థావద్బ్రహ్మంతః.
స్తుతివ్యాజేన నిందావగమా ద్వ్యాజస్తుతిశ్చ. లక్షణం తస్యై వత్స్యతే.

తస్మి కిం తూష్ణీంభూతేన భావ్యం నేత్యాహ.—

తథాపి యన్తయ్యపి తే గురు రిత్యస్తి గౌరవమ్,

తత్ప్రయోజకకర్తృత్వ ముపైతి మమ జల్పతః.

71

తథాపితి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, తే తవ, మయ్యసి, బలభద్రప్రవేత్య సే
రథః. గురు రిత్యేవ యద్గౌరవం ఆదరః. తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజకరక్షణో
మే, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వక్ష్యామిత్యర్థః. నహి పండితై
స్సావరం పృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య ఆజ్ఞవ తూష్ణీంభూతో యుక్త ఇతి భావః.

నను రామేణైవ సర్వం ప్రపంచోక్తం సంప్రతి కిం తే వాచ్య మస్తీత్యా
శంక్య వృథా ప్రసంగోఽయ మితి హృది నిధాయ స్తువన్నాహ వర్ణై రిత్యాదినా
త్రయేణ.—

వర్ణైః కలిషయైరేవ గ్రథితస్య స్వరై రివ,

అనంతా వాఙ్మయస్యాహా గేయ స్వేవ విచిత్రతా.

72

వర్ణైరితి. కలిషయైః పరిమితైః వర్ణైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కలిషయై
స్సప్రభిరేవ స్వరై ర్విషాదాదిభిః. గ్రథితస్య గుంధితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దజాలస్య,
'ఏకాహోఽపి నిత్యం మయట మిచ్ఛంతితి' స్వాగ్ధే మయట. గీయత ఇతి గేయం తస్య
గానస్వేవ, విచిత్రతా అవాంతరభేదః. అనంతరవచనాభేదా దపరిమితా భవతీత్యర్థః.
అహా అత స్తేన సాఘాక్షేఽపి విశేషానంత్యాన్తమాపి వక్తవ్య మస్తీ త్యేకో
భావః. తస్య దురుక్తత్వాన్తమైవాస్తీత్యన్యః. ప్రత్యయవమివోపాదానాదనేకై
వేయముపమా.

బహ్వపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రక్షిర్ణ మభిధీయతే,

అనుజ్ఞితార్థసంబంధః ప్రబంధో ధురుదాహరః,

73

మాఘ—9

బహ్వీతి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రకీర్ణమసంగతం, బహ్వపీకామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఞతః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్ కా సః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహరః దుర్వచః, హరతే ఖల్పిత్యయః. రామేణ తు సంగతమే వోక్త మితి స్తుతిః. అసంగత ముక్త మితి నిందా చ గమ్యతే.

ప్రదీయసీమసి ఘనామనల్పగుణకల్పితామ్,
విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రాం వాచం పటీమివ.

74

ప్రదీయసీమితి, కుశలా వక్తారః, ప్రదీయసీ మతిః సుసహారాక్షరాం, క్లక్షిత రాం చ తథాపి ఘనా మర్థగురీయం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదళీదళకల్పమిత్యర్థః. అన లైః బహుభి ర్గుణైః క్లేషాదిభిస్తంతుభిశ్చ. కల్పితాం రచితాం న్యూతాంచ, చిత్రాం శబ్దాదిచిత్రాం చిత్రరూపాం చ వాచం పటీం కాటీమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామనాగ ప్యేవంవిధౌ వేతి స్తుతిః. రామనాత్మ వైవంవిధేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర క్లేషస్య కుద్ధవిషయాసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమా ప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతకేహోఽయ మి త్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగా చ్ఛేద్య ప్రతిభోత్థాపితేయ ముపమైవేత్య న్యే.

అభోధపస్యసిద్ధాంతం వర్ణయిష్యేత్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరేత్ హరిమభి ముఖీకర్యాతి.

విశేషవిదుష శ్శాస్త్రం యత్త వోద్ధ్రావ్యాతే పురః,
హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తు ర్గుణనికైవ సా.

75

విశేషేతి. విశేషం విద్యాక, తస్య విశేషవిదుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది పాతా ద్వివేచనాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్ధ్రావ్యాతే ఉపన్యస్యత ఇతి యత్, 'ఉద్ధ్రావితముపన్యస్యమితి వైజయంతి. సా తదుద్గ్రహణ మిత్యర్థః. విధేయస్థాధాన్యాత్ స్త్రీలింగత్వం. వక్తు రుద్ధ్రావాయితః, పరిచయస్థైర్యే అభ్యాసదాష్ట్యే, హేతుర్గుణనికా, ఆమ్రేడనమేవేతి యావత్. సతు వైదుష్య ప్రకటనమితి భావః. గుణ ఆమ్రేడనే చారాదికాత్ 'జ్ఞానశ్రంభోయుచ్', ఇతియుచ్. తత్సంజ్ఞాయాం కక్ష. 'ప్రత్యయస్థాత్కా త్సూర్యస్యేతికారః.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.

ప్రజ్ఞోత్సాహావత స్యామి యతేతాథాతు మాత్మని,
తౌ హి మూల ముద్ఘోయత్యా జిగీషో రాత్త సంపదః.

76

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్తాత్కారణాత్, స్వమస్యాస్తీతిస్యామి ప్రభుః, 'స్యామి వైశ్వర్య' ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహా మంత్రోత్సాహశక్తి. ఆత్మని స్వస్థితౌ, ఆధాతుం సంపాదయతుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాక్ష భవేదిత్యర్థః.

కుతః హి యస్తా త్కారణాత్ తా ప్రజ్ఞోత్సాహా, ఉదేష్యంత్యాః వర్తన్తంతాః,
జగీషాః, ఆత్మనస్సంపదః, ప్రభుశక్తేర్మూలం నిదానం. అత ఉత్సాహగ్రహణం దృ
ష్టంతార్థం. యథోత్సాహ స్తథా ముత్త్రోఽపి గ్రాహ్యః. స తు కేవలోత్సాహ ఇతి
బలభద్రప్రకృతపదః.

ఉత్సాహవత్ప్రజ్ఞాపి గ్రాహ్యో త్యుక్తం తస్యాః ప్రయోజనమాహ.—

సోపధానాం ధియం ధీరాః స్థేయసీం ఖట్వయంతి యే,

తత్రానిశం నిషణ్ణా స్తే జానతే జాతు స శ్రమమ్.

77

సోపధానామితి. యే ధీరాః ధీమంతః, సోపధానాం సవిశేషాం. యుక్తియు
క్తామిత్యర్థః. అన్యత్, సగండుకాం. సోపబహ్వామిత్యర్థః. 'ఉపధానం విశేషే స్యాగ్గం
దుకే ప్రణయేఽపి చేతి విశ్లేషః. స్థేయసీం స్థిరతరాం, అచపలాం ద్రధీయసీంచ, స్థిర
శబ్దాదీయసుని. 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా స్థాదేశః ధియం ఖట్వయంతి. ఖట్వాం పర్యం
కం తుర్వంత్యాశ్రయతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ పర్యంక పల్యంకాః ఖట్వయాసమా'
ఇత్యమరః. 'తత్కరోతి తదాచప్త' ఇతి ణిచ్. తే ధీరాః, తత్ర ధీఖట్వాయాం, అనిశం
అక్రాంతం, నిషణ్ణాః విక్రాంతా స్సంతః, జాతు కదాచిదపి, శ్రమం, శ్రేధం, నజానతే
నవిందంతి. 'శ్రమః శోధోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం. ధీపూర్వక ఏవోత్సాహః
సేవోన్య స తు కేవల ఇతి సర్వధా ధీరాశ్రయణీయేత్యర్థః. ఆత్మ ధియా మారోప్యమా
ణాయాః ఖట్వాయాః ప్రకృతశ్రమాపనోదనరూపోపకారపర్యంతతయా పరిణామా
త్పరిణామాలంకారః. ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వేపరిణామ ఇతి లక్షణాత్.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయోః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్మృశంతి శరవ త్త్రిక్షా స్తోక మంత ర్విశంతి చ,

బహుస్పృశాపి స్థూలేన స్థీయతే బహి రశ్చ వత్.

78

స్మృశంతీతి. త్రిక్షాః నిశితప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరణ తుల్యం, స్తోకమల్పమేవ,
స్మృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పాయాసేన బహు
కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపినాపి, స్థూలేన మందేన బృహతాచ,
ఆత్మనా యంత్రోపలేన తుర్య మశ్చ వత్, 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వయః' బహిరేవ,
కార్యస్య అకార్యస్య చేతి భావః, స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఢో హ్యల్పస్య
హేతో ర్భూమిప్రయతివ్యతే. మూషకగ్రహణాయ కిఖిఖననమివ పరిహాసాస్పదం
భవతీతి భావః. తద్గతగతేయ ముపమా.

ఆరంభంతేల్పమేవాజ్ఞా కామం వ్యగ్ర భవంతి తే,

మహారంభాః కృతధియ స్థిమంతి చ నిరాకులాః.

79

ఆరంభంతఃకథి. కించ, అజ్ఞాః మందబుద్ధయః, అల్పం తుచ్ఛ మేవ కార్యం, ఆరంభంతే ఉపక్రమంతే, కామ మత్యంతం, వ్యగ్రస్తస్వరితాశ్చ, భవంతి, న చ పారం గచ్ఛతీతి భావః. కృతధియః శిక్షితబుద్ధయస్తు, మహారంభాః మహాద్వోగ్గా భవంతి, నిరాకులాః అవ్యగ్రాశ్చ, తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛతీతి భావః.

అథ ప్రజ్ఞావాసవీ ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యంత్యర్థాః ప్రమాద్యతః,

హంతి నోపశయస్థోఽపి శయాశు ర్మృగయు ర్మృగాన్. 80

ఉపాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం సాధయతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్రస్థేతి భావః. ప్రమాద్యతః అనవధానస్య 'ప్రమాదోఽనవధానతే'త్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాపి శయాశు ర్నిద్రాశ్చ, 'అశుచిశీఘ్రహణాదాశుచి' మృగాన్ యాతీతి మృగయు ర్వాస్యధః, 'మృగయ్యదయశ్చే' త్యాణాదికః కుప్రత్యయంతో నిపాతః. 'వ్యాధో మృగవధా జీవో మృగయు ర్బుధకశ్చ స' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽన్తిన్నిత్యుపశయః. మృగమార్గస్థాయినో వ్యాధస్థాత్తగుప్తిస్థానం గర్తవీశేషః. 'ఏరజి' త్యవృత్త్యయః. తత్ర తిష్ఠతీత్యుపశయస్థోఽపి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనయాపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అశోతానహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతు మత్యజ స్నీహం రాజసు ద్వాదశస్వపి,

జిగీషు రేకో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే.

81

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్ఛు ర్జిగీషుః ఏకఏవ, ద్వాదశస్వపి, రాజసు మధ్యే, ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృ దినకరణే వ్యాప్తియమాణః, అదిత్యః స ఇవ ఈహం ఉత్సాహ మత్యజ ఉద్యుంజానఏవ న తు నిరద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పతే ఉదయాయ ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తే ర్హుల మిత్యర్థః. 'నానాలింగ త్వా దృతూనాం నానామూర్తత్వ'మితి శ్రుతేః. ప్రతిమాస మాదిత్యభేదా ద్ద్వాదశత్వం, తచ్చైకమైన ద్వాదశాత్తత్వం. 'ద్వాదశాత్తా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్. తే చార్యమాదయః పురాణోక్తా ద్రష్టవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్నిత్ర మరే ర్నిత్రం మిత్రామిత్ర మతః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషాః పురస్సరా' పంచేతి శేషః 'పార్ష్ణిగ్రహద్రతః పశ్చాద్ దాక్రంద ద్రవనంతరం, అసారా వనయో త్సైవ విజిగీష్స పృథతః' పార్ష్ణిగ్రహసారఅక్రందాసారశ్చేత్యర్థః. అత్రచత్వార ఇతి శేషః. ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషుర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగీష్చ మధ్యమే భూమ్యునంతరః,

అనుగ్రహే సంహతయోః సమఖోవ్యస్తయోర్వధే. మండలాద్భహి రతేషాముదాసీనో
బలాధికః ఇతి. మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సహ ద్వాదశవేదితవ్యాః పూర్ణోపమా.
ఉపాయయాగ్ధితస్యేత్యత్ర రాజ్ఞానప్రమాద్యమిత్యుక్తం. అప్రమాదప్రకారమాహ.—

బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతీకంచుకః,

చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః.

82

బుద్ధితి. బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిశస్త్రః, అమోఘపాతత్వా తస్యా
ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్యాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః'
ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్య సః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యా ద్రాజ్ఞాం
వైకల్యా దితి భావః. ఘనా దుచ్ఛేదా, సంవృతి రంత్రగుప్తిరేవ. కంచుకః కవచో
యస్య స తథోక్తః, మంత్రభేదే రాజ్యభేదా దితి భావః. చరతీతి చరః, పచాద్యచ్.
స ఏవ చారో గూఢపురుషః ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థేఽన్యుత్త్యయః. 'చారశ్చ గూఢపు
రుష' ఇ త్యమరః. స ఏవేక్షణం చతుర్దశ్య సః చారేక్షణః, అన్యథా స్వపరమం
డలవృత్తాంతాదర్శనా దంధస్యేన పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూతఏవ ముఖం
వాగ్వ్యస్య స దూతముఖః. 'సాత్సందేశహరో దూత' ఇ త్యమరః. అన్యథా మూకస్యేవ
వాగ్వ్యసహారానిధౌ తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్యాదితి భావః. ఏవంభూత
పార్థివః కోఽపి పురుషః. అన్య ఏ వాయం లోకవిలక్షణః పుమా ని త్యర్థః. అతో
రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవాప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వ
రూపహాని స్స్యాదితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధో
క్త్యా తద్రూపాతితయ్యోక్తిః. సా చ బుద్ధిశస్త్రఇత్యాదిరూపకనిర్వ్యాభేతి తేన సహా
గాంగీభావేన సంకరః.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇత్యాదినా యత్ ఊత్తమేవ కర్తవ్య మిత్యుక్తం
తత్ప్రేతరమాహ.—

లేజః క్షమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతేః,

నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః.

83

లేజఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః. అస్యాయం కాల ఇతి విదుషఇత్యర్థః.
'అతోనుపసర్గేక' ఇతిక ప్రత్యయః. న 'త్విగుపధే' త్యాదినా కవిధిః. సమాసే కరోప
పదవైయవ బలవత్త్వభావజాత్. తస్య మహీపతేః, లేజః ఊత్తమేవేతి వా. క్షమై
వేతి వా, ఏకాంతో నియమో న్నాస్తి, కింతు యథాకాల ముభయ మస్యాశ్రయణీయ
మిత్వర్థః. తథాహి—రసాక శృంగా రాడిక భావాకానిర్వేదాదీంశ్చ, వేత్తియ స్తస్య
రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంపాతాయాతంకవేః కవయితుః ఏకంకేవలమోజః,
సమాసభావశ్యాదినా ప్రాధానంధత్వం వాచికః ప్రసాదః కుమారబంధత్వంవాన్స కిం
తు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగ ముభయమప్యపాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

యదుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం తమేత క ఇతి తస్మాత్తర
మాహ. —

కృతావచారోఽపి పరై రనావిష్కృతవిక్రియః,

అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా. 84

కృతేతి. పరైశ్చక్రభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అపథ్యం చ యస్య సః, తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అంతర్దూఢవికారః, అతపివాసాధ్యః అప్రతిసమాధే యస్సక్, గదోయథా రోగఇవ, 'ఇవవద్వాయథాశబ్ద' ఇతి దండీ. కాలేబలక్షయా వసరే, ప్రాప్తే సతి, కోపంకురుతే, ప్రకుప్యతీత్యర్థః. తదుక్తం 'వపే దమిత్రంస్కం ధేన యావత్కాలవివర్యయః, తమేవ చాగతే కాలే భింద్యా ధ్లుట మివాశ్చ నేతి.

తతశ్చ తంతవ్య మిత్యాహ. —

మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థాన్ ప్రకల్పతే,

ప్రదీప స్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యంతరస్థయా. 85

మృద్వీతి. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మంతర్హితం తేజః, అర్థాన్ భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః ఆభ్యంతరస్థయా మధ్యస్థయా, దశయావర్యా, స్నేహం తైలాదిక మాదత్తే, అన్యథా స్వయమేవ నశ్యేదితి. తతః త్వాంతిపూర్వక మేవ త్వాత్తం ఫలతీతి సర్వథా ప్రథమతః తంతవ్యమితి భావః 'దశా వర్యా మవ స్థాయాం స్నేహ మైలాదికే రస' ఇతి చ విశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనా దర్థాంతరన్యాసః.

తస్మి పౌరుష మేవ మాధుత్ నిత్యం తమమాణస్య దైవమేవ శ్రేయో విధా
స్యతీ త్యాశంక్త్యాహ. —

నాలంబతే దైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషే,

శ బ్ధార్థా సత్కవిరివ ద్వయం విద్వా నవేక్షతే. 86

నాలంబతేఇతి. విద్వానభిజ్ఞః, దిష్టం మతి రస్మేతి దైష్టికః, దైవప్రమాణక ఇత్యర్థః. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ'మిత్యమరః. 'ఆశ్రినా సిదిష్టంమతి' రితి తత్. తద్భావం దైష్టికతా, తామేవ, నాలంబతే, సర్వథా తద్భవివ్యస్య వినాకా దితి భావః. తథా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యువాదిత్వా దణ్యుత్త్యయః. ననిషీదతి నతివ్రతి, దైవప్రాతిహేయ తస్యవైఫల్యాదితి భావః. కింతు సత్కవిః సమ్యక్సయతా, శబ్దార్థావవ, తయోః కావ్యకరీరత్వా దితి భావః. యథాహ వామనః—'అదోషే సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య' మితి. ద్వయం దైవం పౌరుషం చాపేక్షతే, అతః పౌరుష మస్యావశ్యకమేవ, కింతు కాలే కర్తవ్యమితి విశేషః, ఉపమాలంకారః పౌరుషాదృష్టయోః పరస్పరసాపేక్షత్వా దితి భావః.

అథ ఊంఠేః ఫలమాహ.—

స్థాయినోఽర్థే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,
రసస్త్వైకస్య భూయాంస స్తథా జేతు ర్మహీభృతః. 87

స్థాయిన ఇతి. రస్యతే స్వాద్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః 'రసతే స్వాదనా ర్థత్వా ద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినః స్థాయీభావస్య రత్నాదే. 'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ శ్రోధోత్సాహశ్చ' భయం తథా, జాగుప్సావిస్మయశః స్థాయీభావాః ప్రక్షీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యైవ వార్థే స్థాయీభావరూపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావాః నిర్వేదాదయః. విభావదీనామపుష్పలక్షణమేతత్. యథా ప్రవర్తంతే త దుక్తం— 'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, అనీయమాన స్వాదుత్సం స్థాయీ భావో రసః స్తుత' ఇతి తథా స్థాయినః స్థిరస్య, ఊంత్యా కాలం ప్రతీక్షమాణస్య త్యర్థః. తస్యైకస్య జేతుః విజగీమార్పాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే, భూయాంసో మహీ భృతో రాజానః ప్రవర్తంతే స్యయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. అతః ఊంతవ్యమితి భావః. కేచిత్తు భావశబ్దస్యాసి రసపరత్వ మాశ్రిత్యయథా సంచారిణః ప్రసంగాదాగతుకాః అస్యే రసాః స్థాయినః స్థిర స్త్వైకస్య ముఖ్యస్య రసస్వాద్యే ప్రవర్తంతే తథాస్మిన్నేవ కావ్యే వీరస్య శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే ఉప మాంకారః

ఊంతిపక్ష ఏవ గుణాంతర మాహ:—

తంత్రావాపవిదా యోగైర్మండలాన్యధితిష్ఠతా,
సునిగ్రహో నరేంద్రేణ ఫణీంద్రా ఇవ శత్రవః. 88

తంత్రేతి. తంత్రావాపా స్వపరరాష్ట్రచింతే, అన్యత్ర తంత్రం శాస్త్రం అవాప మాదధప్రయోగంచ, వేత్తియస్తేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతా యమావాహః పరచింతనే, శాస్త్రాదధాంతముఖ్యేషు తంత్ర మితి వైజయంతి. యోగై స్సామాద్యుపాయైః, అన్యత్ర దేవతాధాన్యైశ్చ, 'యోగస్సన్నహనోపాయ ధాన్య సంగతియ్యక్తి స్వి' త్యమరః. మండలాని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతా యతనానిచ, అధితిష్ఠతా ఆక్రమతా, నరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేనచ, 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞ విషవైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వః, శత్రవః ఫణీంద్రాఇవ, సునిగ్రహః సుఖేన నిగ్రాహ్యః, ఏష చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ జ్ఞేష్వరః. ఉపమైవేతి కేచిత్.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామిత్యుత్త్రతావేవ ప్రభుశక్తేర్నూల మిత్యుక్తంతదేవ వ్యవక్తి:—

కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రథీయసీమ్,
ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః ఫలత్యుత్సాహపాదవః. 89

కరేతి. ఉత్తుంగో మహాన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మంత్రశక్తిరేన, బృహత్ప్రధానం మూలం యన్య సః, ఉత్సాహావీవ పాదపః, కరేణ బలినా, ప్రచేయాం వర్షసీయాం హస్తప్రాప్యం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రథీయసీం పృథుతరాం' 'రఙ్ముతోచాలా దేర్లఘా' రితి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'సప్రభావః ప్రతాపశ్చయ తేజః కోశదండజ వి'త్యమరః. ఫలతి ప్రనూత ఇత్యర్థః, ఫల నిష్పత్తౌ మంత్రపూర్వక ఏవోత్సాహ స్వీకృతః ఫలతి విపరీతస్తు ఛిన్నమూలౌ వృక్ష ఇవ శుష్కతీతి భావః. యాపకాలంకారః.

విమృశ్యకారిణస్తు విశ్వ మపి విధేయంస్యాదితి త్రయేణాహ. —

అనల్పత్వా త్వప్రధానత్వా దంశన్యేవేతరే స్వరాః,

విడిగీషో ర్మృపతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్.

90

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాత్, ఆతఏవ, ప్రధానత్వాత్. మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైఃస్థరత్వాత్, ప్రయోగబహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య అంశ స్వరస్య, వాదిస్వరస్యేత్యర్థః. 'యో రక్తివ్యంజతో గేయే యత్సంవాద్యమనాదినా, అమాత్యా బహుళాయస్తా ద్రాగో మంద్రవ్యవస్థితః. య స్వయం యన్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః, నాగసోపన్యాసవిన్యాస సన్నాత్యసగ్రహతాం గతః. ప్రయోగే బహుళస్స స్వాద్యాద్యం శేయోగ్యతాదరా' వితి రత్నాకరేభిధానాత్. ఇతరే స్వరాః షడ్జాగయఇవ, విజిగీషోర్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవర్తి నో రాజానః పరివారతాం శేవతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మాద్విమృశ్యకర్తవ్యమితి తాత్పర్యాత్థః. అంశస్వరలక్షణంచ రత్నాకరమేవ 'యోరక్తి' త్యాది నోక్త మేవ నిష్క్రమ్యోక్తం బహుళత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వ మంశ లక్షణ మితి శేషశేషిభావ శ్చైషాం తత్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటికృతః. 'చతుర్విధాస్వరా వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యపి, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుళస్వరః. శ్రుతయో ద్వాదశాష్టైవా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినా తాస్తాం విధానస్య వివాదినా. విధయో రేవ వా స్వాతాం తా తయో ర్వా విధాపి, శేషాజానువాదిత్వం వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వసంసారిత్వా దస్యా మాత్యో విధీయతే, వివాదీ విపరీతత్వాద్ధీరై ర్యుక్తో రిహాపమః, నృపామాత్యాను సారిత్వా దనువాదీ తు భృత్యహ దితి.

అచ్యుతాదభిమాన్య నిభో రుత్వాదితాః పరైః,

ప్రజంతి గుణతా మధ్వా శబ్దా ఇవ విహాయస్థః.

91

అపీతి. కించ అనారభమాణస్య స్వయమకించిత్కుర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభో ర్వాపకస్యచ, పరై రవై ర్నృపతిభిః, శంఖభేర్యాదిభిశ్చ, ఉత్పాదితా స్సంపాది తాః, జనితా శ్చాక్షాః ప్రయోజనాని, విహాయసః ఆకాశస్య శబ్దాఞ్చ, గుణతాం విశే షణతాం, కారణత్వా ద్గుణత్వంచ వ్రజంతి ప్రయాంతి, శక్తోహి రాజా స్వయమదా సీనఏవ ఆకాశవత్ స్వమహిమైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువత్ శబ్దానివ సర్వాథానపి స్వకీయతాం నయతీత్యర్థః. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిజ్ఞా సంధ్యాద్యక్ష తంతుష్యి'తివిశ్వః.

యాతవ్యపారిగ్రహేదిమాలాయా మధికద్యుతిః,

ఏకార్థతంతుప్రతాయాం నాయకో నాయకాయతే.

92

యాతవ్యేతి. కించ ఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, సఏవ తంతు మ్నాత్రం తత్ర ప్రతాయాం న్యూతాయాం, ఏకామిషాభిలాషిణ్యామిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్యైః కర్తృణి క్తః. 'వచిస్య పీ'త్యాదినా సంప్రసారణమ్. యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః అరిః పారిగ్రహణీతి పారిగ్రహః, పృష్ఠానుధావీ, 'కర్తృణ్యత్' తా వాడీ యేషాం తే పూర్వోక్తాః పక్ష్యైః స్థితాః తఏవ మాలా రత్న మాలికా తస్యా మధికద్యుతిః మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జగీషుర్నాయకాయతే మధ్యమణిరీవాచరతి, స్వయమేవ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్విమృశ్య కర్తవ్య మి త్యర్థః. 'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హరమధ్యమణా వ పీ'తి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి కర్తృత్. 'అకృతాన్వధాతుకయో రి'తి దీర్ఘః. నాయకాయతఇత్యుపమా. అన్యథా అనుకాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్యిత్యత్ర తు రూపకత్వే అధిష్ఠానతిరోధానే నారోప్య మాణతంతుత్వవైవ్రేణ ఉద్భటత్వాత్ప్రతిత్వ సిద్ధేః తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్శ్వే గ్రాహేదిమాలాయా మి త్యత్రాపి రూపకమేవ తదనుప్రాణితా చేయముప మే త్యంగంగి భావేన సంకరః.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మాహ.—

షాడ్గుణ్య ముపయుంజీత శక్త్యపేక్షో రసాయనమ్,

భవంత్యైవైవ మంగాని స్థాస్నుని బలవంతి చ.

93

షాడ్గుణ్యమితి. శక్తిం ప్రభౌద్ధిత్వయం, బలం చాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్ష స్సౌ, పదాద్యచ్ 'శక్తిర్నృతే ప్రభావాదా'వీతి విశ్వః. షడ్గుణాః షాడ్గుణ్యం సంధి విగ్రహేదిషట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్విధేయ్యైవైత్యయః. తదేవ రసాయన మావధవిశేషం, ఉపయుంజీత సేవేత. 'రసాయనం విహం గేఽపి జరావ్యాధిభిర్హృద' ఇతి విశ్వః, 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయన మి'తి బాహుటశ్చ. ఏవం

అస్యోపయోక్తురంగాని, స్వామ్యాదీని 'స్వామి జనపదోఽమాత్యః కోశో దుర్గబలం సుహృత్, రాజ్యం సప్తప్రకృత్యజం నీతిజ్ఞా స్సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థా న్నూని, స్థిరాణి, కార్యాంతరక్షమాణీత్యర్థః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్ష్ను రి'తి క్ష్నుప్రత్యయః బలవంతి చ పరపీడనక్షమాణి చ, భవంతి, శ్లష్టపరంపరితరూపకం.

స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,

అయథాబల మారంభో నిదానం క్షయసంపదః.

94

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, క్షమావతాం, అంగినాం సప్రాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరిణాంచ, శక్త్యా ప్రభావాద్యససారేణ బలాసుసారేణచ, వ్యాయామే వ్యాపారే, షాడ్గుణ్యప్రయోగే గమనాదా చ సతీత్యర్థః. వృద్ధి రుప చయో రాజ్యస్య శరీరస్యచేతిభావః. విపక్షే బాధకమాహ—అయథాబలం శక్త్యతి క్రమేణ, 'యథాసాదృశ్య' ఇత్యవ్యయాభావే నష్టో సమాసః. ఆరంభో వ్యాయామః క్షయసంపదోఽత్యంతమానే ర్నిదానం ఆదికారణం, అంగానా మితి భావః. తస్మా దస్తాక మకస్తాచై వద్యాస్కందనమక్రేయస్కరమితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లష్టత్వా చ్ఛబ్దశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః. తతో ద్వయానా మంగినా మాప మ్యం గమ్యత ఇతి సంక్షేపః.

ఫలిత మాహ.—

తదీశితారం చేదీనాం భవాంస్త మవమంస్త మా,

నిహంత్యరీనేకపదే య ఉదాత్త స్స్వరానివ.

95

తదితి. తత్తస్మా దశక్యార్థ స్వాకార్యత్వా చేదీనా మీశితారం శిశుపాలంభవా న్నావమంస్త నావమస్యస్య, మన్యతే ర్నాశి లుక్. అనుదాత్తత్వా న్నేదాగమః. కుతః య శ్చై వద్య ఉదాత్తస్య స్తుదాత్త ఇతి. శ్లిష్టోదాత్త స్వరాకా పరిశ్లిష్టాకస్వరితాదీని విరీనేకపదే ఏకస్మిన్ పదన్యాసే, సుప్తిజంతలక్షణే చ నిహంతిహింసస్తిసీచైః కరో తిచ, అతిశూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం పదమేకవర్ణమితి పరిభాషాబలాచేతిభావః.

న చాయమేకాశీ శిశుపాలః కిం నః కరిష్యతీతి మంతవ్యమిత్యాహ.—

మావేది యదసా వేగో జేతవ్య శ్చేదిరాడితి,

రాజయత్క్షేవ రోగాణాం సమూహ స్స మహీభృతామ్.

96

మావేదితి. అసా చేదిరాట్ ఏక ఏకాశీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావే దిమాజ్ఞాయ, వేత్తేః కర్తృణి మాశి లుక్. యద్య స్తా త్స చేదిరాట్ రాజ్ఞ శ్చంద్ర స్యయత్క్షా యద్వా రాజాసా యత్క్షేతి వా రాజయత్క్షా క్షయరోగః రోగాణా మివ మహీభృతాం సమూహః సమప్తిరూపః, యథాహ బాహుటః—'అనేకరోగానుగతో బహురోగభరోగమః, రాజయత్క్షా క్షయ శ్శోషో రోగరాడితి చ స్మృతః, నక్ష

త్రాణాం ద్వితీయాం చ రాజ్ఞోఽభూ ద్యదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యత్నాచ
రాజయత్నా తతో మతః ఇతి. అతో దుష్టేయ ఇతి భావః, ఏతేన 'చిరస్య మిత్రవ్యసనీ
సుదమో దమఘోషజ' ఇతి వాక్యాగ్లో నిరస్తః.

అథాస్య సర్వరాజసమప్తితామేవ ద్వాభ్యా మాచక్షే.—

సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదనః,

కార్దుకేనేవ గుణినా బాణ స్సంధాన మేష్యతి.

97

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రం చ యస్యః, 'ఫలంలాభశ
రాగ్రయో రితి కాశ్వతః. సపక్షస్సమహృత్, కంకాదిపత్రయుక్తశ్చ పరేషాం భేదక
శృత్రువిదారణః, బాణో బాణాసుర శ్మరశ్చ, గుణినా కౌర్యాదిగుణవతా, అధిక్షేప చ
తేన చైద్యేన, కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్దుకం, 'కర్తృణఉకఞ్' తేనేవ సంధానం
సంధి మేష్యతి అతో వైకాశీతి భావః. అత్రాపుష్పమాల్లేషో వా మతభేదాత్.

యే చాన్యే కాలయవన సాల్వ రుక్తి ద్రుమాదయః,

తమస్స్వభా వా స్తేఽవ్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః.

98

యేచేతి. కిం చ అన్యే కాలయవనసాల్వరుక్తి ద్రుమాదయో యే రాజాసః తమ
స్వభావా స్తమేగుణాత్తకాః, అతఏవతేఽపి ప్రదోషం ప్రకృష్టదోషం, తామస
మేవైనం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాస్యంతః, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి
గమ్యాదయ' ఇతి జీనిః భవిష్యదగ్ధే. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ష్యయో రితి షష్ఠీప్రతి
షేధా ద్వివ్రతీయా. యథా ధ్వాంతం రజనీముఖం అనుయాతి తద్వదితి వస్తునాలంకార
ధ్వనిః. 'రావశా ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః. ప్రదోషా దుష్టరాత్ర్యంకావీతి
వైజయంతీ.

నను బాణాదయోఽస్తాభి రిదానీం కృతసంధానాః విరోధ్యంతీ త్యత్రాహ.—

ఉపజాపః కృత స్తేన తానాకోపవత స్త్వయి,

ఆశు దీపయితాల్పాఽపి సాగ్నీ నేధానివానిలః.

99

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేనకృత. అల్పాఽపుష్పజాపా భేదః, 'భేదోపజాపా
పువధే' త్యమరః. త్వయి ఆకోపవతః ప్రకోపవత స్తాక బాణాదీక, అనిలః సాగ్నీ
నేధా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దార్వింధనం త్వేధ ఇధ్త మేధ స్సమిత్ ప్రియా మిత్య
మరః. ఆశు దీపయితా సద్యః ప్రజ్వలయిష్యతి. 'దీపే క్ష్యంతాల్లాట్' అంతర్వైరా
స్సంహితా అపి సతి రంధ్రే సద్యో విక్లివ్యంతీతి భావః. ఉపమా.

బృహత్సహాయః కార్యాంతం యోదీయానపి గచ్ఛతి,

సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా చగాపగా.

100

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాక్, ఊదీయాక్ తుద్ర తరోఽపి, స్థాలయా రోత్యాదినా యజాదిపరలోపః, పూర్వగుణశ్చ. కార్యస్యాంతం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమాహః ఆపం, 'తస్యసమాహ' ఇత్యే, తేన గచ్ఛతి త్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహానద్యా గంగాదికయా సంభూయ మితిత్వా అంభోధి మభ్యేతి, తుద్రోఽప్యేవం తాదృజ్జహాపీర తైచ్చద్యస్తు కిము వక్తవ్య మిత్యపిశబ్దార్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనయాపోఽర్థాంతరన్యాసః.

కించ న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధ శ్వాధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.

తస్య మిత్రాణ్యమిత్రా స్తే యే చ యే చోభయే నృపాః,

అభియుక్తం త్వ యైనం తే గంతార స్త్వా మతోఽపరే. 101

తస్యేతి. యేచ తస్యచైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే తవామిత్రాః నృపాః తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరిక్తాః, తే తవ మిత్రాణి తస్యామిత్రా శ్చేత్త్యర్థః. త్వాం గంతారః.

తతః కి మత ఆహ.—

మఖివిఘ్నాయ సకల మిత్ర ముత్థాప్య రాజకమ్,

హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయాంరిణా. 102

మఖేతి. ఇథ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థము రితి ధముప్రత్యయః, మఖస్య విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమూహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా పుక్, ఉత్థాప్య ఊభయిత్యా, హంతేతి భేదే. అజాతారేః అజాతశత్రోః, యధిష్ఠిరస్య త్వయా ప్రథమేనారిణా, జాత మజని, నపుంసశ్చ భావే క్తః.

అస్తు సోఽపి శత్రుః కో దోష స్తత్రాహ.—

సంభావ్య త్వా మతిభరక్షమస్కంధం సబాంధవః,

సహాయ మద్వరధురాం ధర్తరాజో వివక్షతే. 103

సంభావ్యేతి. బంధురేవ బాంధవ స్స ధర్తరాజః. అతిభరస్య క్షమః సమర్థ స్కంధో యస్యతం సమానస్కంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంభావ్య అభిసంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'ఋక్సా రి'త్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చుత్వయః. సహాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వాత్తత్పురుషే పరవల్లింగత్వేటావ్. వివక్షతే వోధుమిచ్ఛతి. తవ తే స్ఫురితేత స్సన్నంతా ల్లిట్. తథాపి విరోధే విశ్వాసఘాతో బంధుద్రోహశ్చ స్యాతామితి భావః. విశేషసామ్యాదప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే స్స మాహాక్షిః.

నను ప్రతిశ్రుత్యాకరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే కో దోషస్తత్రాహ.—

మహాత్మానోఽనుగృహ్లాంతి భజమానాన్ రిపూ నపి,

సపత్నీః ప్రాచయంత్యిభిం సింధవో నగనిమ్నగాః.

104

మహాత్మానఇతి. మహాత్మానో నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః, భజమానాన్ శరణాగతాన్, రిపూనపి అనుగృహ్లాంతి, కిముత బంధునితి భావః. ఆత్రాథాంతరం న్యసృతి—సింధవో మహానద్యః సమాసః ఏకః పతి ర్యాసాం తా స్సపత్నీః. 'నిత్యం సపత్నీభిరితి' జీవ. నకారశ్చ నగనిమ్నగాః గిరినిర్ద్వరిణీః, అభిం ప్రాచయంతి, స్వపాభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యన్వ ఇతి భావః.

తస్మై సంప్ర త్యుపేక్ష్యాపి పశ్చాత్పరిధనయాపి పార్థ మావర్జయేయ మిత్యత్రాహ.—

చిరా దపి బలాత్కారో బలిన స్సిద్ధయేఽరిషు,

ఛందానువృత్తిదుస్సాధ్యా సుహృదో విమనీకృతాః.

105

చిరాదితి. బలిన స్వయంప్రబలస్య, అరిషు విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేణ దండః, చిరాచిరకాలేనాపి, సద్యో మాధూదిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే భవతీతి శేషః. అవిమనసోవిమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, జైమనస్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. 'అరుర్న శక్యతుశ్చేతోరహారంజనాంబాపశ్చే'తి చ్చిప్రత్యయస లోపా. 'అస్య చ్చా వితీకారః. కోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రాణి. 'సుహృద్దృష్టౌ మిత్రామిత్రయో రితి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అనువృత్త్యా చిత్రాసురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః ఆవర్జయితు మశక్యాఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయశ్చంద అశయ' ఇత్యమరః. శనై శ్శత్రుర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు జైమనస్యే సతి న సామూహీత్యర్థః.

నను సుహృత్కార్యా తురకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ.—

మన్యనేఽరివధశ్శ్రేయాన్ ప్రీతయే నాకినా మితి,

పురోడాశభుజా మిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్.

106

మన్యనఇతి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అరివధః శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః, 'ప్రశస్యన్య శ్ర' ఇతి క్రాడేశః. ఇతి మన్యనే చే, తర్హి పురోడాశభుజాం హవిర్భుజాం, అతఏవ నాకినా మిష్టం ఈప్నీతం, కర్తం, ఇషేః కర్తజీక్తః. ఇష్టం ఇష్టి ర్యాగ ఇతియావత్, యజే రాభిజేక్తః. 'వచిస్వపి' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మితి పర్యాప్తం, 'అవ్యయాదాపున' త్యాంప్రత్యయః, శత్రురితి భావః. వధాదప్తిప్రియకరో యాగఏవ నాకినాం భుక్త్వాపి శత్రువధస్య సుకరత్వాత్.

తథాప్యమృతాశినాం తేషాం ః మేఘః సిద్ధభక్షణప్రలోభనై రత ఆహ. —

అమృతం నామ యత్సంతో మంత్రజిహ్వేషు జుహ్వతి,
శోభై వ మందరక్షుభక్షుభితాంభోధివర్ణనా.

107

అమృతమితి. అమృతంనామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రావీవ జిహ్వ యేషాం తేషు మంత్రజిహ్వేషుగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వస్సప్తజిహ్వః సుగ్నిహ్వో హవ్యవాహన, ఇతి వైజయంతీ. య త్పురోదాకాదికం జుహ్వతి, తదేవేతి శేషః. యత్తద్ ర్నిత్యసం బంధాత్. మందరవీవ త్కుభో మంథదండః. 'క్షుభస్వాం తే'త్యాదిగా అస్మిన్నర్థేనిపా తనా దనిట్లన్వ. తేన తుభీతస్య మథితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభైవ అలంకారవీవ' అభిమతమేన అమృత ముత్పాదితమితి యత్, తత్కీర్తిమాత్రం అతో హంతమే వామృత మితి భావః, వాక్యార్థయో ర్హేతుహేతుమదాభవాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

యత్రాయాః కశ్చిత్ప్రతిబంధో దుస్తర స్తవాస్తీత్యాహ. —

సహిష్యే శత మాగాంసి సూనోస్త ఇతి యత్త్వయా,

ప్రతీక్ష్యం త త్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్వనే ప్రతిశ్రుతమ్.

108

సహిష్యఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృ ష్వనే పితృభగినైః, 'విభాషాస్వసృపతో' రితి వికల్పా ల్లగభావః. 'మాతృపితృ భ్యాం స్వ సే'తి చత్వం తే తవ, సూనో శత మాగాంసి అపరాధాః, 'అగోఽప రాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోధాహే ఇతి. యత్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, త త్ప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం ఆన్యథా మహాదోషస్తరణా దితి భావః.

సత్య మస్తి ప్రతిశ్రుతం, కిం త్వ సోస్తృతత్వా దౌధత్వాత్తదపి జహాసిత మత ఆహ. —

తీక్ష్ణో నారుంతుదా బుద్ధిః కర్త శాంతం ప్రతాపవత్,

నోపతాపి మన సోస్తృ వాగేకా వాగ్నిన స్సతః.

109

తీక్ష్ణేతి. సత స్సత్పురుషస్య, బుద్ధిః తీక్ష్ణా నిశితాస్యా దితి, విధితృభ్యామరః. ఏవ ముత్తరత్రాపి, తథాప్యయంతుదతీత్యయంతుదా శస్త్రవ స్తర్కభేదీని న భవేత్, అహింసయైవ పరం వీడయేదిత్యర్థః. కర్తవ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజఃస్విభయ దంస్యాత్, తథాపి శాంతం స్యాత్ నకు సింహాదీన ద్ధింస్రం భవే దిత్యర్థః. మన శ్చిత్తం సోస్తృ అభిమానోష్ఠం స్యాత్ తథాఘృపతాపయతీ త్యుపతాపి, అగ్నినిదీవ త్వరమహంతాపి న స్యాత్ వాగ్నినో వత్తః సతో వాగేకా ఏకయాపా స్యాత్, వా గ్నిసత్యమేవ వదేది త్యర్థః. అత స్సత్యసంధస్య ప్రతిశ్రుతార్థహిని రసర్వేతి భావః.

అత్ర ప్రకృతాయా వాచోఽప్రకృతానాం బుద్ధికర్తృమనసాం చ తుల్యధర్మా దౌష
మ్యోవగమా ద్వీపకాలంకారః 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామర్థ్యే తుల్యధర్మతః, 1
బౌపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం
శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే.

అశక్యశ్చాకాతే చైద్యవధ ఇత్యాహ. —

స్వయం కృతప్రసాదస్య తస్మాహ్నో భానుమానివ,

సమయావధి మప్రాప్య నాంతాయాలం భవానపి.

110

స్వయమితి. కించ అహ్నో భానుమానకుమానివ, స్వయం కృతః ప్రసాదః

అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య చైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిం
నియత కాలావసానం, అప్రాప్య భవానపి నాలం నశక్తః తథాచ వృథాపక్షీర్తిరేవాన్య
న్న కించిత్ఫలం స్వాదితి భావః.

తస్మిన్ మయ ముపేక్ష్య ఏవ సే త్యాహ. —

కృత్వా కృత్యవిదస్తీర్థే వ్యంతః ప్రణిధయః పదమ్,

నిదాంకుర్వంతు మహత స్తలం విద్విషదంభసః.

111

కృత్వేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణి

ధయో గూఢచారిణః, 'ప్రణిధి ర్గూఢపురుష' ఇతి హలాయుధః. తరంత్యేభి రితి
తీర్థాని మంత్రాద్యప్రేదశస్థానాని, జలావతారాశ్చ 'యోనా జలావతారే చ మంత్రా
ద్యప్రేదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్వాదితి హలాయుధః. తేష్యంతః,
పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్యచ, వి
ద్విషక్ శత్రురేవ అంభః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణ మితి యావత్. 'అథ
స్వరూపయో రస్త్రీ తల మి' త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్ఞానే లోక్. 'విదాం
కుర్వంత్యిత్యన్యతరస్యా మి'తి వికల్పా దాంప్రత్య యనిపాతః. అంభస ఇవ
శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రజేతిత్యాత్ ప్రాగంతః ప్రవిశ్య పరిత్యజ్యత్యర్థః. శ్లిష్టపరం
పరితరూపకాలంకారః.

అవశ్యకం చైత దిత్యాహ —

అనుత్సాత్రపదన్యాసా సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనా,

శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతి రవస్పతా.

112

అనుత్సాత్రేతి, ఉత్సాత్రః ఉచ్చాస్త్రః, నీతికాస్త్రవిరుద్ధః, పదన్యాసః ఏక

పదప్రక్షేపోఽపి, స్వల్పవ్యవహారోఽపి తి యావత్. స నాస్తి యస్యాం సా
అనుత్సాత్రపదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్యర్థః. అన్యత్ర అనుత్సా
త్రపదోఽనుత్సాప్తనూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యుపసంఖ్యావనైరపేక్ష్యేణ నూత్రాక్షరై రేవ

సర్వాన్ధ్ర ప్రతిపాదకః, న్యాసః పృత్తివ్యాఖ్యాన గ్రంథవిశేషో యస్యాం తథోక్తా
యథా సతి యథార్థకల్పనయా శోభనా, పృత్తిః భృత్యామాత్యాదిజీవికా, కాశికా
పృత్తిశ్చ యస్యాం సా, 'పృత్తిర్గ్రంథే చ జీవన' ఇతి వైజయంతీ. సంతి నిబంధనాని
అనుజీవ్యాదీనాం క్రియాపసానేషు దత్తాని, గోహిరణ్యాదికాశ్వతికపారిలోషికదా
నాని యస్యాం సా, ఏతచ్చ 'దత్వా భూమిం నిబంధం చే' త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే
మితాక్షరాయాం ద్రవ్యవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా,
ఏవంభూతాపి రాజసీతిః రాజపృత్తిః, అపగతః స్వశక్త్యాశో యస్యాం సా అపస్పృశా
చేత్, 'యథార్హ వర్ణో మర్త్యజ్ఞః స్పృశో హరక ఉచ్యతే, అపస్పృశ్చర స్పృశ' ఇత్య
మరః, అన్యత్ర అవిద్యమానః పన్నశః కాస్తారంభసమర్థక ఉపాద్ధాతగ్రంథసంధర్శి
యస్యాం సా అపస్పృశా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేవ సా నోభాతి న శోభతే, తస్మా
చ్చారప్రేమగ మావశ్యకం, తద్రహితస్య రాజ్ఞోఽంధప్రాంత్యాదితి భావః, అత్రాపస్ప
శేతి జతుకాష్టవ చ్చబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వా చ్చబ్దశ్లేషః. సద్వృత్తి సన్నిబంధనేత్యత్ర
ఏకనాశావలంబి ఫలద్యయవదర్థయోరేవ శ్లిష్టత్వా దర్థశ్లేషః, అనుత్సాత్రపదన్యా
సేత్యత్ర తూభయ సంభవా దుభయశ్లేషః, శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమా వ్యక్తేవ, తయోః
సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

న కేవలం చారముఖేన పరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపజావశ్చ కర్తవ్య
ఇత్యాహ. —

అజ్ఞాతదోషైర్దోషజ్ఞైరుద్ధూష్యోభయవేతనైః,

భేద్యా శ్శ్రోత్రభివ్యక్త శాసనై స్సామవాయికాః. 113

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోషైః పరైః, అజ్ఞాతస్వమర్త్యభిః దోషజ్ఞైః స్వయం
వరమర్త్యజ్ఞైః, అభివ్యక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని శాసనాని, తదమాత్యాద్య
నాశ్వాసకరాణి హుటలిఖితాని, యేషాం తైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్య
స్వామిని చ వేతనం భృతిః యేషాం తైః ఉభయత్ర జీవికాగ్రాహిశ్చ, భేద్యసగర
వాప్రవైశ్చ శ్చరైరితర్థః, 'భృతయో భర్త వేతన మి'త్యమరః. శ్రోత్రిస్సంబంధినః,
సమవాయం సమవయంతీతి సామవాయికాః, సంఘముఖ్యా స్సచివాదయః, 'సమవా
యాకా సమవైతీ'తి తక్. ఉద్భూత్య ద్విషా మేతే దత్తమాప్తాః అస్తాభి రేషాం లిఖి
తాని ఏతాని గృహీతాని త్యుచ్చై రుక్త్యా దూషయిత్వా, భేద్యాః విఘటనీయాః,
సపత్నా త్పుంశ్చరణీయాః.

ఉపేయివాంసి కర్తారః పురీ మాజాతశాత్రవీమ్,

రాజన్యకా సుపాయజ్ఞై రేకార్థాని చరై స్తవ.

ఉపేయివాంసీతి. కించ. ఉపాయజ్ఞైః కార్యసాధనకుశలైః, తవ, తే చరంతీతి చరైర్ద్రాఢచారిభిః, పచాద్యచ్, ఏకాథాని త్వయా సహైకప్రయోజనాని, రాజన్యానాం సమూహః రాజవ్యక్తాని, గోత్రోక్షేత్యాదినా వుత్థే. అజాతశత్రోరిమామాజాతశాత్రవీం పురి మింద్రప్రస్థం ఉపేయివాంసి ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివాననాశ్చాననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే, కృషాః కర్తంతి లుప్త. ఇంద్రప్రస్థేనాకం మహారాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వరయాత్రవ్యాజేన సన్నద్ధైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్రసర్వే మేళయితవా్య ఇత్యర్థః 'అజాతశత్రు శ్శుల్కారి ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హేమః.

నను తత్ర అధ్వరకర్తంతి తో యుధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహత్కలహవీజం సంభవతీత్యాహ.—

సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తిం భవతి తన్వతి,

వైరాయితార స్తరళా స్స్వయర మత్సరిణః పరే.

115

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుధిష్ఠిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథాతథా, భక్తిం తన్వతి సతి తరళా శ్చపలా, మత్సరిణో ద్వేషవంతః, పరే శత్రవః, స్వయమేవ వైరాయితారో వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహో భ్రకణ్యమేఘభ్యః కరణ' ఇతి కృత్, తతః కర్తరి లుప్త.

కిం తే సర్వే వైరాయవ్యంతే నేత్యాహ.—

య ఇహోత్తవిదో విపక్షమధ్యే

సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజ స్సుత్యః,

బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః

పృథగస్తా దచిరేణ భావితా లైః

యఇతి. యే ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే. సహ సంవృద్ధియుజోఽపి చైద్యేన స్పృహక్యం గంతానోఽపి. 'సత్సూన్యిషే'త్యాదినా క్రిప్. యే భూభుజః రాజానః, అత్తవిదః స్వాభిజనవేదిన స్సుత్యః, యద్వా స్వాత్మరూపవేదినస్సుత్యః, తైరూభుగ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రిజా'ఇత్యుమరః. అన్యపుష్టైః పరభృతైవ అచిరేణ సద్యోఽస్తా ద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్య శబ్దస్యార్థపరత్వా త్పృథగాదియోగేఽపి పంచమి. పృథగాభివితా, పృథగభివ్యతే, భావే ల్యుట్, చిన్వాడిటివృద్ధిః, తేష్యపి కేచి దస్తాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

మాఘ—11

అథ ఫలితం నిగమయన్నాశిషం ప్రయంతే.—

సహజచాపలదోషసముద్భత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః,
తవ దురాసదవీర్యవిభావసా శలభతాం లభతా మనుహృద్గణః.

సహజేతి. సహజం స్యాభావికం చాపలం. దుర్విసేతశ్చ మనవస్థి తత్త్వం చ, 'చ పలః పారదే శీఘ్రే దుర్విసేతేనవస్థిత' ఇతి వైజయంతీ. తేనైవ దోషేణ. సముద్భతో దృప్తః, పక్ష స్సహాయో గరుచ్ఛ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిస్వి'తి వైజయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్యసః, అనుహృద్గణః శత్రువర్గః తవ దురాసదవీర్యవిభావసా, దుస్సహతేజోనైగ్నా. 'వీర్యం శుక్లే ప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్యయో రహీ'తి విశ్వః. 'సూర్యవహ్నివిభావసూ' ఇత్యమరః, శలభతాం పతంగత్వం భావే తత్. 'సహపతంగశలభావ' త్యమరః, లభతాం గచ్ఛంతు, రూపకాలంకారః. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్.

ఇతి విశకలితార్థా మౌద్ధమీం వాచ మేనా

మనుగతనయమార్గా మర్థశాం దుర్నయస్య,

జనితముద ముదస్థా దుచ్ఛక్తై రుచ్ఛితోర

స్థలనియతినష్టశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాన్ సః. 118

ఇతి శ్రీ మాఘకృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

మన్తవర్ణనం నామ ద్వితీయః స్కం.

ఇతీతి. స హః, ఇతీతం, విశకలితార్థాం వివేచితార్థాం, అనుగతనయమార్గాం నీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్నయస్యబలభద్రాద్యుక్తశ్చేత్యర్థః. అర్థశాం నివారయత్రీమితి వైధర్మ్యణరూపకాలంకారః 'తద్విష్కంభోనర్థశం నసే' త్యమరః, అతఏవ, జనితముదం, హః, కృతానందాంఉచ్ఛితే ఉన్నతేఉరస్థరే, నియతంనిష్టయానిత్యక్రాంతయా, శ్రియాశ్రుతా నాన్యైరితి మంత్రగుప్తిః, ఉద్ధవశ్యమాక్షాద్ధమీం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువాన్ శ్రుతవాన్ 'భాషాయాం సదవశ్రువ' ఇతి క్యసు ప్రత్యయః. ఉచ్చైరేవోచ్ఛక్తైరున్నతస్పృక్, అవ్యయసర్వనామ్నమకచ్ ప్రాకేరి' త్యకచ్చిత్వయః. ఉదస్థాత్ ఆసనాదుత్థితవాక్, ఉదోనూర్ధ్వకర్తృణీ' త్యసస్య ప్రత్యుదావరణమేతత్, రూపకావప్రాసాలంకారా. మాలినివృత్తం.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల

మల్లి నాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం

సర్వంకషాఖ్యాయాం ద్వితీయః స్కం.

తృ తీ యః స ర్గః .

కౌబేరదిగ్భాగ మపాశ్యమార్గ ముగస్త్య ముష్టాంశురివావత్కింః,
అవేతయుష్థాభినివేశసౌమ్యా హరి వ్హరిప్రస్థమథ ప్రతస్థే. - 1

కౌబేరేతి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణాంతరమ్, అపేతో యుద్ధే అభినివేశః
ఆగ్రహో యస్య సః, కాంతక్రోధఇత్వర్థః. అతఏవ సౌమ్యః ప్రసన్నః, అతఏవ, కౌబే
రీచ సా దిక్ష్వ తస్యాః భాగః, ఉత్తరాయణమిత్వర్థః. 'స్త్రీయాః పుంవది'త్యాది
నా పుంవద్భావః. తమపాశ్య త్యక్త్వా ఆగస్త్యశేషమూగస్త్యం మార్గ మవత్కింః,
దక్షిణాయానం గత ఇత్వర్థః. ఉష్ణాంశు న్సూర్య ఇవ స్థితః, ఏతేన హరేః క్రోధః
కార్యవశాదకాల మంతస్సంభితః, న త్వేకాంతతో నివృత్తమితి నూచితమ్. హరిః
శ్రీకృష్ణః, హరిప్రస్థం, ఇంద్రప్రస్థం, ప్రతస్థే ప్రయయా. 'ఇంద్రోదుశ్చ్యవనో హరి
రి'తి చూలాయధః. 'సమవప్రవిభ్యఃస్థ' ఇత్యాత్మ సేవం 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్త
సంజ్ఞావ్యాకర్తణా' మితి గంతవ్యస్య కర్తత్వం. ఉపమాలంకారః. అస్మిన్కాసర్గే ఇంద్రో
పేంద్రనజ్రామిత్రణాదుపజాతివృత్తం. తా కీదృగ్విధా—'స్వాదింద్రనజ్రా యది తా
జగో గః ఉపేంద్రనజ్రా జతజా స్తో గా, అనంతరోదీరితలక్ష్యభాజః పాదా యదీ
యా ఉపజాతయ స్తా' ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అథాశ్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణ మాహ.—

జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః

స్పృష్టుం జగత్పాజ్య మయుజ్యతార్కః,

యతో బృహత్సర్వణచంద్రచారు

తస్యాతపత్రం బిభరాంబభూవే.

2

జగదితి. అర్కః జగత్పాజ్యం తం హరిం, అతఏవ జగత్పవిత్రైః జగత్పావనై
రపి, పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్పృష్టుం నాయుజ్యత నార్హత, యుజే రైవాదికా
త్కర్తరి లక్ష్. కుతః యతః తస్య హరేః, బృహ ద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణః,
సచాసా చంద్రశ్చ తద్వ చారు, పూర్ణేందుసుందరమిష్యపమాలంకారః. అతపాత్రా
యత ఇత్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. బిభరాంబభూవే ద ఛక్రే.
భృషః కర్తణి లిప్. 'భీష్మీభృహవాం—' ఇతి వికల్పాదాంప్రత్యయః అతపత్రాంత
ర్హితస్య ద్వయైరపి పాదైః స్పృష్టుమశక్యత్వా దితి భావః. జగత్పాజ్యస్య హరేః
పాదేన స్పర్శనిషేధాదితి చ ధ్వనిః.

అథ చామరధారణ మాహ.—

మృణాలసూత్రామల మంతరేణ

స్థిత శ్చలచ్చామరయో ర్ద్వయం సః,

భేజే లభితః పాతుకసిద్ధసింధో

రభూతపూర్వాం శ్రియమంబురాశేః.

3

మృణాళేతి. మృణాళనూత్రామలం విసతంతువన్నిర్మలమిత్వపమా. చలత్ వీజ నాదితిభావః. చామరయోద్వయ మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితఇత్వర్థః. 'అంతరాంతరే యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. స హరిః అభీతః పాతుకాఉభయతః పాతినీ, సిద్ధసింధు రాకాశగంగా యస్య స తఖోక్తః. 'పర్యభిభావం చేతి తసిల్పిత్రయః. 'సోఽభయార్థవర్తమానాభ్యామివ్యత' ఇత్యుభయార్థత్వం. 'సుప్నుపేతి సమాసః పాతుకేతి. 'లష పతే'త్యాదినా ఉకఞ్చిత్వయః. తస్మాంబురాశేః సముద్రస్య న భూతా పూర్వం అభూతపూర్వా, సుప్నుపేతి సమాసః. తాం శ్రియంభేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్వర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావ నామాత్రోక్త్యాఅభీతః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధమాలయా అసంబంధే సంబంధరూపా తిశయోక్త్యా స్వాజ్ఞీవకసంయోగేన సంకీర్తత ఇతి సంక్షేపః.

అథాప్తకే రస్య ప్రసాదనవిధిం వర్ణయత్ మకుటధారణ మాహ.—

చిత్రాభి రసోఽపరి మాళిభాజాం భాభి ర్మణీనా మనణీయసీభిః,

అనేకథాతుచ్చురితాశ్చ రశ్మే ర్గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి.

4

చిత్రాభిరీతి. అస్య హరే రుపరి మూర్ధోర్ధ్వదేశే, మాళిభాజాం మకుటగతానాం మణీనా మనణీయసీభిః చిత్రాభి రనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీభిః, 'స్యః ప్రభారగుచిప్తిడాభిభాశ్చవిద్యుతిదీప్తయ' ఇ త్యమరః. సాంతపక్షే, 'భా భగో అఘో అపూర్వస్యయో శీత్యనేన రో ర్యకారే తస్య 'హలిసర్వేషా మి'తి లోపః. అనేకై ర్ధాతుభిః ధైరికాదిభిః, ఘరితానాం ధూషితానాం, ఆశ్చ నాం మరకత మణీనాం, రశ్మయో యస్య రస్య, గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి అనుకృతా, తత్సా దృశ్యమభాజీత్వర్థః. ఇంద్రధ్వజమహాత్మవకారే గోపికానీతపదార్థ స్వీకారా త్కుపితేంద్రప్రేషితపుష్కలవర్తకాదిభిః కృతాతివృష్ట్యా భీత గోకులపరిత్రాణాయ వర్షభయం నివారయితుం గోవర్ధనాద్రిం భుజేనోద్ధృత్య గాః పరిపాలయ దితి కథాచ పూర్ణోపమేయమ్.

కుండలే చ భృతే ఇత్యాహ.—

తస్యోల్లసత్కాంచనకుండలాగ్రప్రత్యుష్టగారుత్తతరత్న భాసా,

అవాప బాలోఽచితనిలకంఠ పింఛాచమూడాకలనామివోరః.

5

తస్యేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుష్టా నాంబుచితానాం గారుత్తతరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరం త్యేతిభావః. బాల్యంశైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుష్టో ప్రత్యయః తత్రోచిత మభ్య

స్తం యస్మిలకంఠపింఛం మయూరబర్హం, 'అభ్యుక్తేఽప్రయచితం న్యాయమి' తి
యాదవః. 'పింఛబర్హే నపుంసక' ఇత్యమరు. తేన సైతావమాడా మూలకా, తస్మా
కలనా మామోచన మవమోచన మవాపేషేత్పుట్ప్రేక్షా. తదుక్తం. — యత్రాస్యధర్మ
సంబంధా దన్యత్వే నోపవర్ణితం, ప్రకృతంహి భవే త్ప్రాజ్ఞా స్తామత్ప్రేక్షాం ప్రచ
క్షత' ఇతి లక్షణాత్.

తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘ్రుట్టనో త్రేజనయా మణీనామ్,
బహ్వీయసా దీప్తివితానకేన చకాసయామాసతుర్ముసంతి. 6

తమితి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘ్రుట్టనం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘ
ర్షణం, పైవ ఉత్తేజనా, కాశోల్లేఖనా, తయా బహ్వీయసా బహుశతరేణ, 'ప్రియ
స్థిరే' త్యాదినా బహుశశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వదేశః. మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభా
పటలేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమానే, 'అచ్ఛిగద్యోర్ను మి'తి వికల్పా స్తుమాగమః.
అంగదేశయూరే, 'కేయూరమంగదంతుల్య' ఇత్యమరు. చకాసయామాసతుః శోభయాం
చక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యమరు, చకాస్తేర్ల్యంతా ల్లి ట్యాం ప్రత్యయే, అస్తే
రసుప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగదభేదేఽప్యభేదోక్తిమత్ప్రేక్ష్య
తయోర్మందరకూటకోట్యంగంబంధేఽపి సంబంధోక్త్యా ద్వయోరతిశయోక్త్యా స్ఫుంకరః.

నిసర్గరక్షైర్వలయావనద్ధతామ్రాశ్చరశ్చిచ్ఛుర్నిజైర్నఖాక్రైః

వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారివక్షో విక్షోభజాన్మృక్షపిత్తైరివాసా. 7

నిసర్గతి. అసౌ హరిః, నిసర్గరక్షైస్సభావలోహితైః, కించ వలయే కటకే,
'కటకం వలయోఽస్త్రియా మిత్యమరు. తయో రవనద్ధానాం ప్రత్యుప్తానాం, తామ్రా
శ్చనాం పద్మరాగాణాం, రశ్మిభిః, ఘరితైః రూషితైః అతవివాద్యాపి, సురారేర్నిర
ణ్యకశిపోః వక్షుసః విక్షోభేణ విదారణేన, జాతా యా అస్పృక్తయా, స్పృషితైః సిక్త
రివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా. స్నాతే ర్ల్యంతాత్మః. 'అక్షీ' త్యాదినా పుగాగమః.
'మితాంప్రాస్యః' నఖాక్రై ర్వ్యద్యోతత కటకే చ ధృతవానిత్యర్థః.

ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథ కృతేతా

మాకాశగంగాపయసః ప్రవాహశా,

తే నోపమీయేత తమాలనీల

మాము క్తముక్తాలత మస్య వక్షుః.

8

ఉభావితీ. తమాలవ స్నీలం, ఆముక్తే ఆసంజితే, ముక్తాలతే మాక్షికహారా,
యస్మిన్ తత్, అస్య హారే, వక్షుః, ఆకాశగంగాయాః పయసః, ఉభౌ ప్రవాహశా,
వ్యోమ్ని పృథకృతేతాయది, ప్రవహేతాంచేత్, సంభావనాయాం లిక్షే. తేనవ్యో
మ్నా. ఉపమీయేతసమీక్రియేత, నాస్యోపమానం కించి త్వక్వామితిభావః. ముక్తా

జాతే ద్విత్వావేశితత్వాత్ ద్వివచనం యథావా వాచనః—‘స్తనాదీనాం ద్విత్వ విశిష్టా జాతిః ప్రాయే జాతి దధానా స్తరుణ్యో యువతయః, ‘వయసి ప్రథమ’ ఇతి జీవీ. ఏనం హరిం పరివృత్తః, అత్ర హరిఃఖానాం సరహరినఃప్రే ర్భేదేఽప్యభేదోక్త్యా స్తనయోశ్చ తాదృక్కృతస్త్వసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్త్యా చాతిశయోక్తిః. తయోశ్చ సాపేక్షత్వాత్సంకరః.

ఆక్షరే వోధ్య మతిక్రమీయా

సత్కున్వతత్వా త్కుచమండలేన,

సనామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా

నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్.

15

ఆక్షరేతేతి. అత్కున్వతత్వాన్ధేతోః ఉర్ధ్వ మాకర్షణేన సమంతం మధ్యము స్పృశ్యతీవ స్థితేనత్కున్వేత్ప్రేక్ష, అతిగురుత్వ మతి ప్రవృద్ధత్వ మతిభగత్వం చ, భజతీతి తద్భావో, భజేత్త్వః. తేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రమీయా సత్యంతకృశ తరః, తసియాకాక్షీణశ్చ, ‘రఙ్ముతో హలాదే గ్లఘా రి’తి రేఫాదేశః. మధ్యో నితాంత మాక్రాంతః వీడితః, సనామ సతః ప్రణతశ్చ, అత్ర కుచమండలవిశేషణ సామ్యాదరివిజగేషు రాజప్రతీతే స్సమాసోక్తిః, తయాచ వాచ్యయోః ప్రతీయమానా భేదేన ఆక్రమణక్రియా కర్తృకర్తృభావం సంభావయంత్యానుప్రాణితేయం నమన స్యాక్రమణసేతుకతోత్ప్రేక్షే త్యనయో స్సంకరః. ఉత్ప్రేక్షయోస్తు నైరపేక్ష్యా త్సానుప్రేక్షికేవేతి వివేకః.

యాం యాం ప్రియః ప్రేక్షత కాతరాక్షీ

సా సా హ్రియా సప్రముఖీ బభూవ,

నిశ్శంక మన్యా స్సమ మాహితేర్వా

స్తత్రాంతరే జఘ్ను రముం కటాక్షైః.

16

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, ‘నిత్యవీప్సయో రి’తి వీప్సయాం ద్వితార్థావ. ఏకపదం చైతత్. ప్రేక్షత, సా సా పూర్వవద్విర్భావః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చ్యుతలోచనా సతీ, హ్రియా సప్రముఖీ బభూవ, ఏతేన కార్యద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యాసామిర్వాభావోదయ మా హ—అన్యాః అప్రేక్షితాంగనాః, అహితేర్వాః కృతాక్షమాస్సత్యః, పరోత్కర్షాక్షమేర్వా పాత్ర దితి లక్షణాత్. తత్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, ‘క్షిప్తే ఽస్తరంచావకాశే తాదర్శ్యేఽవసరేఽవధావి’తి వైజయంతీ. నిశ్శంకం తదనిరీక్షణా దవిప్రళం. సమం యుగపత్కటాక్షైః, అమంహరిం, జఘ్నుః, ప్రజహ్రుః, సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అథాస్య పంచభిః దివ్యాస్త్రసన్నిధాన మాహ. —

తస్యాతసీసూనసమానభాసో

భ్రామ్యన్త యూఖావళిమండలేన,

చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః

స్ఫురన్త హావ ర్త ఇవైకబాహుః.

17

తశ్చేతి. అతసీసూనేన త్కుమాకుసుమేన, సమానభాసః తుల్యకాంతేః, స్నిగ్ధ శ్యామశ్చేత్యర్థః 'అతసీస్యాదుమాత్సుమే' త్యమరః. తస్య హరే రేకబాహుః, భ్రామ్య దావర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలం చక్రవాళం యస్యతేన, చక్రేణ మదర్శ నేన, స్ఫురన్త హానావర్తో భ్రమో యస్యసః, 'స్యాదావర్తోఽంభసాంభ్రమ' ఇత్య మరః. యమునాజలానామౌఘః పూరణం రేజే చక్రం దధావిత్యర్థః.

విరోధినాం విగ్రహభేదదత్తో మూర్తేవ శక్తిః క్వచిదస్థులస్తీ,

నిత్యం హరేస్సన్నిహితా నికామం కౌమోదకీ మోదయత్సిచేతః. 18

విరోధినామితి. విరోధినాంఽవైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిచారణే, దత్తా 'శరీరంవర్ణవిగ్రహ' ఇత్యమరః. క్వచిత్ క్వాప్యస్థులంతీ సర్వతాప్రతిపాతప్రవృత్తి రిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా ఆనపాయసి, అతఏవ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామ ర్థ్యమివ, స్థితేత్యుత్పేక్షా - కౌమోదకీ గదా, తస్య హరేః, చేతః నికామం మోద యతిస్త, స్వసన్నిధానేనేతి భావః.

న కేవలం య స్వతయా మురారే

రసన్యసాధారణతాం దధానః,

అత్యర్థ ముద్వేజయితా పరేషాం

నామ్నాపి తస్యైవ స నందకోఽభూత్.

19

నేతి. అన్యస్య సాధారణస్వరూప స భవతీత్యనన్యసాధారణః తస్యైవ సాధా రణః తస్య భావస్తత్తా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గజాక్వాదిన దసాధారణస్వత్వేనైవ మురారే ర్నందకోఽన, మురారిసమ్బంధీ న, కింతు పరేషాం శత్రుణాం, అత్యర్థ ముద్వేజయితా భీషయతా సకా, అతఏవ నామ్నాపి చంద్రవన్నందయతీతి నందక ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయత్వత్వేనాపీతి యా వత్. తస్యైవ తదీయమ యోఽనన్యసాధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవ నందకో నందయతాచేత్యర్థః. స నందకో నందకౌఖ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహి తోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్.

అత్రానన్యసాధారణత్వ పరోఽద్యేజకత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్యా నందకస్య తదీ
యతా సమర్థనా త్వదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః,

న సీత మన్వేన నలిం కదాచి

త్కర్ణాంతికప్రాప్తగుణం క్రియాసు,

విధేయ మస్యాభవదంతికస్థం

శార్ఙ్గం ధను ర్నిత్ర మివ ద్రక్షీయః.

20

న సీతమితి. కదాచిదపి అన్వేన పురుషాంతరేణ నతిమాకర్షణం, భేదేన
స్వానుకూల్యం చ, న సీతం న ప్రాపితం, క్రియాసు రణకర్తృసు, హితాహితకృత్యేషు
చ, కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తా గుణో హర్షీ ఆప్తతారూపధర్మశ్చ యస్య తత్,
విధేయం క్రియాసు వశంవదం ద్రక్షీయో దృఢతరం, పీడాసహమితి యావత్. శృం
గస్య వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాన్య చారంతికస్థం సన్నిహిత
మభవత్.

ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదః

కృష్ణాక్షవాభ్యున్మచరైకహంసః,

మందానిలాపూరకృతం దధానో

నిధ్వాన మస్మ్రాయత పాంచజన్యః.

21

ప్రవృద్ధేతి. ధీయం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదస్యేవ
ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుపమా. కృష్ణ
ఏవాన్యః తస్యాభ్యున్మచరోఽంతికచారి. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యున్మాభ్యున్మా ఆప్యభి
తోఽవ్యయ మిత్యమరః. స చాసావేకహంసశ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, మం
దానిలస్యాపూరః ఆపూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాధ్వా
తోఽపి మందమాయతప్రవేశాదేవ ధ్వనన్నితి పాలనాతిశయోక్తిః. ధ్వన్యసంబం
ధేఽపి సంబంధకథనాత్, పంచజన్యోనామ కశ్చిదమరః తత్ర భవః పాంచజన్యః
అస్య శంఖః 'బహిర్దేవపంచజసేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మితి వ్యభో ప్రత్యయః. అశ్రూ
యత శ్రూయతేన్న. పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. పీణాశ్రూయంతే,
పుష్పాన్యాశ్రూయంతఇత్యాదివ ధర్మధర్మణోరభేదేనోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవ
ణోక్తిః.

రథాజ సంపాదక మిష్టసిద్ధే స్ఫుర్వాసు దిక్ష్యప్రతిష్ఠిద్ధమార్గమ్,

మహారథః పుష్కరథం రథాంగీక్షిప్రం యచానాథ ఇవాధిరూఢః. 22

రరాజేతి. మహాక రథో యస్య స మహారథః రథికవిశేషః. 'అత్తానం సారథిం చాశ్వాక్ రక్షన్యధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞాస్సాన్యదిత్యాహు ర్నీతి కోవిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్తీతి రథాంగీ హరిః ఇష్టసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్వాత్ 'పుష్యస్సర్వాస్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాను దిక్షు అప్రతిషిద్ధమార్గ మసిద్ధగమనమిత్యర్థః అధిపాత్యక్తేర్నిరంకుశత్వాత్. 'పుష్యో హస్తో మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వార్యాహు స్సర్వదిగ్భాగకాణీ' తి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. షీప్రం షీప్రగామినం, ఆన్యత్ర షీప్రకారిణం, 'షీప్రంచాశ్వదినేశపుష్యమ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్యరథం క్రీడారథం. 'అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానంనసమ రాయ యది' త్యమరః. అధిరూఢస్సక్ పుష్యరథ ఇవ పుష్యరథః తమధిరూఢః పుష్య సత్త్వగతః తుపానాథ శ్చంద్రఇవ రరాజ.

ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరే

స్సంక్రాంతమూర్తి ర్నణిమేదినీషు,

ఫణావత స్త్రాసయితుం రసాయా

స్తలం వివిక్షు న్నివ పన్న గారిః.

23

ధ్వజేతి. అథ రథాలోహణానంతరం శౌరేః శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామ స్థానం యస్యః మణిమేదినీషు ట్టిమేషు,' సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతివిష్ణితాంగః. పన్నగారిః గరుత్మాక, ఫణావత స్సర్పాక, స్త్రాసయితుం భీషయతుం, రసాయా స్తలం పాతాళం వివిక్షు ప్రవేష్టుమిచ్ఛన్తి వేత్సుతేప్రేక్షా. విశతేస్సన్నంతాల్లట శ్చత్రాదేశః. దదృశే దృష్టః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః.

యియాసత స్తస్య మహీధరంధ్ర,

భిదాపటియా న్పటహప్రణాదః,

జలాంతరాణీవ మహర్ణవౌఘ

శ్శబ్దాంతరాన్యంతరయాంచకార.

24

యియాసతః. యాతుమిచ్ఛతః యియాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లటశ్చత్రా దేశః, తస్య హరేస్సంబంధిమహీం ధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాది త్వాత్ ప్రత్యయః. యథాహ వామనః—'మహీధ్రావయోమూలవిభుజాదిదర్శనా' దితి. తేషాం రంధ్రాణి బిలాని, తేషాం భిదా భేదనం, పిచ్ఛిదాదిభ్యోక్. భిదా యాం పటియాక సమర్థతరః పటహప్రణాదో నిస్సాధిభ్యోమః మహర్ణవస్సౌఘః ప్రవాహః అన్యాని జలాని జలాంతరాణీతి 'సుపుషే' తి సమాసః అన్యాక్ శబ్దాక్ శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్నితాని, చకార అంతరయాంచకార

ఛాదయామాసేత్యర్థః. అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లిట. 'అంతర మవకాకావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్శ్య' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

యత స్సధర్తా జగతాం జగామ ధర్తా ధరిత్రాః ఫణినాతతోఽధః,
మహాభరాభుగ్న శిరస్సహస్రసాహాయ్యకవ్యగ్రభుజం ప్రససే. 25

యతఇతి. జగతాం ధర్తా ధారయితా కుక్షిస్థాఖిలలోకఇతి భావః, 'కర్తృ కర్తృణోః కృతీ, తి కర్తృణి షష్ఠీ. సహరిః యతః యేన భూభాగేన జగామ తతస్తస్మిన్నేవభాగే అధః పాతాశ్చే ధరిత్రాః, ధరణ్యాః ధర్తా ధారయిత్రా, పూర్వవత్ షష్ఠీ. ఫణినా శేషేణ మహతా భరణ ఆసమస్తాద్భుగ్నస్య కుక్షిభూతస్య శిరస్సహస్రస్య సాహాయ్యకే సహాయకర్తృణి, యోపధాద్భురూపా త్రమాద్వ్యుత్. వ్యగ్రా స్త్యవమాణాః భుజాయస్తి స్మర్యణి తద్యథా తథా ప్రససే ప్రస్తుతం, భావేలిట్. హరిశ్చచారే త్యర్థః. అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

అథోచ్చుక్తైః స్తోత్రణసంగభంగభయావనమ్రాకృతకేతనాని,

క్రియాఫలానీవసునీతిభాజంనై న్యానిసోమాన్వయమన్వయుస్తమ్. 26

అథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చుక్తైరున్మతే తోరణే ద్వారదారుణి సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రాకృతాని కేతనాని యైస్తాని నై న్యాని సోమస్యాన్వయ స్ఫుంఠానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజాం సుప్తునీతిమంతం క్రియాస్సామాద్యుపాయప్రయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయుః అన్వగచ్ఛక్, యాతేర్లక్. 'లబ్ధ్యాకటాయశ స్యే'తి ఝర్జున్.

శ్యామారుణైర్వారణదానతోయై

రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,

ఆనేమిమగ్నై శ్శితీకంఠపింఛ

క్షోదద్యుత శ్చుక్షుభిరే రథౌఘైః.

27

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్వయజానిచ తైః శ్యామారుణైః కృష్ణలోహితైః 'వర్ణోవర్ణసేతి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోఽక్షైః, అలలోడితాస్సమ్మేళితాః, అతవివ శితీకంఠపింఛక్షోదోమయూరబర్హచూర్ణ ఇవ ద్యోతంతఇతి తథోక్తాః, క్షిప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, ఆనేమిభ్యః ఆనేమి నేమిమభివ్యాప్య ప్రధిపర్యంతం 'చక్రధారాప్రధి ర్మేమి'రి త్యమరశేషః 'అజ్జర్యాదాభివిధ్యో రి'త్యభిధానవ్యయీభావః. మగ్నైః రథౌఘైః చుక్షుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః. పరాగాణాం విశిష్టశేషజాసంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహతీ గజరథసంపత్తిర్వ్యజిత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

నలంఘయామాసమహాజనానాంశిరాంసి నై వోద్ధతిమాజగామ,

అచేష్టతాప్తాపదభూమి రేణుః పాదాహతో యత్సద్భృశం గరిష్ఠః. 28

నేతి. అప్తసులోహేషుపదం ప్రతిష్ఠా క్లేతి అప్తాపదం సువర్ణం, 'యక్ష్మంకౌర్తస్వరం జాంబూనదమప్తాపదోఽప్రియా మిత్యమరః. తస్య భూమిః తస్యాః రేణుః కౌంచనభూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపి సన్నిత్యర్థః, మహాజనానాం బహుజనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి నలంఘయామాస, నాత్రిక్రామతిస్త, కింబహునా ఉద్ధతిముత్పతనం దర్శించ నైవాజగామ కుతః, యద్యస్తాత్ గరిష్ఠాగు రుత్వగుణస్య మాహాత్మ్యస్యచ 'ప్రియస్థితేత్యాదినా గురోర్గరాడేశః సదృశమను రూపం యథాతథా అచేష్టత ఆచలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య బేద్ధత్వప్రతిబంధకత్వా దితి భావః, అత్రానాద్ధత్వాది ప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాద ప్రస్తుతసుజనప్రతీతే స్సమాసోక్తిరలంకారః.

నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచిస్తుహుర్య దుచ్చిక్షిపు రగ్రపాదాః,

ధ్రువం గురూన్తార్దరుధః కరింద్రా నుల్లంఘ్యుగంతుంతురగా స్తదీషుః. 29

నిరుధ్యమానా ఇతి. తురగాః యదుభిరారూఢైరితి భావః, కథంచితి ప్రయ త్నేన, నిరుధ్యమానాః వల్లకర్షణేన వార్యమాణా అపి, యద్యస్తాత్ అగ్రాణిచ తేపా దాశ్చ తానగ్రపాదాః, హస్తాగ్రహస్తాదయో గుణగుణిణో 'ర్షేదాభేదాదివామన నూత్రాత్సమానాధికరణసమాసః. ముహురుచ్చిక్షిపురు త్తిప్రపంతః, తత్తస్తాన్తార్దం రుంధంతీతి మార్గరుధః మందగమనేన మార్గరోధినః, క్విప్. గురూః మహతః పూజ్యాంశ్చ అలంఘ్యానపీతి భావః. కరింద్రానుల్లంఘ్య గంతుమిషురిచ్ఛంతిస్త ధ్రువ మిత్యుత్ప్రేక్షా. గురువోపి సన్తార్దప్రతిరోధకాః పరైరుల్లంఘ్యా ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్యనిః.

అవేక్షితానాయతవల్ల మగ్రే తురంగిభిర్యత్న నిరుద్ధవాహైః,

ప్రక్రీడితా నేణుభిరేత్యతూర్ణం నిన్యుర్జనన్యః పృథుకాః పథిభ్యః.

అవేక్షితానితి. ఆయనా అకృష్టా, వల్ల ముఖిరజ్జ్వర్యస్థి కర్తృణితద్యథాతథా యత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతి ప్రయత్నేన నిరుద్ధావాహవాజినోద్యైః 'వాజివాహ ర్యగంధర్వవాయుసైంధవసప్రయః ఇత్యమరః. తురంగిభిర్యత్నసాదిభిః పురోఽగ్రే పురో దేశే అవేక్షితానాలాకితాః రేణుభిః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాః పాంసుక్రీడాక రాన్ కర్తరికః. పృథుకాః శిఖాః, 'పృథుకత్వాబకశ్శిఖ రి'త్యమరః. జనన్య స్తూర్ణమేత్య్ షణ్ణిభ్యోనిన్యః అపసారయాంచక్రైరితి స్వభావోక్తిః.

దిధృక్షుమాణాః ప్రతిరథ్య మీయు

ర్హరారి మారాదనఘం ఎనౌఘాః,

అనేకశస్సంస్తుతమవ్యసల్పా

నవం నవం ప్రీతి రహా కరోతి.

31

దిదృక్షమాణా ఇతి. అనఘముకళంకం మురారిం దిదృక్షమాణాః, ద్రష్టు మిచ్ఛంతః దృశ్యేన్మంతాల్లటశ్చానజాదేశః. 'జ్ఞాశుస్తృదృశాం సనత్తాత్మ సేవదం. జనాః రథాయం ప్రతిరథ్యం యథాధేవ్యయాభావః ఆరాత్సమిషమ్. 'ఆరాధూరసమిషయో రి'త్యమరః. ఈయః, అజగ్తుః 'ఇటోలిటిషీర్లు ఇణః కి తి' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కా దిదృక్షేత్త్యత్రాహ—అనేకశఇతి బహుచార మిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛాస్కారకాదన్యతరస్యామి'తి శస్సృత్యయః. సంస్తుతం పరిచితమపి వస్తు జనంవేతిశేషః. 'సంస్తుతస్సాన్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అసల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, అభిక్షేప్తన నవంకరోతి 'నిత్యవీప్సయో రి'తి నిత్యాధే ద్విర్భావః. అహో శబ్దః పురాణస్యాపి సూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే. యథా పరమప్రే మాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ ప్రతిక్షణం దిదృక్షతే భగవాన్సపి తత్ర వేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థసయాపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఉపేయుషో వర్త నిరంతరాభి

రసా నిరుచ్ఛాస మనీకినీభిః,

రథస్య తస్యాం పురి దత్తచతు

ర్విద్వాన్ విదామాస శనై ర్న యాతమ్.

32

ఉపేయుష ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః ఆతమిత తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచతుర్ని విప్రదృష్టిరసా హరిః నిరంతరాభి ర్నిరంతరాభిరసీభిస్సేనాభిః నిరుచ్ఛాసమతిసంక టం వర్త్య ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శనై ర్నాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం నవిదామాస నవివేద, 'ఉపవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి'త్యామ్ ప్రత్యయః. వ్యాసం గాదనివేదనం నత్వజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగన్యపదార్థత్వాత్పదార్థసేతుకం కావ్య లింగమలంకారః.

అతైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం వర్ణయతిః—

మధ్యేసముద్రం కకుభః పిశంగీ ర్యా కుర్వతీ కాఞ్చనవప్రభాసా,

తురంగకాంతాముఖహవ్యవాహజ్వాలేవ భిత్త్వా జల ముల్లలాస. 33

మధ్యేసముద్రమితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారమధ్యేవస్యావేతి వికల్పాదవ్యయాభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్సన్నియోగాదేకాంతత్వం కాఞ్చనవప్ర భాసా సేవాప్రాకారప్రభయా, కకుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాదిత్వాత్ జీవ. కుర్వతీ యా హః జలం సముద్రోదకం. భిత్త్వా ఉత్థితేతిశేషః, తురంగకాంతా

యాః బడబాయాముఖే హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహః కర్మణ్యో, తస్య బడబాగ్నో
జ్ఞానేన ఉల్లలాస ఉద్బభాసే, ఆత్ర, సముద్రంతర్జి నాయాం బడబాసలజ్వాలాయాం
కదాచిత్సంభావ్యమానస్య మఖ్యోల్లసనస్యపురిదర్శనాభేదాధ్యవసాయేన అన్యోజ్ఞానా
తలము త్వేక్యతే. ఇవశబ్దోయముత్వేక్యవ్యంజకవిన నోపమాయాః, ఈదృజ్జ్వాలా
యా అప్రసిద్ధ త్వేన ఉపమానత్వాయాగాత్. 'మస్యేకంకేద్రవంనూనం ప్రాయ
ఇత్యేవమాదిభిః, ఉత్వేక్యవ్యజ్యతేశబ్దవిశబ్దోఽపితాదృశ' ఇత్యాచార్యదండీ.

కృతాస్పదా భూమిభృతాంసహస్రై రుదన్వదంభజరివీతమూర్తిః,

అనిర్వదా యా విదధేవిధాత్రా పృథ్వీపృథివాన్యః ప్రతియాతనేవ. 34

కృతీతి. భూమిభృతాం రాజ్ఞాం, గిరిజాంసహస్రైః కృతాస్పదా, కృతాధి
ష్ఠానా ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయా మితి నిపాతః, ఉదకమన్యాస్తీత్యుదన్వాసుదధిః
'ఉదన్వాసుదధాచేతి నిపాతనాత్సాధుః తస్యాంభోభిః పరివీతా పరివేష్టితామూర్తిః
స్వరూపంసాస్యాన్నా పృథ్వీపుథుః 'వోతోగుణవచనా ది'తి వికల్పాత్తీతి. ఏవం
భూతా యా పూః ననిర్విద్యతే నఖిద్యతఇత్యనిర్విత్ విదేర్జ్ఞానార్థాత్ నిఃపూర్వాత్
సత్సాద్విషేత్యాదినా క్లిప్త, తేన అనిర్విదా అభిన్నేన అన్యథా శిల్పసామనాసిద్ధిరీతి
భావః. విధాత్రాప్రథతఇతి పృథివీధూః ప్రథేరాణాదికస్వినకా సిద్ధారాదిభ్యస్తేచీతి,
తస్యాః ప్రతియాతనాప్రతికృతిరీవ విదధే, విహితా'ప్రతియాతనాప్రతిచ్ఛాయాప్రతి
కృతి రి'త్యమరః. భూప్రతినిధితో'త్వేక్యయా పురోవై చిత్త్యవిస్తారాదివస్తువ్యజ్యతే.

త్వష్ట్రు స్పదాభ్యానగృహీతశిల్ప విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,

అదృశ్యతాదర్శతలామలేషుచ్ఛాయేవ యా స్వర్ణలధేష్టలేషు. 35

త్వష్ట్రురీతి. త్వష్ట్రుర్విశ్వకర్తణః సదాభ్యాసేనగృతో'లభ్యోయః శిల్పవిజ్ఞానస్య
శిల్పవిద్యాయావీవ సంపదః ప్రసూః ప్రకర్షః తస్య సీమా అవధిః అప్రతిమేతియావత్.
యా పూః అదర్శతలామలేషు దర్పణపుష్కస్వచ్ఛేషు 'దర్పణేమకురాదర్శా వి'త్యమరః.
జలధేష్టలేషు స్వః స్వర్ణస్య 'స్వరవ్యయ మి' త్యమరః. ఛాయాప్రతిబింబమివ అదృశ్య
తేశ్చుత్వేక్య. 'ఛాయాత్వనాతపేకాంతా ప్రతిబింబార్కభార్యయో'రీతివైజయంతీ.

రథాంగభర్త్రేఽభినవం వరాయ యస్యాః పితేవ ప్రతిపాదితాయాః,

ప్రేష్టాపకంతం ముహురంకభాజో రత్నావలీ రంబుధిరాబబంధ. 36

రథాంగేతి. అమ్బుధిః పితేవరాయ శ్రేష్ఠాయ జామత్రేచ 'వరోజామాతృషి
ద్గయః శ్రేష్ఠేనృవ ది'తి విశ్వః. రథాంగభర్త్రే చక్రధరాయ, హరయే అభినవం
యథాతథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపఉత్సంగశ్చతద్భాజః. 'అంకస్సమీప
ఉత్సంగేచిహ్నా స్థానాపరాధయో రి'తి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంతం అంతికే

అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంశే విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. ముహూః. ప్రేక్షా రత్నావళీ రాబబంధ ఆముహూచ, క్షేమనుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

యస్యాశ్చలద్వారిధివారిపీచి చ్చటోచ్చలచ్చంఖకులాకులేన,
వప్రేణ పర్యంతచరోడుచక్ర స్సుమేరువప్రాన్వహా మన్వకారి. 37

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారిపీచీనాం చటాసు పరంపరాసు, ఉచ్చ లద్భిరుత్పతద్భిః శంఖానాం కురైరాకులేన అక్షిణేన యస్యాః పురః వప్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతచరముడుచక్రం సక్షత్రమండలం యస్యః సుమేరోర్వప్రస్నానుః. 'సాను ప్రాకారయోర్వప్ర' ఇత్యుభయత్రాపి సజ్జనః. అహన్యవాని అన్వహం 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినా యథార్థేవ్యయాభావః. అనన్య నపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యంప్రాపేత్యర్థః. మేరూపమానాద్వప్రస్య తత్తుల్యహన్తుత్యం వ్యజ్యతే.

వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర భ్రమాగతైరంబుభి రమ్బురాణి,
లోలై రలోలద్యుతిభాంజి ముష్ణన్తత్నాని రత్నాకరతామవాప. 38

వణి గితి. యత్ర యస్యాం పురి, వణిజాం పథి వణిక్పథే ఆపణే, అపూగాః పూ గాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంజీకృతాని 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితిసమాసః, శ్రేణ్యాదిభు చ్యవ్విగ్రహచనమితిచ్యవ్విగ్రహాచ. అలోలద్యుతిభాంజి స్థిరప్ర భావంతి రత్నాని లోలైశ్చలై అతఏవ భ్రమాగతైః జలనిర్గమమార్గాగతైః 'భ్రమాశ్చ జలనిర్గమా' ఇత్యుమరః, అంబుభిర్ముష్ణన్ అపహరన్ అంబురాశిరర్ణవః జలమాత్రసాహో పీతిభావః, రత్నాకరతామవాప సతుప్రాగితి భావః, అత్రామ్బురాశేః ప్రాగ్గత్న సంబంధేవ్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచపుర్యా సముద్రాతికాయినీ, రత్నసమృద్ధి ర్ముష్ట వ్యజ్యతే.

అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీ నపాంనిధిః ఘనపిన్ద్రభాసః,
యత్రాతపే ధాతుమివాధితల్పం విస్తారయామాస తేరంగహస్తైః. 39

అంభ ఇతి. యత్ర పురి అపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చ్యోతంతి క్షరంతీత్యం భశ్చ్యుతః జలస్రావిణః అత ఏవ ఘనైః పిన్ద్రభాసః పిహితకాంతికా, అపిపూర్వా న్నవ్యాతేః కర్తృణిక్తః, 'వప్తివాగురిల్లోపమవాపోయిరుపసర్గయోరి' త్యపేరకారలోపః. కోమలానుక్మప్తైశ్చ రత్నరాశీన్ అతపే ధాతుం కోవజార్థం నిధాతుమివేతిఫలం తేప్రిక్షా, తత్పేచ్యతేషు అధితల్పం. 'తల్పంశయ్యాట్టదారే' ప్విత్వమురః. విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. తరంగైశ్చ హస్తైః విస్తారయామాస ప్రసారయామాస, అత్రాతపా ధానన్యతరంగహస్తసాధ్యత్యేనోత్ప్రేక్షారూపకయోస్సంకరః.

యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం
 దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,
 మహోర్షిభి ర్వాహతవాంఛితార్థైః
 ప్రీడాదివాభ్యాశగతై ర్విలిల్వైః.

40

యదితి. సాగరస్య మహోర్షిభిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం
 'ప్రాకారోపరణస్సాల' ఇత్యమరః, ఉత్తుంగతయా బౌద్ధత్యనుజేన, విజేతుం జేతుమి
 వేత్త్యర్థః. ఫలోత్పేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం
 భావేలక్ష, తథా అభ్యాశగతై స్సమీసగతైః 'సమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృప్తసనీడ
 వది' త్యమరః, వ్యాహతో వాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపా యేషాం తైః విజయాక్ష
 మైరిత్యర్థః. అతఏవ ప్రీడాదివేతి హేతూత్పేక్షా. విలిల్వే విలీనం వీయతేర్థావే
 లిట్. అత్రాశక్తస్యాస్య విజగోష్ఠీర్ప్రీడానుదయాత్సాపేక్ష త్వేనఉ త్వేక్షయోస్సంకరః.
 కుతూహలేనేవ జవాదుపేత్య

ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,
 రసన్నరోదీ దృష్టశ మంబువర్ష
 వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః.

41

కుతూహలేనేతి. అమ్బుని వహతీత్యంబువాహో మేఘః కర్తృణ్యో, కుతూ
 హలేనేవ అతః ప్రవేశకాతుకేనేవేతి హేతూత్పేక్షా, జవాదుపేత్య యస్యాః
 ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధో నివారితః, అతఏవ బహిరేవ రసన్ గర్జ్జ దుఃఖా
 త్క్రందంక్షేతీక్షేమః. అంబువర్ష వ్యాజేన భృశమరోదీత్ అశ్రుణి ముక్తవాక్
 రుదిర్ అశ్రువిమోచనేలక్ష. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్ష
 వ్యాజేనేత్యపన్నవస్య ఉక్తక్షేమాత్పేక్షాసాపేక్షత్వా త్సంకరః.

యదంగనారూపసరూపతాయాః

కంచి ద్దుణం భేదక మిచ్ఛతీభిః,
 ఆరాధితోద్ధా మను రప్పరోభిః
 చోక్రే ప్రజా స్సాస్వ స్సనిమేషచిహ్నః.

42

యదితి. యస్యాం పుర్యాం అంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకారోవా
 'రూపంస్యభావే సౌందర్యఅకారక్షేపయోరపీ' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః
 సారూప్యాత్ భేదకం వ్యావర్తకం, కంచిద్దుణం ధర్మమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః
 'అచ్ఛినద్యోర్నుమి' తి వికల్పాన్నమభావః. అప్పరోభిరాధితః ప్రార్థితః మనుః

మానుషస్పృహకర్తా, స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పశ్యపాతవీచిహ్నం
వ్యావర్తకం, తేన సహవర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నః, 'తేన సహేతి తుల్యయోగే'
ఇతి బహువ్రీహిః చక్రే అర్థాతత్త్వమిత్యుత్ప్రేక్షా. 'త త్వే త్వద్ధాంజసాద్యయమి'
త్యమరః. అత్ర స్వాభావికనిమేషస్య అప్పురః ప్రాథనాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షయా
ద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్రభిన్నమమానుషంసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

స్ఫురత్తుమా రాంశుమరీచిజాలై

స్పృనిహ్నుతా స్సస్ఫటిక సాధపక్ష్యః,

ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం

నభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజక్.

43

స్ఫురదీతి. యస్యాం పురి క్షణదాసు రాత్రిభు. నార్యః స్ఫురద్భిః తుమారాం
శోశ్చంద్రస్య మరీచిజాలై శ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకయాపతాప
తేరగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతవీచ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యంగుణసామ్యేన
యత్రనస్త్యంత రైకతే'తి లక్షణాత్. స్ఫటికానాం స్ఫటికవికారాణాం, సాధా
నాం పక్ష్యై రారుహ్య నభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవకబ్దస్యచచాదిషు దేవ
వదితిపాఠాత్ 'టిడ్డాణ ఇ'త్యాదినాజీవ. వ్యరాజక్సాధానామగ్రహణాదభ్రంకష
త్వాచ్చ తత్రలక్ష్యమాణాః స్త్రీయః ఖేచర్యఇవ రేణ రిత్యర్థః. అత్ర నభోగతత్వో
త్ప్రేక్షాయః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్ష త్వాత్సంకరః.

కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేషు

ప్రతిక్షపం హర్త్యతలేషు యత్ర,

ఉచ్చై రధఃపాతిపయోముచోఽపి

సమూహ మూహః పయసాం ప్రణాళ్యః.

44

కాంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః, కాంతాని
రమ్యాణి ఇందుకాంతోపలానాం చంద్రకాంతమణీనాం కుట్టిమాని నిబద్ధభూమయో
యేషు తేషు 'కుట్టిమాఽస్త్రీనిబద్ధాభూ రిత్యమరః. హర్త్యతలేషు ఉచ్చైరనున్నతాః
ప్రణాళ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయాః ప్రణాళీపయసః పదన్యామి'త్యమరః. అధఃపాతినః
అధశ్చరాః, పయోముచో మేఘా యాసాంతాః అధః కృతమేఘమండలత్వాత్ అజ్ఞాత
వృష్టిపాతా అపీత్యర్థః. విరోధాలంకారః. పయసాం. సమూహం పయః పూరంఉపహః
వహంతిన్న, చంద్రకాంతనివృత్తం రితిభావః. వహేర్లిట్. వచిస్వ పీ'త్యాదినాసం
ప్రసారణం. అత్ర సాధానాం ప్రణాళీనాంచ తాదృగ్గోన్నత్యపయః పూరా సంబం
ధేపి సంబంధోక్తే రతికయోక్తిః.

రతౌ హ్రీయా యత్ర నిశామ్య దీపాన్
జాలాగతాభోఽధిగృహం గృహీణ్యః,
విభ్యు ర్బిడా లేక్షణభీషణాభ్యో
వైదుర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః.

45

రతావతి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. గృహీణ్యః, కులాంగనాః, అతఏవ రతౌ రతికాలే, హ్రీయా దీపాన్ నిశామ్య నిర్వాప్య 'శమేర్ధర్మసంక్రమితౌ మిత్యాధిస్వాదేశాభావశ్చింత్యః. ? (నిశమ్యే త్యేవపాతో వల్లభాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యోగవాక్షమార్గప్రవిష్టభ్యః 'జాలంగవాక్షానాయ' ఇతి విశ్వః, విమారాత్ప్రభవంతీతి వైదుర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదుర్యంవాలవాయజ మి' తివిశ్వః. 'విమారాష్ట్యా' ఇతి ఇన్ద్రప్రత్యయః. 'అత్ర విమారశబ్దోవాలవాయస్వాదేశః పర్యాయోవాతత్రోపచరితోవా, తేన వాలవాయాద్ధిచరసా ప్రభవతి, న విమరాన్నగరాత్. అత్ర తు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్— 'వాలవాయోవిమారంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నవైతత్రేతిచేమ్నాయాజ్జిత్వరీవదుపాచరేతి. తేషాం కుశ్యేషు భిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతి శేషః. అతి ఏవతచ్ఛాయాపత్త్యా పైంగళ్యాత్, బిడా లేక్షణవద్భీషణయంతీతి భీషణాభ్యః భయంకరాభ్యః+సంవాదిత్వా త్కర్తరిబ్యుత్ ప్రత్యయేటావ్. శశిద్యుతిభ్యో విభ్యుర్భీషణాః మాగ్ధ్యాదితిభావః. ౬౮. అత్ర లజ్జావారణాయ దీపనిర్వాపణే న కేవలంతదసిద్ధిః ప్రత్యుక్త భయంచోత్పన్నమితి ఆనర్థోత్పత్తిరూపావిదమప్రభేదః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యతాస్థస్యవాధవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రి ఛే'తి అక్షణాత్.

యస్యా మతిశ్లేక్షితయా గృహేషు
విధాతు మా లేఖ్య మశక్నువంతః,

చక్రు రుదవానః ప్రతిబింబితాంగా

స్పటివచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తీః.

46

యస్యావతి. యస్యాం గృహేషు అతిశ్లేక్షితయా రత్నభిత్తీనామతిస్సిగ్ధతయా అలేఖ్యం చిత్రం, విధాతుం నిర్మాతుం, అశక్నువంతః యువానః ప్రతిబింబితాంగాః స్వయం తాసు సంక్రాంతమాత్మయస్సంతః రత్నభిత్తీస్పటివచిత్రా స్పటివచిత్రవతీవ, చక్రరత్నత్వేచ్ఛిం.

సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం

లక్ష్మ్యైః స్వరాసాంతుతయాంగనానామ్,

యస్యాం కపోలైః కలధాతథామః

స్తంభేషు భేజీ మణివర్షణ్యైః.

47

సావర్ణ్యేతి. యస్యాం పురి కలభాతధామస్తంభేషు హేమాకారస్తంభేషు. 'కలభాతం రూప్యహేమైరి' తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం, సావర్ణ్యభాజాం తత్సావర్ణ్యాదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం స్వరాపాండుతయా స్వరేణ మదనేన ఆపాండుతయా లక్ష్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగృహ్యమానై రిత్వర్థః. కపోతైరణిదర్పణానాం స్ఫటికమణిముకురాణాం శ్రీరివశ్రీరేభజే ప్రాప్తేరినిదర్పణా. సాహోక్తసామాన్యప్రసాదలభ్యేతితేనాస్యాస్సంకరః.

శుకాంగనీలోపలన్ని తానాం

లిప్తేషు భాసా గృహదేహాలీనామ్,

యస్యా మలిందేషు న చక్రురేవ

ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని.

48

శుకాంగేతి. యస్యాం పురి. ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవన్నీలాఉపలా మయో మరకతాసీత్యర్థః. 'ఉపలఃప్రస్తరేమణా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్మితానాం గృహదేహాలీగృహద్వారకాఖాధారదాయాణి, గృహవగ్రహణీదేహశ్యంగణంచత్వరాజర' ఇత్యమరః. తాసాం భాసాలిప్తేషు అలిందేషు ద్వారబహిర్భాగేషు 'ప్రమాణప్రమణాలిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠక' ఇత్యమరః. గోః పురివం గోమయం 'గోశ్యపురివ' ఇతి మయత్, తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేకుటిలాగా (కా) రేవాద్యభాంజేపి గోముఖ' మితి విశ్వః. నచక్రురేవ మరకతప్రభాయాం విలేపనభాగిత్యేతిభావః. అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్యంతరమ్బియత్, సభ్రాంతిమాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

గోపానసీషు త్పణ మాస్థితానా మాలంబిభి శ్చంద్రకిణాం కలాపైః,

హరిన్దణిశ్యామతృణాఘరామై ర్గృహణి నీవైరివ యత్ర రేజుః. 49

గోపానసీష్వితి. యత్ర పురి గృహణి గోపానసీషు వలభీచాదనాధారదాయషు, వంశసంజరేష్విత్యర్థః. అతఏవ 'గోపానసీతువలభీచ్ఛాదనేవక్రదాయణి' త్యక్తపటలాధారవంశపంజరే ఇత్యాహ క్షీరస్వామి. త్పణమీషత్కాలం 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. అస్థితానామాసీనానాం చంద్రకాః మేచకాః, 'సమాచంద్రకమేచకా వి' త్యమరః. తద్వృతాం చంద్రకిణామయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపైర్భుజైః. 'కలాపాఘోషణే బర్హ' ఇ త్యమరః. హరిన్దణయో మరకతాని. 'గారుత్వతం మరకత్తమత్త గర్భంహరిన్దణి' త్యమరః. తద్వచ్ఛాన్యమైః తృణైః అభిరామాణి హరిత తృణమయాసీత్యర్థః. వైః నీవైః పటలప్రాంతైరివరేజుః, 'వలికసీప్రపటలప్రాంతేద

పటలం ఛదిరి త్యమరః. ఛాదనపర్యాయా పటలచ్చదిషీ, ఛదిరంచలవాచినీ వచీకసీప్రే. ఛదిషఆధారోవంశపంజరోగోపానసీతి వివేకః. హరితత్వలంబనాదిగుణక్రియానిమిత్తా నీప్రైరీవేతిస్వరూపాత్ప్రేక్షా.

బృహత్తులై రప్య తులైర్వితానమాలాపినద్వై రపి చావితానైః,

రేజే విచిత్రై రపి యా సచిత్రైర్వహైర్విశాలై రపి భూరిశాలైః.

బృహదితి. యా పూః బృహత్కృష్ణులూః ఉపరిస్థాప్య దార్వాధారభూతానీ స్తం భాగ్రపీతాని యేషుతైః బృహత్తులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః. 'తులాసామ్యేస్తంభపీత' ఇత్యుభయత్రాప్యమరశేషః, 'తులామానపలశతేనాదృశ్యే రాశిభాండయోః, గృహణాందారుబంధాయ పీత్యా మితి హైమః. వితానానాముల్లో చానాం మాలాభిః పక్ష్యభిః, పినద్వైరాచ్ఛాదితైః, తథాప్యవితానైస్తద్రహితైరితి విరోధః. ఆకూనైర్విరిత్యవిరోధః. సమస్తవస్తుసమృద్ధై రిత్వర్థః. 'అస్త్రీవితానముల్లోచః, వితానంత్రిపుతుచ్చక' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. విచిత్రారేఖ్యరహితైరపి సచిత్రై స్తత్సహితైరితివిరోధః. విచిత్రైర్బుద్ధైరిత్వవిరోధః. 'ఆరేఖ్యాశ్చర్యయోఽస్థితమి' త్యుభయత్రాప్యమరః. విగతాశ్చాలాభద్రాణి గృహైకాదేశాః యేషాం తాని వికాలాని 'శాలాగృహేతరుస్కంధేశాఖాగారైకదేశయో రి' తి విశ్వః. తైర్విశాలై రపిభూరి శాలైర్బహుభద్రైరితివిరోధః. విశాలైః పృథులైరిత్వవిరోధః. 'వికాలం పృథులం మహది' త్యమరః. 'వేశ్మాలచ్చంకటచా వి' తి వాలచ్చుత్వయః. గృహైః రేజే అపి రయం సర్వత్రవిరోధే. ఆత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభానాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధ సోఽవిరోధేపి విరుద్ధత్వేనయద్వయః, ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్రి మపత్రిప్రక్ష్యేః

కపోతపాశీషు నికేతనానామ్,

మార్జార మప్యాయతనిశ్చలాంగం

యాస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే.

51

చిక్రంసయేతి. యస్యాం పురి నికేతనానాం, వేశ్మనాం. 'వేశ్మస్తద్వికేతన మి'త్యమరః. కపోతాన్ పక్షిణః, పాలయంతీతి కపోతపాల్యాశ్చంకాపరనామానః స్తంభాగ్రప్రసారితదారువిశేషః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పునపుంసక మి'త్యమరః. కర్తృణ్యత్. జీవ. తాసు కృత్రిమపత్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పక్ష్యైః కర్తృజివప్తీ. చిక్రంసయా క్రమితుమిచ్చయా, జిప్పుక్షయేత్వర్థః. 'క్రమేస్సన్నంతా దప్రత్యయా ది' త్యకారప్రత్యయే టావ్. స్మృక్ మోరనాత్ ప్రపదనిమిత్త, ఇతిడాగ మోనభవతి. అత్రిక్రమేర్వృత్తాదివ్యతిరిక్తాశ్చేపి అనుపసర్గాద్వేతి వైకల్పికస్మార్త సేవద నిమిత్తస్యానుపసర్గత్వస్య వైకల్పికస్య సంభవాత్. ఆయతం దీర్ఘయానతరిహానిశ్చల

పంగం యస్య తేం. మార్దారం ఓడాలనుపి 'ఓతుర్ని డాలో' మార్దాలః పుషదంశక అఖుభు' త్యమరః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మే సేనతువాస్తవమిత్యర్థః. 'ద్వితః క్రిః క్షేర్తర్మిత్వ మి'తీ మక్షే ప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృతిమభేదో దుర్గ్రహ ఇతి శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః అత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాద్వాఙ్మారజనయోః కృత్రిమా కృత్రిమేషు విపరీతమతివర్ణనాదాబ్ధింతిమదలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

క్షీతిప్రతిష్ఠాఽపి ముఖారవిందై ర్వధూజన శ్చంద్ర మధశ్చకార,
అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం ప్రాసాదశృంగాణి వృథాధ్యరుక్షత్. 52

క్షీతి. యస్యాంపురి వసూజనః క్షీరా ప్రతిష్ఠాయస్య క్షీతిప్రతిష్ఠాభూమిస్థాపి, చంద్రదివ్యమపేతిభావః. తత్రాపిముఖై రేవారవిందైః అధశ్చకారేతి విరోధః స్వలా వణ్యమహిన్నా అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధా భాసోఽలంకారః. అతీతాని నక్షత్ర పథమతీతనక్షత్రపథాని 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యక్లే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాస్తాపన్నే' త్యాదిసాపరవల్లింగతాప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథా అధ్యరుక్షత్ అధిరోహతిస్త, అనధిరుప్యావాధః కరణాదితిభావః రోహతేర్లుక్. 'శల ఇ గుపధాదనిటః కస్' ఇతి చ్ఛేః క్వాదేశః అత్రాధఃకరణవాకార్థస్య క్లేషవిరోధోపజీవ్యవై యర్థ్య హేతుత్వాత్సంగీర్ణః కావ్యలింగభేదః.

రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీః,

యస్యా మనేవంత నమద్వలీకా స్సమం వధూభి ర్వలభీర్భువానః 53

రమ్యాఇతి. యస్యాం పురి యువానః రమ్యాః రమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్పిత్తధ్వజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాంచ సాభాగ్యేఽర్కే'ధ్వజేఽపిచ, ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాది సమాప్తి స్వి' త్యుభయత్రాపి విశ్వ. వివిక్తాః విజ నాః శుద్ధాఇతిచహేతోః రాగంవర్ధయంతీః 'వివిక్తా పూతవిజనా వి'త్యమరః. నమద్వ లీకాః నమనీవ్రాః 'వలీక నీ నే'పటలప్రాస్తే'ఇ త్యమరః. అన్యత్ర సమంతోవల్యః త్రివ శ్యాఖ్యామధ్యరేఖాయాసాంతాః నమద్వలీకాః. 'నద్యుత శ్చే'తికవ్ 'వలిర్నధ్య మచేతోర్ని జీర్ణతస్యగృహదాయ స్వి'తి వైజయంతీ. వలభీః కూటాగరాణి 'కూటాగ రం తు వలభి రి'త్యమరః. వసూభిస్సమమ నేవంతవధూసహితాఅనేవం తేత్యర్థః. అత్ర వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనాపమ్యావగమాత్ కేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా నతు క్లేషః. తత్ర 'కేవలస్యాపి క్లిప్తత్వ నియమాత్, యథావం. — 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగతవత్త్వంచేచ్ఛబ్దమాత్ర సాధర్మ్యం, క్లేషో ఽయం క్లిప్తత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్య' ఇతి 'ప్రస్తుతానాంతథాన్యేసాం కేవలం తుల్యధర్మః, ఔ'పమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్యయోగితా.' ఇతి.

సుగంధితామప్రతియత్నపూర్వం
 బిభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయయానామ్,
 మధుని వక్త్రాణి చ కామినీనా
 మామోదకర్త వ్యతిహరమియః.

54

సుగంధితామితి. యత్ర పురి సప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వోయస్యాస్తామ
 ప్రతియత్న పూర్వమకృత్రి మాం, స్వాభావికీ మిత్యర్థః. 'ప్రతియత్నస్తుసంస్కార'
 ఇతి వైజయంతీ. శోభనోగంధోయేషాం తేషాం భావస్తత్తా తాం సుగంధితాం సారభం,
 గంధశ్లేష్మేన తిలప్పిత్యయః. బిభ్రంతి బిభ్రాణాని 'వాసపుంసకశ్లే'తి సుమాగమః.
 మధునిమద్యాని, కామినీనాం వక్త్రాణిచ, యూనాం ప్రమదాయప్రీత్యై అమోద
 కర్తృణోవాసనాదానన్య వ్యతిహరం పరస్పరవ్యతికరమియః అన్యోన్యగంధేనాన్యో
 న్యం వాసయామాసురిత్యర్థః. ఇహోలిట్. అత్రాపి వహునాం వక్త్రాణాంచ ప్రకృ
 తత్వాత్ పూర్వవదేవ తుల్యయోగితాభేదః. తేన యూనాం మధువాసితవహు
 వదనపానంచ వస్తువ్యజ్యతే. తేన చ నిరాతంకభోగాః పాదా ఇతి గమ్యతే.

రతాంతరే యత్ర గృహంతరేషు

వితర్దినిర్యూహవిటంకనీడః,

రుతాని శృణ్వ స్వయసాం గణోఽంతే

వాసిత్వ మాప స్ఫుట మంగనానామ్.

55

రతాంతరఇతి. యత్ర పురి గృహంతరేషు వితర్దయోవిహరవేదికా "స్వాద్విత్తర్ది
 స్తువేదీకే" త్యమరః. తాసాం నిర్యూహః మత్తవారణాఖ్యాఉపాశ్రయః. 'నిర్యూ
 హోమత్తవారణ' ఇతి వైజయంతీ. తేషాం విటంకాః ఉపరితస్యః కపాతపాలికాః త
 వీవనీడాః కులాయాః యస్యసః. 'కులాయోనీడమస్త్రియా మి' త్యమరః. వయసాం
 కుకశారికాదిపత్రిణాం గణః. 'వయఃపక్షిణిబాల్యాదా వి'తి విశ్వః, అంగనానాం విత
 ర్దిషు రమమాణానామితిభావః. రతాంతరే రుతాని రతికూజితాని శృణ్వన్, అంతే
 సమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః శిష్యాః, 'ఘాత్రాంతేవాసిన్ శిష్య' ఇ త్యమరః. 'శయ
 వాసవాసిష్వకాలాది' త్యుక్త్. తేషాం భావస్తత్త్వం ఆప. సమీపే ప్రతిశబ్దయధా
 శ్రుతం పశ్చాదుచ్చారణాదేవముత్పేత్త్యతే, అతఏవ స్ఫుట మితి వ్యంజకప్రయోగః.

ఛన్నేష్వపి స్పష్టతరేషు యత్ర స్వచ్ఛాని నారీకుచమండలేషు,

అకాశసామ్యం దధు రంబరాణి న నామతః కేవల మర్థతోఽపి.

56

ఛన్నేష్వపి. యత్ర పురి ఛన్నేష్వచ్ఛాదితేష్వపి 'వాదాం తే' త్యౌదివా
 వైకల్పిణీనిపాతః స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంలక్ష్మమాణేష్విత్యర్థః. నారీకుచమండలేషు

స్వచ్ఛాని స్ఫటికాదివదతిరోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలం నామతోబర
మితి నామైవాకాశసామ్యంనదధుః 'అంబరంవ్యోమ్ని వాస సీ'త్యమరః. కిం తు అర్థ
తోపి అర్థక్రియయాపితత్వామ్యందధుఃస్వయమతిసూక్ష్మత్వాదవ్యవధాయకత్వందృష్ట్యా
దేర్హారంతరగత్యవిఘాతిత్వమిత్వాది నాపిసామ్యందధుఃత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

యస్యా మజిహ్నః మహతీ మహంకా

స్సీమాన మత్యాయతయోఽత్యజంతః,

జనై రజాతస్థలనై ర్న జాతు

ద్వయేవ్యముచ్యంత విసితమార్గాః.

57

యస్యామితి. యస్యాంపురి అజిహ్నః అవక్రః అన్యత్ర అకపటాః దంభాది
రహితా ఇత్యర్థః. 'అచరేత్సదృశీంస్పత్తిమజిహ్నమకశాంత' థేతి స్మరణాదితిభావః.
'జప్తం కపటవక్రయో రి' తికాశ్వతః. మహతీంసీమానం రాజకల్పితక్షేత్రమాన
మర్యాదాం కులగతానుష్ఠానస్థితిం చ ఆత్యజంతః. ఆత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః.
అపంకాః అకర్దమాః నిష్పపాశ్చ 'పంకః కర్దమపాపయో రి'తి విశ్వః. అతిమాత్రా
ఆయతిః ఆయామః ఉత్తరకాలశ్చయేషాంతే ఆత్యాయతయః, 'ఆయతిస్తూతరేకాశే
సంయమాయామయోవపీ'తి కాశ్వతః. ద్వయేద్విరూపాఅపి 'ప్రథమచరమతయే'త్యా
దినా జపివిభావే సర్వనామసంజ్ఞా. విసితమార్గాః సువిరచితాః, పురవీధయః సుశీతా
చారపద్ధతయశ్చ, అజాతంస్థలసంపాషణాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంచయేషాంతైః
జనైః జాతుకదాచిదపినామచ్యుతసత్యకాః సకదాచిత్ భిల్కృతా ఇత్యర్థః. ఆత్ర
శబ్దమాత్ర సాధర్మ్యాదేకే నాశావలంబిఫలద్వయవదేశశబ్దేనార్థద్వయ ప్రతీతేః ద్వయా
నామపి మార్గాణాం ప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్లేషః. విశేష్యస్యాపి
జిప్తత్వాన్నతుల్యయోగితా.

పరస్పరస్పర్ధి పరార్థస్యరూపాః పారస్త్రియోయత్ర విధాయవేధాః,

శ్రీనిర్దితిప్రాప్తసుఖక్షతైకవర్ణోపమావాచ్యమలం మమూర్జ. 58

పరస్పరేతి. యత్ర పురిపరస్పరస్పర్ధీని అహమహమికయానోన్యసంఘర్షీ జీవరా
ర్థాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌందర్యాణి, యాసాంతాః 'రూపంస్వభావేసౌందర్య'ఇతి
విశ్వః. పురేభవాః పార్యః తాః స్త్రియః పారస్త్రియః, స్త్రియః పుంసాం ది'త్యాదినా
పుంసద్భావః. విధాయనిర్ణాయ వేధాః స్రష్టా శ్రయోలక్ష్యదేవ్యాః నిర్నిత్యానిర్ణానేన
ప్రాప్తంయత్ ఘృణేనవజ్రకీటేన త్తతస్యోత్కిర్ణస్యఉపమయాసామ్యేన, వాచ్యమప
వాదః, తదలమత్యంతం తదేవమలమితి కేచిత్. మమూర్జఘృణాక్షరవద్యాదృచ్ఛికమిదం
క్రీడేవతాసౌందర్యకిల్పం సకాశలమిత్యపయశః షాశితవానిత్యర్థః. అనయాచాతి
శయోక్త్యా పారస్త్రికాం రమాసమాన సౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

క్షుణ్ణం యదంతఃకరణేన వృత్తాః

ఫలన్తి కల్పోపపదా స్తదేవ,

అధ్యుషుషో యామభవత్ జనస్య

యాస్సంపద స్తా మనసోఽప్యభూమిః.

59

క్షుణ్ణమితి. యదంతఃకరణేన క్షుణ్ణం అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితికల్పాః కల్పాఇత్యుపపదం వ్యావర్తకం యేషాంతేకల్పోపపదాః వృత్తా కల్పవృత్తాః తదేవఫలంతి నిష్పదయంతి 'ఫలనిష్పత్తా వి'తి ధాతోర్లట. తతః యాం పురీమఘ్యుషుషోయస్యాముషితవతః 'ఉషాన్వధ్యాజ్వస' ఇతి కర్తృత్వం. 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్త్వసప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంపదః అభవత్తతః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితి కిమువక్త వ్యమితి భావః. గృహేగృహేకల్పవృత్తుసంబంధాతిశయోక్త్యా పారాజాం దేవేంద్ర భోగోవ్యజ్యతే ఇహకల్పఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞైకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే పారగ్య పూర్వం కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషావకాశః.

కలా దధాన స్సకలా స్స్వభాభి

రుద్భాసయత్ సాధనితాభిరాశాః,

యాం రేవతీజాని రియేష హతుం

స రాహిణీయో న చ రోహిణీశః.

60

కలాఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్టవివిద్యాః మండకభాగాంశ్చ దధానః. 'కలాశిల్పే కాలభేదే, కలాతుమండకోభాగ' ఇతి చామరః. మధయా లిప్తం తద్వ త్సితాభిః స్వభాభిరాశాః దిశః, ఉద్భాసయత్ రేవతీకరుద్ధికన్యాపూషభంబజాయా యస్యసః రేవతీజానిః 'జాయాయాని జీ'తి సమాసాంతోనిజాదేశః. 'లోపావ్యోర్వలీ' తి యలోపః రోహిణ్యాః అపత్యంపుమాత్ రాహిణీయోబలభద్రః. స్త్రీభ్యోఽథక్. యాం పురీంహతుంత్యక్తుం నఇయేష సేచ్ఛతిస్స లిట్. రోహిణీశశ్చంద్రశ్చహతుంనఇయేష అత్ర రాహిణీయరోహిణీశయోః పురోత్కర్షానవమాత్వేనద్వయోః ప్రకృతత్వాద్విశేష్య స్యాపిజ్జిప్తత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయాతుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

బాణాహవవ్యాహతశమ్భుశక్తే

రాసత్తి మాసాద్య జనార్దనస్య,

శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర

నిశ్చంక మూషే మకరధ్వజేన.

61

బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాక్షయంతితా శంఖశక్తిర్యేన తస్య హరివిజయినోజనార్దనస్య కృష్ణస్య, ఆసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం అసాద్యపుత్రత్వం ప్రాప్యేత్తత్వం. శరీరిణావిగ్రహవతా నత్వనంగేనేతిభావః. జేతారవపజైత్రాః జయశీలాః తృన్నంతాత్పృజ్ఞాదిత్వాదబ్బుత్వయః, తే శరాయస్య తేన మకరధ్వజేన కామేన ప్రద్యున్నయాపేనేతిభావః. నిశ్చంకం నిర్భీకం, 'శంకావిత్కర్మభయయోరి' తి విశ్వః, ఊషే ఉషితంతవసనివాసే. భావేతిహ. 'వచిస్య పీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. అత్ర శమ్ముశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్య విశేషణగత్యానిశ్చంకనివాసహేతుత్వోక్తేః కావ్యలింగభేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధుర్జటిః బాణాసురప్రేమా బాణాభియాంసం హరి మభియుజ్య నిష్ఠిత ఇతి పారాణికాః కథయంతి.

నిషేవ్యమాణేన శివై ర్నరుద్ధి

రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,

ఉద్రశ్చిరత్నాంకురథామ్ని సింధా

వాహ్వోస్తమేరా వమరావతీం యా.

62

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివై ర్నరుద్ధి ర్నందమాదృతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరుద్ధి ర్నరుద్ధజైశ్చ, నిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, చిరాయ అధ్యాస్యమానా అధిస్థీయమానా, ఉద్రశ్చీనాం రత్నాంకురజాం, ధామ్నిస్థానే, ఏకత్రతర్నాకరత్వాదన్యత్ర సానుత్వాచ్చేతిభావః. సింధా స్థితీ తేషః. యా వూః మేరా స్థితాం, అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరీం, 'సంజ్ఞాయాం మతో బహ్వతోన జరాదీనా' మితిదీర్ఘః. 'మాదుపధాయా, ఇతి వత్వం ఆహ్వోస్త స్ఫుర్ధయా అహూతవతీ, అమరావతీ మనుచకారేత్వం. హ్వయతేర్లుక్. 'స్ఫుర్ధాయామాస' ఇత్యాత్త సేవదం. లిపిసిచిహ్వశ్చ; 'అత్త సేవదేవ్యవ్యతరస్యా మితి వై రజభావపక్షే సిజాదేశః, అత్ర ప్రథమాశ్లేషే ౨పి సింధా మేరా స్థితీ బింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యోక్తేః శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సంక్షేపః. ఆహ్వోస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశ్శబ్దః. 'స్ఫుర్ధతేహ్వయతేద్యోస్తీ' త్యాద్యనుకాసనాత్.

స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి సువృత్తో

వధ్యా ఇవాధ్వంసితవర్ణ కాంతే,

విశేషణో వా విశిశేష యస్యా

శ్చియం త్రిలోకీతిలక స్స ఏవ.

63

స్నిగ్ధతీ. స్నిగ్ధం యదంజనం తద్వత్. తేనచశ్యామరుచిః, సువృత్తస్సద్వృత్తః, సుఘృహ్మలశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహర త్రిలోకీ 'తద్ధితా శ్చ' త్యాదినా

సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంఖ్య. 'అకారాంతోత్తరపదోద్విగు స్ప్రియామిప్త' ఇతి స్త్రీత్వం. 'ద్విగోరి' తిక్త్వ. తస్మాన్విలకో భూషణభూతః, సహరి శవ విశేషతోవాతలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇవవద్యాయ ధాశబ్దా' ఇత్యనుశాసనాత్. 'తమాల పత్ర తిలక చిత్ర కాడివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచ నస్త్రీయామి'త్యమరః. అభ్యం సీతా వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతి రాజ్యవల్యం, యస్యాస్తస్యాః యస్యాఃపురః అన్య త్రాధ్యంసీతోవర్ణో గౌరాదిఃకాంతి ర్లావణ్యంచ యస్యాస్తస్యాః 'వర్ణోద్విజాదా శుక్లాదా స్తుతా వర్ణం తు వాత్సర' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః. వధ్వాఇవశ్రియం విశిశేష విశేషితవాత్, అనేకేవశబ్దేయ ముపమేత్యే కే. శబ్దమాత్ర సాధర్మాత్ క్షేప ఇత్యనేయ. క్షేపాపమేత్యాహ దండి.

తామీక్షమాణ స్స పురిం పుస్తా
త్వాప త్ప్రతోభీ మతులప్రతాపః,
వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ
ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంభ్యా.

64

తామితి. అతులప్రతాపః సహరిః, తాం పూర్వోక్తాంపురిం ఈక్షమాణః, పుర స్తాత్పూర్వస్యాం దిశి, సప్తమ్యర్థే స్తాతి ప్రత్యయః. ప్రతోభీం 'రథ్యాప్రతోభీవిశిఖే' త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాత్. లుకి పుషాదీత్యాదినాచ్చరజాదేశః. వజ్రాణాం తోరణప్రాసాదాదిగతహారకాదిమణీనాం, ప్రభాభి రుద్యాసిసీ, సురాయుధశ్రీ రింద్ర చాపలక్ష్మీ ర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం, అన్యథా ఇంద్రాయుధ సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్ర వజ్రస్య కులిశస్య ప్రభాభి రుద్యాసిసీ సురాయుధానా మితరదేవతాయుధానాం. శ్రీర్యస్యాస్యా 'వజ్రోక్తీహారకేపవా వి'త్యమరః. యాప్రతోభీ దేవసేనాసురచమూరివపరై శ్చక్రభీరలంభ్యాదుర్ధ్వా.

ప్రజా ఇవాంగాదరవిందనాభే
శ్శంభో ర్జటాజూటతటాదివాహః,
ముఖాదివాశు శ్శతయో విధాతుః
పురాన్నిరీయు ర్దురజిహ్వజిన్యః.

65

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇవ. శమ్భోర్జటాజూటతటా దీవాహం ఇవ గంగజలహీనం విధాతు ర్దుఖాచ్ఛ్చుతయ ఇవ, మురజితోహరేః ధ్వజిన్య సేనాః, అశు పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః, మాలోపమేయమ్.

శ్శిష్యద్భి రన్యోన్యముఖాగ్రసంగ
స్థలత్రానం హరిభి ర్విలోచైః,

పరస్పరోత్పిడితజానుభాగా

దుగభేన నిశ్చక్రము శ్వవారాః.

66

శ్లివ్యద్భిరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన స్థలంతః ఖలీనాః కవికాః
యస్మిన్సర్వణితద్యథా తథా 'కవికాతుఖలీనోఽస్త్రీ' త్యమరః. శ్లివ్యద్భిః సంఘ
వ్యద్భిః విలోలైః ముహూరుచ్ఛలద్భిః హరిభిస్తురంగైః. కరణైః అశ్వాకా వారయంతీత్య
శ్వవారాః అశ్వారోహః పరస్పరోత్పిడితజానుభాగాస్సంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రముః నిర్బ
ద్ధురితి స్వభావోత్పిడిత్యాస్సంకరః.

నిరంతరాశేపి విముచ్యమానే

దూరం పథిప్రాణభృతాం గణేన,

తేజోమహద్భిః ప్రమనేవ దీప్తే

ద్వీపై రసంబాధమయాంబభూవే.

67

నిరంతరాశేపి. తమసాతిమిచేణేన ప్రాణభృతాం గణేన ప్రాణివర్గేణ కర్తా.
నిరంతరాశేపి పూర్వం స్వేనైవ అతీసంకటేపి పథిసంప్రతిదూరందూరతవిన విముచ్య
మానే సతి ఏకత్రదీపభయాదస్యత్ర ద్విపథయాచ్చేతి భావః. తేజోమహద్భిర్బలాధికైః
ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలం ప్రభాతేజ' ఇతి కాశ్యతః. ద్విపైర్దీప్తేన అసంబాధ
మసంకీర్ణం, అయాంబభూవే జగత్, నత్వవై రివకృచ్ఛాదితి భావః. అయగతా. భావే
లిక్. దయాయాసశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజనైవ దూరోత్సరిత తమస్కేదీపా
ఇన తథోత్సరితప్రాణికే పథినిర్దళం ద్విపాః ప్రయయంత్యర్థః. తమసీతిస ప్రమ్యంత
పాణీతు తమసః పథ్యుపమానత్వే ద్విపాగమనాత్ప్రాకృతభవ తమసోదీపాగమనా
త్ప్రాకృతాప్రాణివర్గేణ నిరంతరాశేత్వం పశ్చాత్తుచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి । ఉపమానో
పమేయః పూర్వై రూప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపాణే తమసః ప్రాణివర్గోపమానత్వే
తత్సారూప్యసాకల్యాత్స ఏవసాధీయానిత్యాలంకారకాణాం పంథాః.

శనై రసీయంత రయాత్పతంతో

రథాః ఊతిం హస్తినఖాదభేదైః,

సయత్నసూతాయతరశ్చిభుగ్న

గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగై స్తురంగైః.

68

శనైరితి. రయాత్పతంతో ధావంతః రథాస్సయత్నైర్మూలైస్సారథిభిః 'నూతః
క్షత్రావసారథి రి'త్యమరః. అయతా అకృష్టాః యేరశ్చయః ప్రగహాకిరణప్రగహకా
రశ్చి' ఇత్యమరః. తెయ్యగ్నేషు ప్రహ్వేషు గ్రీవాగ్రేషు సంసక్తాః యుగాః యుగ్యస్కం
ధవాన్యః దాదవశేషాః యేషాంతైః అతఏవ అభేదై రశ్చమైస్తురంగైః హస్తినఖాద్ద

నీనఖః పూర్వారిమృతూటః 'కూటంపూర్వారియధస్థినఖస్తస్మిన్నథత్రి ప్సి' త్యమరః. తస్మాత్ శనైః క్షీతిమనీయంతనీతాఇతి స్వభావోక్తిః, యథావిధ్వస్తువర్ణనాత్.

బలోర్ధిభిస్తత్తణహీయమాన

రథ్యా భుజాయా వలయై రివాస్యాః,

ప్రాయేణ నిష్క్రామతి చక్రపాణౌ

నేప్తుం పురో ద్వారవతీత్వమానీత్.

69

బలోర్ధిరితి. బలాని ఊర్ధ్వయిషవ తై ర్బలార్ధిభిః వలయైః కంకణై రివతత్ క్షణేహరినిష్క్రమణక్షణవ పీయమానా అతిరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యాస్తస్యాః అతపవ అస్యాః పురః ద్వారవత్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రామతి నిర్గచ్ఛతిసతి, ప్రాయేణ భూమ్న ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యవత్ తదిష్టంనానీత్ హరిరహే తద్వైఫల్యాదితి భావః. ద్వారవతీశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వాత్ 'త్వత్తలోర్ధ్వణవచనస్యే' తి నపుంవచ్ఛావః. ఆన్యత్ ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం నేప్తుం తస్య హరినిష్క్రమణ హేతుత్వాదిత్యుభయధాప్యపమితభుజావలయగళన హేతుకత్వా దుపమాసంకీర్ణేయ మనిష్టత్వో త్ప్రేక్షా త్రయేణేత్యనేన వ్యవ్యతే.

అథాసగ్గసమాప్తే సమమద్రం వర్ణయతి.—

పారే జలం నీరనిధే రవశ్య

స్మరారి రానీలవలాశ రాశీః,

వనావలీ రుత్కులికాసహస్ర

ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాః.

70

పారఇతి. మురారిర్నీరనిధేసమద్రస్య జలానాంపారేపరతీరేపారేజలం 'పారావా పర'ర్వాచీతీరే' ఇత్యమరః. 'పారేమధ్యేష్టా వే' త్యవ్యయిభావః, తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వంచపారేశబద్ధస్య. ఆసమంతాన్నీలాః పలాకానాం పత్రాణాం రాశయోయానాంతాః హరితపర్ణ పర్ణ పూర్ణాఇత్యర్థః. 'పత్రంపలాశంఛదనం దళం పర్ణం ఛదఃపుమా ని' త్యమరః. ఉత్కులికా ఊర్ధ్వయః. 'ఉర్ధ్విరుత్కులికోల్లోలకల్లోలాలహ రీతథే' తి హలాయుధః. తానాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః కూలముద్గతాః, కృతాః కూలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉత్కూలశబ్దాత్ తత్కురోతీతిన్యంతా త్కర్తృణీక్తః. తేషాం శైవలానాం అభేవాభాయానాంతాః. తత్సదృశీత్యర్థః. వనావలీరపశ్యత్ అల్లోత్కూలితశైవలస్యతస్మిన్ద్రుసందేహదుపమే త్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసాన్

ద్రుమా నసౌ నీరదనీలభాసః,

మాఘకావ్యే సవ్యాఖ్యాన

అతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం

బహుకృతాన్ స్యానివ పశ్యత్సి.

71

అక్షితి. అసాహరిః అక్షిం శోభాం త్రిదేవించ విభ్రతీతి లక్ష్మీభృతస్తాన్ అంభో
 ధివాసోయేషాంతాన్ సేరదవస్మీలభాసః సీలవర్ణాన్ అతాః వధ్యఇవేత్యు పమిత
 . అన్యత్ర లతాఇవవధ్యఇతి కాకపాద్ధివాదిత్వాన్వధ్యమపదలోపీసమాసః. తాభి
 యుంజతఇతి సంప్రయుజఃసంగతాన్ క్రిప్. వేలాయాం అధివేలం విభక్త్య
 యాభావః ద్రుమాన్ బహుకృతాన్ అనేకీకృతాన్ స్యాన్ స్వక్షీయవిగ్ర
 హ్యర్థః ఏవంచ పుల్లింగతానిర్వాహః ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతాత్
 బ్జాతావాత్ న స్వంత్రీష్యత్తీయేస్వంత్రీయాంధన ఇత్యమరః. పశ్యత్సి,
 క్షేణ్యే ముపమా.

అల్లిప్తభూమిం రసితార ముచై

గ్లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగమ్,

ఫేనాయమానం పతి మాపగానా

మసావపస్తారణ మాశశంకే.

72

అల్లిప్తేతి. అల్లిప్తభూమిమాల్లిప్తభూతలం, ఉచ్యైతారంరసితారం క్రందితారం
 , తాం చలతాం ఇతస్తతః పతతాం భుజానామాకారఇవాకాశోయేషాంతే బృహ
 ంగాః యస్యతంతశోక్తం ఫేనాయమానం, ఫేనముద్యమంతం 'ఫేనాచ్చేతివత్త
 మ' తి క్యత్. క్యత్తోక్తిత్వాదాత్త నేపదం. అపాం సమూహః అపం తస్యసమూహ
 య్యప్రిత్యయః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగా, తాసాం పతిం సముద్రం, అసా హరిః
 స్తారిణమపస్తారరోగిణం ఆశశంకే తద్ధర్మయోగాత్తపోత్ప్రేక్షాం చక్రఇత్యర్థః.
 తాహురైర్నదానికాః 'వృద్ధైర్భాతుభిరాహతేవమనసిప్రాణీతమస్సంవిజ్' దం
 త్ భాదతిఫేనముద్గిరతిదోః పాదంక్షిపస్తూఢధీః, పశ్యత్ రూపమ్ తానిపత
 వ్యధాః కరోతి క్రియాః విభ్యత్సస్యమేవ కామ్యుతిగతేవగేత్వపస్తారయః.'

పీత్వా జలనానా నిధినాతిగార్ధ్యా

ద్వప్రప్థిం గతే ప్యాత్తని నైవ మాంతీః,

క్షిప్తా ఇవేందో స్పరుచోఽధివేలం

ముక్తాఫలీ రాకలయాంచకార.

73

క్షేత్యేతి. జలనానానిధినాసముద్రేణ గర్భవివగార్ధ్యం బౌపమ్యాదివత్ చాతుర్వ
 త్వాన్విశ్లేష్యఇప్రిత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్ప్రప్థాభరాది
 నిష్ఠాః పునః ఓర్షణః 'వాంతోఽప్రిత్యయ' ఇతిగార్ధ్యవ్యమితిస్యాత్,
 నిక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా, వృద్ధిం గతేప్యాత్తని స్వదేహే

చంద్రోదయే సముద్రస్య పృథ్విరిత్యాగమః, నైవమాంతీరమాంతీరతిరిచ్ఛమానా ఇత్యర్థః. మాతేశ్వరశీషే. అచ్చీరద్యోర్ముమితినుష్, క్షిప్తా. ఉద్గీరాః అతితృష్ణయోత్కటం పీత్వా అంతః అమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోదుచః వారిచీరివేత్సు త్వేషా, సహరిః అధివేలమధికాలం. 'వేలాహలవికారయో రి'తి విశ్వః. ముక్తావళి రాకలయాంచకార ఆలోకయామాస, కవినాం కవిః కామధేనుః.

సాటోప ముర్ధ్వి మనిశం వదంతో

యైః స్థావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,

తా న్యేకదేశాన్నిభృతం పయోధే

సోఽమృన్భంసి మేఘాః పిబతో దదర్శు.

- 74

సాటోపమితి. అమీ మేఘాః సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశంవదంతోగర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్ద్వింసమంతతః పావ యిష్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథాతథా పిబతోమేఘాః సహరిర్దదర్శు, ఏతేన సముద్రస్య అపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

ఉద్భృత్య మేఘై స్తతవవ తోయ

మర్ధం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,

ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ

ర్షదీ స్సన్వతి ర్వేద మివాముర్బరాశిమ్.

75

ఉద్భృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేఘైస్తతః అంబురాశే రేవ తోయముద్భృత్య సంప్రణీతాః, కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్షదీః వేదం పతంతీఃస్త్పతీః మన్వాదిసంహితా ఇవ హరిః ఆలోకయామాస శ్రుతిమూలక త్వేనైవ ప్రామాణ్యాత్ స్పృతీనాం తత్సంవాదవవ తత్ప్రవేశః అనేకేవేయముపమా.

విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి

ద్వైప్యాససా వృత్తమలాభభాజః,

తరిషు తత్రత్య మఫల్లు భాండం

సాంయాత్రికా నావహతోఽభ్యనన్దత్.

76

విక్రీయేతి. దిక్షుభవానిదిశ్యాని దిగంతరాసీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయత్, ఉరూణి మహంతీధనాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉక్తమలాభం మూ ల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికంభజంతీతీతానుత్తమలాభభాజః తత్రభవంతత్రత్యం ద్వైప్య మిత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యుష్. అఫల్లుసారవత్ 'ఫల్లుతుచ్చమసారం చే, తిశ్శుదవః. భాండం ఘోలధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'వణిష్ఠులభనేపాత్రే భాండంభూషాశ్వ

భూషయో రితి వైజయంతీ. తరీషు. నాఘ 'స్త్రీయాం నా స్తనజి స్తరి రి' త్యమరః. 'అవిత్తాస్త్రితం త్రిభ్యఈరి' త్యాణాదిక ఈకారప్రత్యయః. అవహతః అవదానాత్. వహ తేశ్వత్వ ప్రత్యయః. వైవ్యాక్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రం యభి'తివైషిక్ యజ్ఞప్రిత్యయః. సంయాత్రాసంభూయయాత్రాసాప్రయోజనమేషాం కాత్ సాంయాత్రికాత్ పోతవణిజః 'సాంయాత్రికఃపోతవణిగి'త్యమరః. ప్రయోజన మితితక్, అసా హరి రభ్యనందత్.

ఉత్పితస్సవోఽంత ర్నదభర్తు రుచ్చై

ర్గరీయసా నిశ్వసితానిలేన,

పయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య

ధ్వజాని వోచ్చిక్షిసిరే ఫణింద్రాః.

77

ఉత్పితస్సవతి. నదభర్తు స్సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పితస్సతః, ఉత్ప తితు మిచ్చవః పత తేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమిమేత్యాదినాఇసాదేశః. అత్ర లోపాఽభ్యాసశ్చ్యత్యభ్యాసలోపః. ఫణింద్రాః సర్పాః. భక్త్యా గరుడధ్వజస్య, చారః ధ్వజానిన గరీయసా అతిమహతా. నిశ్వసితానిలేన ముఖమారులేన, పయాంసి ఉచ్చై రుచ్చిక్షిసిరే ఉత్పి ప్రవంత ఇ త్యు త్ప్రేక్షా. స్వరితేత్వాదాత్త సేపదమ్.

తమాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు

ముత్సంగశయ్యాశయ మమ్ముర్రాశిః,

ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద

ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః.

78

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబంధుం అపద్మంధుమిత్యర్థః. ఉత్సంగఏవశయ్యా శస్యాంశేత ఇతి తం తథోక్తం 'అధికరణేతే రి' త్యవప్రిత్యయః. అగతమభ్యాగతం తంహరింవీక్ష్య గురుణాప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా ఏవబాహవోయ స్య సనక్, ప్రత్యుజ్జగామ సమైశ్వ శార్థమాగతవానివేతి క్రియాస్వరూపాత్ప్రేక్షా.

ఉత్సంగితాంభుజాణో నభస్యా

సుదన్వత స్వేద్వదలవాన్తమాన్త,

తస్యానువేలం వ్రజతోఽధివేల

మేలావనాస్ఫలనలబ్ధగంధః.

79

ఉత్సంగితేతి. ఉత్సంగినః. ఉత్సంగసంగినః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కరో తీతి ణ్యనాత్కరణీకైః, ఉత్సంగితాః అంభుజాణాః యేనసః శేషద్విభాషేతి కప్ర త్యయః. 'వేలావనానామాస్ఫల సేన సంఘర్షణేనలబ్ధగంధః ఏవంశిరసురభిరుదన్వతోన భస్మాస్యక్ సముద్ర వాయుః అధి వేలం వేలాయాం విధి క్త్యర్థేఽవ్యయిభావః. వ్రజత

స్తవ్యవారేస్వేదలవాననువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేవ్యయిభావః, మమార్జ జవర
'వేలాకూలేవజలధేర్వలూతీరవికారయో రితి విశ్వః. కావ్యలింగమలంకారః.

ఉత్తాలతాలీవనసంప్రవృత్త సమీరసీమంతిత కేతకీకాః,

ఆసేదిరే లావణపైంధవీనాం చమూచరైః కచ్చభువాం ప్రదేశాః. 80

ఉత్తాలేతి. చమూషు చరంతీతి చమూచరా పైనికాః, 'చరేష్ట'ఇతి టప్రత్య
యః. తెరుత్తాలేషూన్న తేషు, తాలీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరజేన మా
రుతేన సీమంతితాః, సీమంతిన్యః కృతాః 'సీమంతశబ్దానామబంతా తత్కూలీతి' తిణా
కర్తజిత్యః. జావిష్టవద్భావే విస్తతోద్భవ్. తాః కేతకీయేషు తే తథోక్తాః 'సద్యుత
శ్చే'తి కవ్, అవణసింధోరిమాః లావణపైంధవ్యః 'తస్యేద మి' త్యే ప్రత్యయః,
హృద్భగసింధ్యంతే పురస్పదస్యచేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాంకచ్చభువామనూపభూ
మీనాం 'జలస్ప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్చస్తథావిధ' ఇత్యమరః ప్రదేశావీకదేశాః.
ఆసేదిరే, ప్రాప్తాః, సీదతేః కర్తజిలిట్, అత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రాసచ్ఛాలంకారా. ఓజ
శ్లేషసాశబ్దస్యసామరాధ్యద్యనేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

లవంగమాలాకలితావతంసా స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః,

ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రా దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాఘః.

లవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగకుమమూలై ర్భిః, కలితావతంసాః కృతభూ
షణాః నారికేళాంతరిత్యవ్యయం నారికేళఫలాభ్యంతరఇత్యర్థః. అపఇతిపృథక్పదం.
సమాసే 'ఋక్ష్వారి' త్యాదివాసమాసాంతప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా
ఆర్ద్రక్రముకాః ఆర్ద్రపూగీఫలానియైస్తే 'ఘంటాతుపూగః క్రముక ఇ'త్యమరః. తేచ
మూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాఘః 'ప్రతి
పత్తిః పదప్రాప్తా ప్రవృత్తా గౌరవేపి చేతివిశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః
విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థసేతుకత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః, తేన సము
ద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతాపమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్మనః

ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతాః,

పరిచలతో బలానుజబలస్య పురస్సతతం ధృత శ్రియ

శ్చిరవిగతశ్రియో జలనిధే శ్చ తదాభవదంతరం మహత్.

ఇతి శ్రీ మాఘకృతో శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

పురిప్రస్థానో నామ తృతీయః సర్గః.

తురగేతి. పరితస్తురగశ్చైరాకులస్య అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః. ప్రతిపథం ప్రతి
 మాద్యం యథార్థేన వ్యయాభావే సమాసాంతః. ప్రమథితాః తుణ్ణాః భూభృతోరా
 జానో గిరయశ్చయేనతస్య, నతు స్వయంకేనాపి మథితస్త్రితిభావః. సతతంభృతాశ్రిః
 శోభా రమాచ యేన తస్య భృతశ్రియః, పురోగ్రే నగరాద్వా పరిచలతః పరితోగచ్ఛ
 తః, బలోరామః తదనుజస్య హఃః బలస్య పైన్యస్య 'బలంపైన్యేబలోరామఇ'త్యుభయ
 త్రాపి కాశ్వతః. అథ పరంకేవలమేకపైన్యవతురంగస్య జన్తజన్తమాత్రం యస్తాత్తపైన్యక
 తురంగజన్తసః, ఏకోపిజాతఏవ సత్వస్త్రితిభావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాజ్ఞా
 చ భృశంమథితస్య నతు స్వయంకస్యాపి మథితురితిభావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగత
 శ్రియః ఉత్పత్త్యనంతరమేవాస్యా హరిణా స్వీకారాదితి భావః. జలనిధేశ్చ తదా
 ప్రస్థానసమయే మహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం. ఉక్తరీత్యా మహత్తార
 తమ్యంచ అభవత్ ఆత్మోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాత్. జలనిధేరాధిక్యవర్ణ
 నాత్ వ్యతిరేకా లక్ష్యరః. చమ్పకావళీవృత్తమ్. 'నజభజజాజరా హరయతిః కథితా
 భువి చమ్పకావళీతి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. నజభపురస్కృతాజజజరా కచితా
 భువిరుద్రదిగ్యతి' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల

మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం

సర్వంకషాఖ్యానాయాం శృతీయః సర్గః.

చతుర్థః సర్గః.

నిశ్వాససహజం సహ రత్నభాభి

ర్భి త్స్వోత్థితం భూమి మివోరగాణామ్,
నీలోపలస్యాతవిచిత్రధాతు

మసా గిరిం రైవతకం దదర్శ.

1

నిశ్వాసేతి. నీలోపలై రింద్రసీలమణిభిః, న్యూతాః ప్రోతాః, విచిత్రాః నా నావర్ణాః ధాతవో గైరికాదయో యస్యతం, అతఏవ రత్నభాభి ర్తణిభాభిస్సహ, భూమిం భీత్వా ఉత్థితం ఊర్ధ్వం నిర్గతం, ఉరగాణాం నిశ్వాససహజం పూర్తాకర బాష్పమివ స్థితం, రైవతకం రైవతకాఖ్యం గిరిం అసా హరిర్దదర్శ న్యూతేతి సీవ్యతేః కర్తణీకః, 'చోక్కుడను నాసికేచే' తి ఊరియణాదేశః, అత్ర గిరేర్విశిష్టధూమ వర్ణతేన విశిష్టధూమ్రత్వోత్పేక్షణా ద్దళనిమి త్తజాతిస్వరూపాత్పేక్షా. అస్తికాసక్తే నానావృత్తాని. తత్రాదావప్తదశోపజాతయః, తల్లక్షణము క్తమతితానంతర సర్గాదా అత్రాసర్గసమాప్తే ర్గిరివర్ణన మేవ.

గిరిం దదర్శేత్కుక్తం కీదృశమిత్యాకాంక్షాయాం తమేకాన్వయేన గుర్వీరిత్యా ద్యష్టభి ర్విశిసప్తి.—

గుర్వీ రజస్రం దృషద స్సమంతా

దుపర్యుపర్యంబుముచాం వితానైః,

వింధ్యాయమానం దివసస్య భర్తు

ర్జాగ్రం పునా రోద్ధమివోన్నమద్భిః.

2

గుర్వీరితి. గుర్వీర్ హతీః. దృషదః శిలాః తటి రిత్యర్థః. 'పాషాణప్రస్తరగ్రావో పలాశానశ్శిలాదృష ది' త్యమరః. ఉపర్యుపరి దృషదాం సమిపోపరిప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'ఉపర్యుభ్యధసస్సామిష్య' ఇతి ద్విర్భావే తదోగ్యాద్విత్తీయా. యథాహ వామనః— 'ఉపర్యాదిహసామిష్యేద్విరర్థకేషుద్విత్తీయే' తి. సమంతా దజస్రం ఉన్నమద్భిః శ కాలానవచ్చేదేనోత్పేక్షాః అతఏవ అంబుముచాం వితానైః మేఘబృంహైర్నిమిత్తేన పునర్దివసస్యభర్తృహ్సార్యస్య మార్గం పునారోద్ధం సంహితాయాం రోరీతిర్హోపః. ధ్రులోపఇతిదీర్ఘః. వింధ్యాయమానమివ వింధ్యవదాచరంతం తద్వద్వర్ణమానమివస్థిత

మిశ్రధర్మః. ఆచారకృతసంతాల్లటకృతసంహితాః. అత్రావిచ్ఛిన్నమేహాన్తమనాన వింధ్యాయమానతోఽప్రేక్షణాత్మికయానిమిత్తక్రియాస్వరూపాః ప్రేక్షణాః.

క్రాంతం యచా క్రాంచనవప్రభాజా

నవ ప్రభాజాలభృతాం మణీనామ్,

శి తం శిలాశ్శామలతాభి రామం

లతాభిరామం, త్రేతపట్టదాభిః.

3

క్రొంతమితి. పునః నవాని ప్రభాజాలాని విభ్రతీనవప్రభాజాలభృతః తేషాం మణీనాం సంబంధిన్యా కౌంచనవప్రభాజా స్వర్ణసానుప్రసృతయా రుచా దీప్త్యాక్రొంతం వ్యాప్తం పునః శిలానాం మేచకోపలానాం ఇంద్రనీలానాం వా శ్యామలితయా శ్యామలిమ్నా అభిరామం తథా ఆమంత్రితవట్పదాభిః మకరందభరితత్వాదాచూతభృంగాదిభిః లతాభిః క్రితం వ్యాప్తం ఇతఃపరం ద్వ్యంతరమేకం యమకం వక్ష్యతే. తత్ర తథైవాల్పజ్ఞానః. అథాల్పజ్ఞానస్త్వభ్యుచ్చయ ఇతి యథాసంభవమూహ్యః. యమకలక్షణంత్యాచార్యదండినీక్తం— 'అవ్యపేతవ్యపేతాత్తా యా వృత్తిర్వర్ణ సంహతేః, యమకం తచ్చ పాదానామాదిమధ్యాంతగోచరం. ఏకద్విత్రిచతుష్షుదయ మకానాం వికల్పనా, ఆదిమధ్యాంతమధ్యాంతమధ్యాంతాదైవస్వరూపః. అత్యంతచూచనస్తేషాం భేదాస్సంభేదయోనయః, సుకరాదుష్కరాత్పైవ వర్ణ్యం తే తత్ర కేచసే' తి.

సహస్రసంఖ్యైర్దగనం శిరోభిః

పాదై ర్భవం వ్యాప్య వితిష్ఠమానమ్,

విలోచనస్తానగతోష్ఠరశ్చ

నిశాకరం సాధు హిరణ్యగర్భమ్.

4

సహస్రేతి. సహస్రమితిసంఖ్యాయోవంశైః సహస్రసంఖ్యైశ్చిరోభిః కిఖరైః
 క్షిరైశ్చ గగనం తథా తత్సంఖ్యైః పాదైః ప్రత్యంతవర్సితైశ్చరజైశ్చ భుజంవ్యాప్తవతిష్ఠ
 మానం అవతిష్ఠమానం 'సముపప్రవిభ్యంభ' ఇత్యాత్మసేపదం. విలోచనయోగ్యత్ స్థానం
 యోగ్యదేశః తద్గతా ఉష్ణరక్తి నిశాకరాయస్యతం అన్యత్ర సేత్రీ భూతాశ్చేద్యమిత్యర్థః.
 అతఏవ సాధు సత్యం హిరణ్యగర్భం బ్రహ్మణిమిమ నిధిమిత్యుత్పేక్షా, సహస్రక్షేత్రాది
 స్రుతేతిభావః. హిరణ్యగర్భా నిధిగర్భశ్చ.

కృచిజలాపాయవిపాండరాణి ధాతోత్తరీయప్రతిమచ్ఛవీని,

అభ్యాసే బిభ్రాణ ముమాంగసంగవిభక్తభస్మాన మివ స్తరారిమ్. 5

5

కృచిదిలి. పునః కృచిత్ ఏకదేశే జలాశామపాయేనాపగమేన వివాండరాణి
కుభ్రాణి అతఏవధాతం త్కాలితంయదుత్తరీయం తత్ప్రతిమా తత్సమా ఛవిశ్వేషంతాని

అబ్రాణి మేఘాః బిభ్రాణం దధానం భృశః కర్తరిశానచ. అతఏవ ఉమాయాః
పార్వత్యాః అంగసంగేన అర్థభాగేన విభక్తమేకభాగస్థాపితం భస్మయన్యతం స్వరారి
మివ హరమితేత్కృపమాలజ్జగ్రః.

ఛాయాం నిజస్త్రీ చటులాలసానాం మదేన కించిచ్ఛటులాలసానామ్,
కుర్వాణ ముత్పింజలజాతపత్రై ర్విహంగమానాం జలజాతపత్రైః. 6

ఛాయామితి. పునః నిజస్త్రీణాం చటుషు ప్రియవచనేషు లాలసాః లోలుపాః.
'లోలుపోలోలుభోలోలో' లంపటోలాలసోఽపి చేతి యదవః. తేషాం నిజస్త్రీ
చటులాలసానాం మదేన కించిదీవచ్ఛటులాశ్చపలాః తేచతేఅలసాశ్చ విశేషణయో
రపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవినత్తయా విశేషణసమాసః, తేషాం చటులాలసానాం
విహంగమానాం హంసాదీనాం ఉత్పింజలాని జాతాన్యత్పింజలజాతాని పూర్వవత్స
మాసః. తానిపత్రాణి యేషాంపత్రైః ఉత్పింజలజాతపత్రైః అతిపింజరీభూతదత్తైరిత్యర్థః.
రలయోరభేదః. జలజైరేవాత్పత్రైః ఛాయాం కుర్వాణం ఏతేన మహతీ కమలాకర
సమృద్ధి ర్వ్యజ్యతే. యమకరూపకయోస్సంకరః.

స్కంధాధిరూఢోఽజ్జ్వలనీలకంఠానుర్విరుహః శ్లిష్టతనూనహింద్రైః,
ప్రణర్జితానేకలతాభుజాగ్రా రుద్రాననం తానివధారయన్తమ్. 7

స్కన్ధేతి. పునః స్కంధం ప్రకాండం అధిరూఢః ఉజ్జ్వలాః నీలకంఠాః
మయూరాః యేషాంతాః అన్యత్ర స్కంధాధిరూఢాః అంసస్థితాః ఉజ్జ్వలాః నీలాః
కంఠాః యేషాంతాః 'అంసప్రకాండయోః స్కంధ' ఇతి వైజయంతీ. ఆహింద్రైః
శ్లిష్టతనూక వ్యాప్తదేహక ఏకత్రతదావాసత్వాదన్యత్ర తమాభుజగత్యాచ్చేతి భావః.
ప్రణర్జితాన్యనేకలతానామేవ భుజానాం లతానామివచభుజానాం అగ్రాణియేషాం
తాః అతఏవ అనంతానసంఖ్యాక రుద్రానివ స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా. ఉర్వీరుహా
వృక్షాః ధారయంతం ఉద్వహంతమ్.

విలమ్బినీలోత్పలకర్ణపూరాః కపోలభిత్తీరివ లోధ్రగారిః,
నవోలపాలంకృతస్తై కతాభా శ్శుచీ రవశ్చైవలినీర్దధానమ్. 8

విలమ్బితి. విలమ్బిని నీలోత్పలాని తాన్యేవ కర్ణపూరాః కర్ణావతంసాయ
సాంతాః లోధ్రేణ లోధ్రరజసా గారిః అవదాతాః 'షిద్ధారాదిభ్యశ్చ'తి జీవ.
కపోలభిత్తీః కపోలాభిత్తయశ్చన స్త్రీణాం గండస్థలీవ స్థితాః ఉపమానాంతరమా
హ—ఉలపాః బల్బజత్పాని. 'ఉలపాబల్బజాః ప్రోక్తా'ఇతి వైజయంతీ. నవస్తైరిలం
కృతానాం వైకతానామాభేవాభాయసాంతాః కుతః కుచీః కుద్ధాః శైవలినీశ్చై
వలవతీః ఆపః దధానం అత్ర శుచిత్వశ్చైవలత్వాభ్యాం విమ్బుప్రతిబిమ్బభావేన ఉపమా
ద్యయమ్.

రాజీవరాజీవశలోలభృంగం ముష్ణంత ముష్ణం తతిభి స్తరూణామ్
కాంతాలకాంతాలనాస్సురాణాం రక్షోభిరక్షోభిత ముద్వహంతమ్. 9

రాజీవేతి. పునః రాజీవరాజీనాం పద పక్షీనాం వశాః అధీనాః లోలా
శ్చలాః భృంగాః యస్మిన్ క్షతం రాజీవరాజీవశలోలభృంగం తరూణాం తతిభిః సంఘైః
ఉష్ణం అతపం ముష్ణంతం హరంతం శాస్తాః రమ్యాః అలకాంతాశ్చుర్ణతుంతలాగ్రాణి
యాసాం తాః కాంతాలకాంతాః 'అలకాశ్చుర్ణతుంతలా' ఇత్యమరః. సురాణాం
లలనాః స్త్రియోఽపురసః రక్షోభిః రాక్షసైః అక్షోభితమనభిభూతం యథాతథా
ఉద్వహంతమ్.

సన్వల్పీయానయం కశ్చి దైవతకోనామ శిలోచ్ఛయః కథ మియ ద్వర్ణ్యత
ఇతి శక్ష్మాం నిరస్యతి.

ముదే మురారే రమరై స్సుమేరో

రానీయ యసోఽపచితస్య శృంగైః,-

భవంతి నోద్దామగిరాం కవీనా

ముచ్చాయ సౌందర్యగుణా మృహాద్యాః.

10

ముదఇతి. మురారేః ముదే సంతోషాయ ఆమరైః కర్తృభిః సుమేరోః శృంగైః
కరణైః ఆనీయ ఉపచితస్య వర్ధితస్య ఆస్తితై శృంగై రుపచిత స్తేత్యర్థః. ఉపచయే
కరణానాం శృంగాణామర్థాదానయనే కర్తృత్వం యస్య తైలస్య ఉచ్చాయః
బొన్నత్యం తచ్చ సౌందర్యం చ తయోర్దృశాః ఉత్కర్షాః ఉద్దామగిరాం ప్రగల్భవా
చాం కవీనాం మృహాద్యంత ఇతి మృహాద్యాః మిథ్యావాచ్యాః సభవంతి. మేరు
శృంగేషు సర్వగుణసమృద్ధివాదితి భావః. 'రాజనూయసూర్యస్సుహృద్యే' త్యాదినావదేః
కృబంతోపాతః, ఉత్కృష్టః క్రాయః ఉచ్చాయఇతి ఘంఠ తేనోపసర్గస్య సమాసః.
నతూపస్యపాదభ్రాంత్యయః. 'శ్రీణీభువోఽనుపసర్గ' ఇతి నియమాత్. ముదఇత్యాది
శ్లోకసప్తకేయచ్చబ్రహ్మ దృష్టాపి తైలస్సముపరిత్యజేనాన్వయః. మేరుశృంగాసమృ
ద్ధిఽపి సంబంధకథనా దతిశయోక్తిః.

యతః పరార్థ్యాని భృతాన్యనూనైః

ప్రసైర్ముహూ ర్భారిభి రుచ్ఛిఖాని,

ఆధ్యాదివ ప్రాచీణికాదజస్రం

జగ్రాహ రత్నాన్యమితాని లోకః.

11

యత ఇతి. పరార్థ్యాని శ్రేష్ఠాని అనూనైః మహద్భిః భూరిభిః ప్రభూతైః 'ప్ర
భూతం ప్రచురంప్రాజ్యం భూరీ'త్యమరః. ప్రస్తాప్తానాభిః మానవికేషైశ్చ. 'ప్రస్థోఽ
స్త్రీసానుమానయో రీ'త్యమరః. ముహూః భృతాని సంభృతాని మితాని చ ఉచ్ఛిఖాన్య

తద్వహతిరథయుగ ప్రాసంగ మితి శుక్రప్రకృత్యయః, యత్రైతే వంశకరీరసీదైః, వంశాం
 కురశ్చామతైః రత్నైర్నరకతైరత్యర్థః. 'వంశాంకురే కరీరః ౭ స్త్రీ' త్యమరః. వంశ
 శబ్దస్య అష్టానతా హేతోరలూనతా ప్రతిపత్త్యర్థత్వాదపాదకృత్యం అతఏవ ఏకార్థ
 పదమప్రయోజ్యమిత్యక్త్వా కరికలభకర్ణావతంసాదిభిః ప్రతిపత్తి విశేషకరేణ స
 దోషఇత్యాహవామనుః. విశేష శ్చేదితి పరితః స్ఫురంత్యా రుచా స్వప్రభయాకర
 ణేన పునః స్వాం రుచం నిజహరితవర్ణమేవ అనిన్విరే అసీతాః, నయతేర్వికర క
 త్వాత్ ప్రధానే కరణి లిప్త. 'ప్రధానకర్తృణామేవేలాదీనామన్వికర్తృణా' మితి
 వచనాత్. అత్ర, విభిన్నవర్ణాభివ్యక్తిః తద్గుణః, రథ్యానాం స్వగుణత్వాగేన గరుడాగ్రజ
 గుణగ్రహణాత్ పునస్తత్త్వాగేన మరకతగుణగ్రహణాత్ అపరస్తద్గుణః, తదుపశీదితి
 సజాతీయయా స్సంకరః. తేన గిరేః మార్యమండల పర్యంతమాన్నత్యం వస్తు వ్యజ్య
 తే. 'తద్గుణః స్వగుణత్వాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరి' తి లక్షణాత్.

యత్రోజ్జితాభి ర్దుమలు రంబువాహై

సమున్నమద్భి ర్న సమున్నమద్భిః,

వనం బబాధే విషపావణోత్థా

విపన్నగానా మవిపన్నగానామ్.

15

యత్రేతి. యత్రైతే సమున్నమద్భిః సముత్పత్తీరద్భిః అంబువాహై ర్జితాభిః
 అద్భిర్దుమలుః సమున్నం సమ్యగున్నం క్లిన్నం సీక్త మిత్వర్థః. ఉండీక్షేదనశ్చితి ధాతోః
 కర్తణిక్తః. నుదవిదేత్వాదీనా నిష్ఠానత్వం విపన్నగాః విగతసర్వాః నభవంతీత్యవిపన్న
 గాః సపన్నగాశ్చత్యర్థః. తేషామవిపన్నగానాం నగానాం వృక్షాణాం వనం విషపావ
 ణోత్థా విషగ్నిసముత్థా విపదాపత్ నబబాధే నిత్యవర్షానుచంగాత్ విషగ్నిక్షోభో
 వృక్షాణా మకించిత్కరణిభావః.

ఫలద్భి రుష్టాంకురభిమర్శా

త్కార్యానవం ధామ పతజ్జకాన్తైః,

శశంస యః పాత్రగుణా ద్గుణానాం

సజ్కృన్తి మాక్రాన్తగుణాతిరేకామ్.

16

ఫలద్భిరితి. యఃశైలః ఉష్టాంకురభిమర్శాత్, అర్కకరసంపర్కాత్ కృశా
 నోరిదం, కార్యానవం ఆగ్నేయం ధామతేజః, ఫలద్భిః ఉద్గిరద్భిః అర్కకరసామర్థ్యా
 భివ్యంజజ్జరితి భావః. పతంగకాంతెన్నూర్వకాంతైః దృష్టాంతభూతైరితి భావః. గుణా
 నాం సంక్రాంతిం అన్యత్రగుణసంక్రమణం సంక్రాంతగుణానిత్యర్థః. పాత్రగుణాదాధార
 గుణసహకారాత్ ఆక్రాంతఃప్రాప్తః గుణాతిరేకః కార్యవిశేషధానరూపానుభోక్తృన్వో
 యస్యాప్రాంతశశంస ప్రతిపాదయామాస, అర్కత్విషం సర్వత్రసంక్రమణావిశేషేషి
 ష్కార్యకాంతేష్యేవ జ్వలనజవనదర్శనాత్సర్వత్రాపి సంక్రమ్యకారణం గుణానా

కారాత్కార్యవికేషాధాయకత్వమితి నిశ్చయోత్తైవజాయతఇత్యర్థః. తతశ్చసహకార శక్తివిరహిణీ సహజశక్తిరనుపకారిణీతిభావః. వృత్త్యనుప్రాసోఽలంకారః.

దృష్ట్యేఽపిశైల స్సముహుర్దురారేరపూర్వవద్విస్తయమాతతాన,
క్షణేక్షణే యన్నవతామువైతి తదేవ దూషం సమజీయతాయాః.

దృష్టఇతి. ముహుర్దృష్ట్యేఽపి సకైలః, మురారేః ఆపూర్వజాదృష్టపూర్వేణ తుల్యం ఆపూర్వవత్ 'తేనతుల్యం క్రియాచేద్యలింగితవతి ప్రత్యయః. విస్తయమాతతాన, అతిరమణీయత్వాదితిభావః. తథాహి—క్షణేక్షణే ప్రతిక్షణం వీప్సాయాంద్విర్భావః. నవతాం ఆపూర్వవద్భావం ఉపైతీతియత్, తన్నవత్సోపగమనమేవరమణీయతాయా దూషం స్వయాపం లక్షణమిత్యర్థః. ఆత్రరమణీయత్వలక్షణస్య వాక్యార్థస్యవిస్తయేహే తుత్వసమర్థనాద్యాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

ఉచ్చారణజ్ఞోఽథ గిరాం దధాన ముచ్చారణత్పక్షిగణాస్తటిస్తమ్,
ఉత్కంధం ద్రష్టుమవేక్ష్య శౌరి ముత్కంధం దారుక ఇత్యువాచ.

ఉచ్చారణజ్ఞ ఇతి. అథహరివిస్తయానంతరం గిరాం వాక్యనాం ఉచ్చారణం జానాతీత్యుచ్చారణజ్ఞః ఉక్తివశలః, 'అతోనుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః. 'ఇనుపథే' త్యాదినా అకారాదనుపసర్గాత్కర్తృవపదో భవతివిప్రతిషేధేనేతివచనాత్, దారుకః కృష్ణసారథిః ఉచ్చాః ఉన్నతాః రణంతః శబ్దాయమానాః పక్షిగణాః యసుతాః రణత్పక్షిగణాః తటిర్దధానం (తంపూర్వోక్తం) ధరతీతిధరంపర్వతం పచాద్యచ్. 'అహ ర్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః. ద్రష్టుం ఉత్కముత్సుకం 'ఉత్కంస్తనా' ఇతినిపాతః. ఉత్కంధం బౌత్సుక్యాదున్నమితకంధరం తంకారిం, అవేక్ష్య ఇతి వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ వాచమువాచ నహింగితజ్ఞోఽవసరేఽవసీదతీతిభావః.

ఇతః ప్రభృతీయమకానంతరజ్ఞోకేషు వసంతతిలకావృత్తం నియమేనాహ.—

అచ్చాదితాయతదిగవృరముచ్చక్తైర్గ్రా

మాక్రమ్య సంస్థిత ముదగ్రవిశాలశృంగమ్,

మూర్ధ్ని సురత్తుహినదీధితికోటిమేన

ముద్వీక్ష్య కో భువి న విస్తయతే గిరిశమ్.

19

అచ్చాదితేతి. అచ్చాదితాన్యావృతాని, ఆయతాని దీర్ఘాణి దిశః అంబరంఖంచ దిగంబరాణియేనతం అన్యత్రఅచ్చాదితం చనీతంఆయతందిగేవాంబరంవాసోయేనతంత ధోక్తం ఉచ్చక్తరున్నతాం గాం భువం ఆక్రమ్యవ్యాప్త్యసంస్థితంతథాఉదగ్రాణి ఉన్న తాని విశాలానిచశృంగాణి, శిఖరాణి యస్య తం అన్యత్రతూదగ్రేవిశాలేశ్వంగేవి షాణేయస్యతంఉచ్చక్తరున్నతంగాంవృషభం ఆక్రమ్యఅధిష్ఠాయ సంస్థితమిత్యర్థః.

‘శృంగంవిషాణేఖరే’ ఇతి, ‘గోఃస్వర్ణేవృషభేరక్షాపక్షేచంద్రమసిస్సృతః. అర్జునేనేత్ర దృగ్బాణభూ వాగ్వాంఘ గార్తతే’ ఇతి చ విశ్వః. ముద్ధిక్షిభరే అన్యత్ర శిరసిస్సు రంతీతుసినదీధితేః ఇందోః కోటిః రక్షఃకళాచయస్యతం ఏవం గిరిశం గిరిశేష్ఠం నైవతకం కైలాసనాథమిశ్వరం చోద్వీక్ష్య భువి కః స విస్యతే సహస్వివిస్యయేత ఇత్యర్థః. నేయంతుల్యయోగితా, ప్రకృతా ప్రకృతవిషయే తదనుత్థానాత్. నాసిసమా సోక్తిః, తస్యాః విశేషణసామ్య జీవితత్వాత్. నాపిశ్లేషః, ఉభయశ్లేషే విశేష్యశ్లేషా యోగాత్. తస్మాత్ప్రకరణికార్థమాత్ర పర్యవసితాభిధావ్యాపారణాపిశబ్దేన ఆరాంత రధీకృద్వ్యసరేషేత్యాదుః తదుక్తంకావ్యప్రకాశే-‘అనేకార్థస్యశబ్దస్య వాచకత్వేని యంత్రితే, సంయోగాదైవరవాచ్యాన్యధీకృద్వాన్యపుతిరంజన మి’తి వృత్తలక్షణంతు- ‘ఉక్తావసంతతిలకా తభజాజగ్గ’ ఇతి.

ఉదయతి వితతోర్ధ్వరక్ష రజ్జా

వహిమకరే హిమథామ్ని యాతి చాస్తమ్,

వహతి గిరి రయం విలంబిఘంటా

దన్వయపరివారిత వారణేంద్రలీలామ్.

20

ఉదయతీతి. వితతాః ఊర్ధ్వశ్చ, రక్ష రజ్జవో రజ్జవభవ రక్షయోయస్యతస్మిన్ వితతోర్ధ్వరక్ష రజ్జా అహిమకరే మూల్యే ఉదయతి ఉదయమానేసతి + ‘అయగతా వి’తి స్వరితేతం కేచిదిచ్చంతి. తతశ్చతరిసప్తమి. తథా వితతోర్ధ్వరక్ష రజ్జాహిమథా మ్నిచంద్రేచ అస్తంయాతి అస్తమయమానేసతి, యాలేశ్చతరిసప్తమి. అయంగిరివిలమ్ని నాఘంటాదన్వయేన పరివారితస్య పరివేష్టితస్య వారణేంద్రస్య లీలామిత లీలాం శోభాం వహతి, అత్ర లీలామిత లీలామితిసాదృశ్యాజ్ఞేపాన్నిదర్శనా, తయా సూర్యాచంద్రమ సావస్యకుక్షీసమానకక్ష్యావిక్రాంతావితి మహదాన్నత్యం వస్తువ్యజ్యతే. పుష్పితాగ్రా వృత్తం. ‘అయుజనయుగ కేఫతోయకారోయుజనవజ్జాజరగాశ్చపుష్పితాగ్ర’.

వహతి యః పరితః కనకస్థలీ

స్సహరితాలసమానసవాంశుకః,

అచల ఏష భవానివ రాజతే

సహరితాలసమానసవాంశుకః.

21

వహతీతి. లసమానాః దీప్యమానాః నవా అంశవోయస్యసః లసమానన వాంశుకః, శైషికకప్పురీత్యయః. యోఽచలః సహరితాః సదూర్వాః ‘హరితేతి చదూర్వాయాం హరిదన్వయ తేఽన్యవది’ తివిశ్వః. కనకస్థలీఃస్వర్ణభూమిః, ‘జాన పదే’త్యాదినా అకృత్రిమాశ్లేజీవ్. పరితోవహతి సవహేఽచలః హరితాశేన క్షిరారణ సమానశనవమం శుకంవాసోయస్యసః హరితాలసమానసవాంశుకః పీతాంబరోభవానివ రాజతే ద్రుతవిలమ్నితవృత్తం. ‘ద్రుతవిలమ్నితమాహ నభోభరా వి’తి లక్షణాత్.

పాశ్చాత్యభాగమిహ సానుషు సన్నిష్ఠాః
వశ్యంతి శాంతమలసాంద్రతరాంశుజాలమ్,
సంపూర్ణలబ్ధలలనాలపనోపమాన

ముత్సంగసజ్జీ హరిణస్య శశాంకమూర్తేః. 22

పాశ్చాత్యేతి. ఇహాద్రా సానుషు సన్నిష్ఠాః స్థితాః జనా ఇతిశేషః. శాస్త్ర
మలం కలంకస్య పురోవర్తిత్వాన్నిష్కళజ్జం ఆతపసాంద్రతరం అంశుజాలంయ
స్యతం, ఆతపసంపూర్ణం యథాతథాలబ్ధం లలనాలపనోపమానం స్త్రీముఖసాదృశ్యం
యేనతం. 'అనంలపనంముఖమి' త్యమరః. కుతః ఉత్సంగసజ్జీహరిణస్య అంకశీతమ్మ
గస్య శశాంకాన్యగచిహ్న మూర్తిర్యస్యతస్యశశాంకమూర్తేశ్చంద్రస్య పశ్చాదభవః
పాశ్చాత్యః 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస్త్య గి'తి త్యక్, సచాసాభాగశ్చతం పాశ్చాత్యభా
గం పృష్ఠదేశం వశ్యంతి, జనాః చంద్రస్యాధఃస్థిత్యా ఆకళజ్జం చంద్రోపరిభాగందద్ధ
కురిత్యర్థః. పాశ్చాత్యభాగదర్శనాతిశయోక్త్యా తాదృగ్సన్నత్యధ్వనిః. వసంతతిలకా
వృత్తమ్.

కృత్వా పువతావతముపై చ ర్చ్యగుభ్యో
మూర్ధ్నిగ్రాహం నిర్దురా నిర్దురాఘాః,
కుర్వంతి ద్యాముత్పతంతః స్తరాస్త
స్వర్లోకస్త్రీగాత్రనిర్వాణ మత్ర.

23

కృత్యేతి. ఆత్రాద్రా నిర్దురాఘాః, గిరినదీప్రవాహాః. 'ప్రవాహానిర్దురా
ఘర' ఇత్యమరః. చూతపుష్పాదివత్సామాన్యవిశేషభావాదపునరుక్తిః. పువత్ పుంభిః
తుల్యం. 'తేనతుల్య' మితి వతిప్రత్యయః, ఉచైః భృగుభ్యస్తేభ్యః. 'ప్రపాత
స్తుతటో భృగు'రి త్యమరః. గ్రాహం శిలానాం మూర్ధ్ని పాతం కృత్వా పతిత్వా
జర్దురా శకలీభూతః. ద్యా మూకాశం ప్రత్యుత్పతంత స్సంతః స్తరారానాం స్వర్లో
కస్త్రీణాం ఖేచరీణాం అపసరసాం గాత్రనిర్వాణమంగనిర్వృతిం కుర్వంతి 'అమృతానా
సమర్థస్య వాసప్రస్థస్య జీర్ణతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధియత' ఇతి
విహితభృగుపాతానాం పుంసాం స్వర్లోకగామినా మిహాపమానత్వం. కాలినీవృత్తమ్.
'కాలిన్యక్తాస్తా తగ్గా గోభిలోక్తరి' తి లక్షణాత్.

స్థగయంత్యమూ శ్వమిచచాతకార్తస్వరాః

జలదాస్తటేత్తులీత కాంతకార్తస్వరాః,

జగతీ రిహ స్ఫురితచారుచామికరా

స్సవితుః క్వచి త్కపిశయన్తి చామికరాః.

24

స్థగయంతీతి. ఇహోద్రాక్వచిదమూర్జగతీః భూమిః. 'జగతీభవనేభూమావి' తి విశ్వః. శమితాశ్చాతకానాం ఆర్తస్వరాః దీనస్వరాయైస్తే శమితచాతకార్తస్వరాః 'సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానా మి'తి, భూగతస్య తేషాం విషత్వాత్ ఆభా మాంబుదానేనై వోజ్జీవయంతీత్యర్థః. కించ తటిద్భిః తులితానిఉపమితానికాంతాని కార్తస్వరాణి సువర్ణాని యైస్తే తటిత్తులితకాంతకార్తస్వరాః తటితాం స్ఫురణే తేషా మపి తద్వత్ స్ఫురణాదితి భావః. తే జలదా మేఘాః స్థగయంతి. ఛాదయంతి స్థగ ఆచ్ఛాదనే చారాదికః క్వచిత్ స్ఫురితాస్ఫుల్లనీతాని చారూణి చామికరాణి సువ ర్ణాని యైస్తే స్ఫురితచారచామికరాః ఆమీ సవితుః కరాఃఆతపాశ్చ కపిశయంతి కపి శాఃకుర్వంతి క్వచిద్వృష్టిః క్వచిదాతపశ్చేతిమహదాశ్చర్యమితిభావః. శాక్వరపథ్యా వృత్తం. (సయంతాశ్చరైర్జనయంతీతుపథ్యాలగ) సజనాయతాచసహగేన పథ్యామతా.

ఉత్తిప్తముచ్చిత్రసితాంశుకరావలమైబ్బ
రుత్తమిత్తోడుభి రతీవతరాం శిరోభిః,

శ్రద్ధేయనిర్దురజలవ్యవదేశమస్య
విష్వక్తృతేషు పతతి స్ఫుటం మంతరిక్షమ్.

25

ఉత్తిప్తమితి. ఉచ్చిత్రాస్సితాంశోచ్ఛంద్రస్యకరాఃఅంశవోహస్తాశ్చ అవలం బో యేషాంతైః ఉత్తమిత్తాన్యవలంబితాని ఉదూనియైస్తైః ఉదూనిచావప్తభేదత్విర్థః. శిరోభిఃశిరో ర్దుత్తకైశ్చ అతీవతరాం భృశతరం అతీవశబ్దాద్భృశాధాదవ్యయా దావప్తత్యయః. ఉత్తిప్తముద్యమ్య భృతం అంతరిక్షం శ్రద్ధేయః సాదృశ్యాద్విశ్వ సనీయః నిర్దురజలమితివ్యవదేశో వ్యవహారోయస్యతత్ దృఢతరాం నిర్దురజలధియం కుర్వదిత్యర్థః. అస్మాదేః తేషేషు విష్వక్సమంతాత్ పతతి స్ఫుటం సత్యం. ఇందుక రానుదూనిచావప్తభ్య శిరోభిర్ధియమాణమపి దుర్ధరత్వాద్భృశ్యదంతరిక్షమేవేదం నతు జలం సాదృశ్యాత్తువ్యవదేశోదుర్వారఇతి సర్వతః పాలితానిర్దురజలంచోత్పేక్ష్యతే తేనోత్సేధవిస్తారావస్యవ్యక్త్యేతే.

ఏకత్ర స్ఫటికతటాంశుభిన్ననీరా

నీలాశ్చ ద్యుతిభిదురామృసోఽపరత్ర,

కాలిందీజలజనితశ్చియ శ్చక్రియస్తే

వైదగ్ధీ మిహ పరిత స్సురాపగాయాః.

26

ఏకత్రేతి. ఏకత్ర ఏకస్మిన్ భాగే స్ఫటికస్య యత్తటం తస్మాంశుభిః భిన్ననీ రాః మిశ్రోదకాః కుభృజలాఇత్యర్థః. అపరత్ర అపరస్మిన్ భాగే నీలాశ్చ నాం ఇంద్ర నీలానాం ద్యుతిభిః భిదురాణి మిశ్రాణి. అమాఘానియాసాంతాః నీలసలిలాఇత్యర్థః ఇహోద్రా పరితః కలిందాస్యాద్రేరపత్యంస్త్రీకాలిందీ యమునా. 'కాళిందీసూర్యతయ

యమునాశమనస్వనే' త్యమరః. తస్యాః జలైః జనితాశ్రిః శోభాయసాస్త్రిస్తస్యాః
తత్సంగతాయాఇత్యర్థః సురాపగాయా గంగాయాః వై దగ్ధం శోభాం శ్రయంతేభజంతి
విదగ్ధస్యభావోవై దగ్ధి 'గుణవచనే'త్యాదినా య్యజ్ఞో ప్రత్యయః. పిద్యోరాదిభ్యశ్చేతి
జీవ. సోపిషి త్త్వస్య బాహులకత్వాదిహవై కల్పికః అతఏవ య్యః పిత్తరణాడికా
రోబహులమితి వామరః. అత్రసితాసితమణిగుణగ్రహణాత్సరితాం యమునాసంగత
గంగాశోభాసాదృశ్యాక్షేపా తద్గుణోత్థాపితా నిదర్శనా. ప్రహర్షిణీబృత్తమ్, 'హ్న
క్రౌగస్తిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్.'

ఇత స్తతోస్త్రి స్విలసన్తి మేరో స్సమానవప్రే మణిసానురాగాః.

స్త్రీయశ్చ పత్యౌ సురసుందరీభి స్సమానవప్రే మణిసానురాగాః 27

ఇత ఇతి. మేరోః సమానవప్రే తుల్యప్రకృతే అతఏవాస్త్రి స్వద్రౌ ఇతి స్తతః మణి
సానురాగాః రత్నతటకాంతయోవిలసంతి ప్రసరంతి, కించ నవం ప్రేమయస్య తస్మి
న్నవప్రేమణి పత్యౌ అనురాగేగుణవచనంతత ఇతిసానురాగాః సురసుందరీభిస్సమా
నరూపాః స్త్రీయశ్చ ఇత స్తతః సర్వత్రవిలసంతి, క్రిడంతి అనోన్యన్యమరాగిణోభి
రూపాశ్చేహవిలాసిన స్తదనురూపాణివిహరన్తానానిచసంతీతిభావః.

ఉచ్చైర్ధ్రు హరజతరాజివిరాజితాసా

దుర్వర్ణభిత్తి రిహ సాన్ద్రసుధాసవర్ణా,

అభ్యేతి భస్మపరిపాండురితస్స రాఠే

రుద్వహ్నిలోచనలలామలలాటలీలామ్.

28

ఉచ్చైరితి. ఇహద్రౌ సాంద్రయా సుధయా లేపనవిశేషేణ అమృతేనవా సవ
ర్ణాసమానవర్ణా, 'జ్యోతిర్జనపడే'త్యాదినాసమానస్వసభావః 'లేపభేదేఽమృతేసుధే'తి
వైజయంతీ. మహారజతరాజివిరాజితా కాంచనరేఖా శోభితా అసౌపురోవర్ధిని
ఉచ్చైరున్నతా దుర్వర్ణభిత్తీరజతభిత్తిః. 'దుర్వర్ణంరజతంరూప్యం మహారజతకాంచనే'
ఇతిచామరః. భస్మనా పరిపాండురితస్య పాండుకృతస్యస్స రాఠే ఉద్వహ్నిరుద్గతార్చి
ర్లోచనమేవ లలామం భూషణంయస్యతస్యలలాటస్య లీలామివ లీలాంశోభాం అభ్యేతి
భజతి. నిదర్శనాలక్ష్కారః. 'లలామంపుచ్చపుండ్రాక్షభూషప్రాధాన్యకేతుప్యి'
త్యమరః.

అయ మతిజగతాః ప్రకామగుర్వీ

రలఘువిలమ్బిపయోధరోపరుద్ధాః,

సతత మసుమతా మగమ్యరూపాః

పరిణతేదిక్కురికా స్తటీ ర్భిభర్తి.

29

అయమితి. అయంగిరిః అతిజరతాః అతికఠినా అతిజరతీశ్చ. నిజరతఃకఠినేజీర్ణః ఇతి వైజయంతీ. ప్రకామం గురీవః శ్రేష్ఠాః స్థాల్యాద్ధుర్భరాశ్చ ప్రకామగురీవః. 'గురుష్టగీష్పతా శ్రేష్ఠేగురా పితరీదుర్భర' ఇతి శబ్దార్ణవే. 'విస్పష్టపటవత్ మయూర వ్యంసకాదయశ్చేతి గమాసః. అలఘుభిః విలంబిభిః లంబమానైశ్చ పయోధరై ర్దేహైః స్పనైశ్చ ఉపయుద్ధాః ఆవృతాః నిబద్ధాశ్చ. 'స్త్రీస్తనాద్దోపయోధరా వి'త్య మరః. గతతంసర్వదాఅనుమతాంప్రాణభృతాం అగమ్యరూపాః అత్యున్నతత్వాద్దురా రోహస్వరూపాః అన్యత్ర వృద్ధత్వాద్గమనానర్హవిగ్రహాః 'త్యజేదంత్యకులోద్భూతాం వృద్ధ స్త్రీం కన్యకాంతథే'తి గమననిషేధాదితి భావః. పరిణతా స్తీర్వద్గంత ప్రహరణః దిక్కురిణో దిగ్గజాః యాసు తాః పరిణతదిక్కురికాః 'తిర్వద్గంత ప్రహరస్తు గజఃపరిణ తోమత' ఇతి హలాయుధః. 'ఇహస్త్రియా మి'తీసమాసాంతః కప్రత్యయః. అన్యత్ర పరిణతాః కిణీభూతాః దిశో దంతక్షతవిశేషాః కరికాః నఖవ్రణాశ్చ యాసాంతాః 'దిగ్మంతవద్దులాకారంకరికానఖరేఖకే'తి యదవః. తటిః బిభర్తి అత్ర ప్రకృత శటివిశేషణమహిమా అప్రాకృతవృద్ధాంగనాప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలక్ష్మరః. పుష్పితాగ్రవృత్తం ఉక్తమ్.

ధూమాకారం దధతి పుర స్సావర్ణే

వర్ణేనాగ్నే సుదృశీతతే పశ్యామి,

శ్యామీభూతాః కుసుమసమూహాలీనాం

లీలా మాళీ మిహ తరవో బిభ్రాణాః.

30

ఘామేతి. ఇహోద్రా పురోఽగ్రే వర్ణేన అగ్నే సుదృశి సమాసే అగ్నిసమాస వర్ణ ఇత్యర్థః సావర్ణే సువర్ణవికారే తతే కుసుమసమూహే లీనాం స్థితాం 'ల్వాదిభ్య శ్చే'తి నిష్టానత్వం, అలీనాం భృంగాణాం, ఆలిం ఆవలీం, బిభ్రాణాః ఆతపవ శ్యామీ భూతాః ఆమీ తరవః ధూమకారం ధూమసామ్యం, దధతి త్వం పశ్య స్వర్ణతట మగ్నివద్యాతి స్వర్ణతటే శ్యామాస్తరవో ధూమవద్యాంతీత్యుపమాలక్ష్మరః. జలధ రమాలాపృత్తమ్. తల్లక్షణంతూక్తమ్ — 'అబ్యర్థింగైస్సాన్విజ్ఞాధరమాలాహ్లాస్సావ'తి లక్షణాత్.

వ్యోమస్పృశః ప్రథయతా కలధౌతభిత్తి

రున్నిద్రపుష్పచణాచంపకపింగభాసః,

సామేరవీ మధిగతేన నితమ్బశోభా

మేతేన భారత మిశావృతవద్విభాలి.

31

వ్యోమేతి. వ్యోమస్పృశః. అభ్రంకషః ఉన్నిద్రైః వికసితైః పుష్పైర్విత్తైః ఉన్నిద్రపుష్పచణాః 'తేన విత్తస్ఫుంచచ్చణపా వి'తీచణప్రత్యయః. తేచతేచమ్మకా

శ్చ తద్వత్ప్రింగభాసః పిఙ్గళవర్ణాః కలభాతభిత్తిః, కనకకుడాని. 'కలభాతంయాప్య హేమోరి' తి విశ్వః ప్రథయతా, ప్రకటయతా, అతఏవ సామేరపిం, సుమేరసంబధిసిం, నితంబశోభాంకటకలక్ష్మీం, అధిగతేనప్రాప్తవతా 'గత్యర్థాకర్తృకే' త్యాదినాగమేఃకర్తరిక్తః. ఏతేనైవ వతకాద్రిణా, భరతస్య రాజ్య ఇదంభారతం, భారతాశ్శ్యంవర్షం భరతఖండమిత్యర్థః. 'స్వాద్యప్యప్టేలోకధాత్యంకేవత్సరేవర్షమప్రియామి' త్యమరః. ఇశావృతవదిశావృతవర్షమివవిభాతీత్యుపమా. నవఖండస్య జబ్బాద్విపస్య హిమాద్రద్దక్షిణభూఖండం హైమవతాపరనామకం భారతంవర్షంతప్త్యైవసుమేరయోగాత్సామేరవాపరాఖ్యం మధ్యఖండం ఇశావృతవర్షం అతఏవ 'నామ్నేదంభారతంవర్షంహిమాద్రేస్తచ్చదక్షిణమ్, తేనహైమవతంనామపరేవ్యక్తేవమున్నయేత్, 'ఇశావృతంసామేరవంసుమేరోపరతోహితమి' తి వైజయంతీ.

రుచిరచిత్రతనూరుహళాలిభిః

ప్రచలితైః పరితః ప్రియకవ్రజైః,

వివిధరత్నమయైః ప్రతిభాత్యసా

వవయవైరివ జంగమతాం గతైః.

32

రుచికలి. అసాగిరిః రుచిరై రుజ్జ్వలై శ్చిత్రైర్నానవర్ణైః సునూరుహైర్లోమభిశ్చాలంతఇతితపోక్తైః, పరితః ప్రచలితైఃసంచలద్భిః ప్రియకాః కంబళప్రకృతయోమృగవిశేషాః. 'ప్రియశోలోమభిర్యుక్తోమృదుశ్చమసృజైర్లునైరి'తి వైయజ్ఞస్తీ. తేషాం వ్రజైః సమూహైః జంగమతాం చరిష్ణుతాం గతైర్వివిధరత్నమయైః అవయవైస్సాన్విం గైరివ ప్రతిభాతీత్యుత్పేక్షా. ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్.

కుశేశయై రత్ర జలాశయోషితా

ముదా రమంతే కలభా వికస్వరైః,

ప్రగీయతే సిద్ధగణైశ్చ యోషితా

ముదార మంతే కలభావికస్వరైః.

33

కుశేశయైరితి. ఆత్రాదౌ, జలాశయోషితాః జలాశయేషు హ్రదేషు ఉషితావసంతః'గత్యర్థాకర్తృకే'త్యాదినావసేః కర్తరిక్తః. సంప్రసారణం. 'మతిబుద్ధిపూజాధేవ్యశ్చే' తిచకారా ద్వర్తమానార్థతా. కలభాః త్రింశద్వర్ణాః కరిణః. 'త్రింశద్వర్షస్తు కలభోవిశ్కోవింశతివార్షిక' ఇతి వైజయంతీ. వికస్వరైః వికసనశీలైః'శ్లేశభాసపిసకసోవరచ'. కుశేశయైశ్చతపత్రైః. 'శతపత్రంకుశేశయమి' త్యమరః. ముదా ప్రీత్యారమంతేక్రీడంతి, కరివిహారాన్వాణాంకమలాకరాణామయమాకరఇతిభావః. క్షించకలా అవ్యక్తమధురాః వికారోమాససోభావః సప్రయోజనమేషాంభావికాః ఉద్దిపకరా

ఇత్యర్థః కలాభావికాశ్చస్వరాష్ట్రజ్ఞాదయో యేషాంతైః కలభావికస్వరైః సిద్ధగజైశ్చ
రసంఘైః యోషితాంస్సస్త్రిణాం, అంతే సమీపే ఉదారముచ్చైః ప్రగీయతే భూస్వ
గ్గోఽయమితిభావః.

ఆసాదితస్య తమసా నియతే ర్నియోగా

దాకాంతతః పున రప్రక్రమణేన కాలమ్,

పత్న్యస్త్విషా మిహ మహాపథయః కళత్ర

స్థానం పరై రనభిభూత మమూ ర్వహన్తి.

34

ఆసాదితస్యేతి, ఇహాద్రావమూర్తహాపథయః నియతేర్నియోగాత్. అస్తి కా
కాలే అస్తమయఇతివచనానాత్ తమసాఅంధకారేణ తత్ప్రాయేణ వ్యసనేనచఆసా
దితస్యాక్రంతస్యపునరప్రక్రమణేన పునరావృత్త్యా కాలంసమాగమకాలం ఆకాంతతః
పునరాగతస్యంగంతుమిచ్ఛతఇత్యర్థః, త్వీషాంపత్న్యసూన్యస్య సంబంధిపరై స్తేజోఽం
తరైః పురుషాంతరైశ్చ అనభిభూతమతిర్స్ఫుటం అనుపమాతం చ కళత్రస్థానంకళత్ర
భూతానాంత్వీషాంస్థానం వహంతి స్థితినిరవహంతీత్యర్థః. స్త్రిణాం స్త్రిష్వేన రక్షణం
కార్యమితిభావః. యథానేనచిదాపదిన్యాసీకృతానికళత్రాణిసంరక్ష్యకాలంతరేసాధ్వస్య
స్తస్త్వైప్రయచ్ఛంతి తద్వదోపధయోఽపి త్వీషః త్వీషాంపత్న్యరవ్యయంతీత్యర్థః. ఏతచ్ఛ
తాసాంసూర్యాస్తమయే ప్రజ్వలనాదుదయే విపర్యయాద్యోపచర్యతే. అత్రవిశేషణ
సామ్యాదర్శ్యాదీనామాపన్నాది సామ్యప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

వనస్పతిస్కంధనిష్ణబాల

ప్రవాళహస్తాః ప్రమదా ఇవాత్ర,

పుష్పేక్షజైర్లమ్బితలోచనైర్వా

మధువ్రతవ్రాతవృత్తై ర్వృతత్యః.

35

వనస్పతీతి, ఆత్రాద్రావనస్పతియోవృత్తః. 'వనస్పతిర్వృక్షమాత్రేవివాపుమైః
ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః, పతయశ్చస్ఫురంతితేషాంస్కంధేషు ప్రకాంఠేషు అంశేషుచ
నివణ్ణాస్సక్తాః బాలప్రవాళాః బాలపల్లవాహస్తాఇవయాసాంతాః తథోక్తాః మధుని
వ్రతయన్తి ఖంజరఇతిమధువ్రతాః మధుపాః తేషాం వ్రాతేన బృందేనవృత్తైః ఛన్దైః
అతఏవ లంభితాః స్రాపితాః లోచనకాస్తారకాణి కజ్జలనివాదైర్వాత్సలైరివ స్థితైరిత్యు
త్ప్రేక్ష ఇవాళేవాళబ్జః తద్వదుత్ప్రేక్షాయాంబోక్తః, 'లోచనకోమాంసపింఠేసాన్యదక్షి
తారేచకజ్జల' ఇతి విశ్వః. పుష్పేక్షజైరివ పుష్పేక్షజైః. ఉపలక్షితాః వ్రతతో
లతాః స్రమదాఇవలక్ష్యంతఇతిశేషః. 'నప్రసిద్ధేక్రియాధ్యహారదోష' ఇత్యానా వామ
నః లింగాధ్యహారవ దితి,

విహగాః కదంబసురభా విహగాః

కలయంత్యనుక్షణ మనేకలయమ్,

భ్రమయన్ముపైతి ముహు రభ్ర మయం

పవనశ్చ ధూత నవనీపవనః.

36

విహగాఇతి. కదంబైస్సురభిః సుగంధిః తస్మిన్కదంబసురభౌఇహాన్తా విహగాః పక్షిణః అనుక్షణం ప్రతిక్షణం అనేకేబహువిధాః లయావిచ్ఛేదాయస్మిన్కకర్తృణి తద్యథాతథా, గాః వాచః, శబ్దానిత్యర్థః 'అర్జునేనేత్రదిగ్బాణభూవాగ్వారిషు గార్తతేతి విశ్వః. కలయంతి కించభూతాని కమ్పితాని నవానిసీపవనానికదమ్బకవనానియేన సః ధూతనవనీపవనః, 'తూలంచనీపప్రియకకదమ్బాస్తుహలిప్రియ' ఇత్యమరః. అయం పవనశ్చ ముహుః అభ్రం మేఘం భ్రమయన్కాఁపైతి. ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరా సజననైరుది తేతి లక్షణాత్.

విద్వద్భి రాగమపరై ర్వివృతం కథంచి

చుచ్చిత్రాపి దుర్గహ మనిశ్చితధీభి రన్వైః,

శ్రేయాన్ ద్విజాతి రివ హస్తు మఘాని దక్షం

గూఢార్థ మేవ నిధి మస్త్రగణం బిభర్తి.

37

విద్వద్భిరితి. ఏహోఽన్యః శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః ధారణపటుః ద్విజాతిర్బ్రాహ్మణ ఇవఆగమేనిధికల్పః మంత్రకాస్త్రంచనవీపరంప్రధానయేషాంతైరాగమపరైః విద్వద్భిః నిధీనాం మంత్రాణాం సాధనవిశేషజ్ఞైః కథం చిద్వివృతంస్వరూపతః ప్రకాశతం నాస్తి నిశ్చితా ఇదమిథమితినిశ్చయాత్తికాధీర్యేషాం తైరనిశ్చితధీభిఃఅన్వైరకాస్త్రజ్ఞైః శ్రుత్వాపిఇహనిధిరస్తి ఈదృజ్జహియాసా మంత్రఇతిచ ఆప్తగురుముఖాదాకర్ణ్యాపి దుర్గహంచుసాస్సాధంఅఘానిదుఃఖానిఏనాంసించహంతుందక్షంసమర్థం 'దుఃఖైనోవ్యసనే వ్యఘ్ర మితి వైజయంతీ. గూఢస్సంవృతః అర్థోధనమభిధేయంచ యస్మిన్క తంగూఢార్థంనిధయోమంత్రాఇవ అన్యత్రనిధయివమంత్రాః నిధిమంత్రాః తేషాంగణంబిభర్తి ద్విజాతిర్మంత్రగణమివనిధిగణంఏవః బిభర్తీశ్శుభమార్థః.

బిమ్బోష్ఠం బహుమనులే తురంగవక్త్ర

శ్చుమ్భస్తం ముఖమిహ కిన్నరం ప్రియాయాః,

శ్లిష్యస్తం ముహు రితరోఽపి తం నిజశ్రీ

ముత్తుంగ స్తనభరభజ్జభీరుమధ్యామ్.

38

బిమ్బోష్ఠమితి. ఇహోద్రాతురంగవక్త్రమివవక్త్రం యస్య సః తురంగవక్త్రః డేవయోనివిశేషః సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిర్వాచ్యః. సచోత్తరపదలో

పశ్యేతి ఉష్టముఖవత్సమాసః. విమ్బకల్పః ఓహోయస్యతద్విమోచ్యమిత్యపమాల
జ్ఞానః. 'ఓహో'వ్యవధియోస్సమాసేవేతి పరరూపం. ప్రియాయాః ముఖంయమ్మస్తం కిన్న
రంమానుషముఖం ఆత్వాంగం దేవయోనివిశేషం బహుగురుయథాతథామను తేఅవబుధ్య
తేతురంగవక్త్రస్యచుమ్మనానమ్మవాదితిభావః. ఇతరః కిన్నరోఽపిఉత్తం గేనస్తనభరణ
యోభంగఃతస్మాద్భిరుః మధోయస్యాస్తాంనిజస్త్రీంస్త్రీం. వామ్ శసోరిత్యనేనవికల్పా
దియజ్ఞాదేశాభావః. ముహూః శ్లిష్యస్తం మానుషాద్యత్వాదాంగస్తం తురంగవక్త్రం
బహుమను తేతురంగవపుషఃకిన్నరస్యఅక్షేషేనమ్మవాదితిభావః. దుర్లభంహి ప్రియంభవతీ
తిరహస్యం. మధ్యస్యాభంగేవిభంగోక్తేరతిశయోక్తిః ఉపమయాసంసృజ్యతే. ప్రహర్షిణీ
వృత్తముక్తమ్.

యదేతదన్యనుతటం విభాతి

వనం తతానేతమాలతాలమ్,

నపుష్పితాత్ర స్థగితార్కరక్షా

వనస్తతానేతమాలతాలమ్.

39

యదితి. అన్యోదేరమతటంతటేషు 'విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః' తతాః విస్తృతాః
అనేకేబహవః తమాలాఃతాలాశ్చయస్తికతత్తథానేతమాలతాలం యదేతత్పురోవర్తి
వనంవిభాతి స్థగితార్కరక్షాతిరోహితాతపే అనంతతానేఅపారవిస్తారే అత్రననేకత
మాలతా కావాలతా అలమత్స్యస్తంన పుష్పితాసంజాతపుష్పానభవతీతిశేషః. సర్వాఅపి
పుష్పితాఇత్యర్థః.

దస్తోజ్వలాసు విమలోపలమేఖలాంతా

స్త్రవత్స చిత్రకటకాసు బృహన్నితమ్బాః,

అస్తికప్రజన్తి ఘనఘోమలగణ్డశైలా

నార్యోఽనురూప మధివాసమధిత్యకాసు.

40

దస్తేతి. అస్తికాద్రాదస్తాః నికుంజాః దశనాశ్చ 'దస్తోనికుంజేదశన' ఇతివి
శ్వః. తైరుజ్వలాసురుచిరాసు స్త్రవత్సై శ్చిత్రాణికటకానిసానునివలయానిచయాసాం
తాసు 'కటకంవలయేసానావీతి విశ్వః. అధిత్యకాసుఉర్ధ్వభూమిషు' ఉపత్యకాద్రే
రాసన్నాభూమిరూర్ధ్వమధిత్య కేత్యమరః. 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో
రి'తి అధిశబ్దాత్త్యకస్పృత్యయః. విమలోపలాః ఉజ్వలశిలాః, ఉజ్వలమణయోవా మే
ఖలాః కౌఞ్చ్యైః, నితమ్బభూమయశ్చ 'మేఖలాఖడ్గబద్ధసేన్యాత్కాంచీశైలనితమ్బయో
రి'తి విశ్వః తాశ్చేరస్తారమ్యాః. 'మృతావవసితేరమ్యేసమాస్తావస్తఇద్యత' ఇతిశబ్దార్థవః.
బృహన్తోనితమ్బాః కటిపశ్చాద్భాగాః శిఖరాణిచ యాసాంతాః 'నితమ్బాగోధనీస్సంధి
శిఖరేషీశ్చేరధః' ఇతి విశ్వః. ఘనాః విపులాః శోమలశ్శుక్లాః గండ్డశైలాఃగండ్డశైలాని
నూలోపలాశ్చ యాసాంతాః నార్యః అనురూపమిచ్ఛానదృశంచ అత్తసదృశం అధి

వాసం ప్రజన్తి అత్ర నారీణామధిత్వకానాంచ ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాశ్చ
పోతాపితాతుల్యయోగితా అతఏవోభయవిషేషణానిఉభయత్రవిభక్తివిపరిణామేనయో
జన్యని.

అనతిచిరోఽఙ్గితస్య జలదేన చిర

స్థితబహుబుద్బుదస్య పయసోఽనుకృతిమ్,

విరళవికీర్ణవజ్రశకలా సకలా

మిమా విదధాతి ధాతకలధాతమహీ.

41

అనతీతి. ఇహాద్రా విరళంయథాతథా వికీర్ణాః ప్రసరణశీలాః వజ్రశకలాః శ్వేత
పీఠకఖండాని యస్యాంసా ధాతాశుభ్రా కలధాతమహీ రజతభూమిః జలదేన అనతి
చిరోఽఙ్గితస్యతత్కాలముక్తస్య శుభ్రస్థితిభావః. చిరస్థితాః చిరస్థాయినః బహువశ్య
బుద్బుదాః జలస్ఫటాఃయన్తి కౌతత్ తస్యపయసోఽంభసః సకలాంఅనుకృతింసమగ్ర
సాదృశ్యం విదధాతి, అత్ర మేహూఽఙ్గితజలస్య చిరస్థితబుద్బుదాసంబంధేపి సంభావన
యాసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. కురరీయతవృత్తం. తల్లక్షణంతూక్తం 'వసుకురరీయతం
నజభజైర్లగయు గీతీలక్షణాత్.

వర్జయంత్యా జనై స్సంగ మేకాస్తత

స్త్రయంత్యా సుఖం సంగమే కాంతతః,

యోషయైషన్న రాసన్న తాపాంగయా

సేవ్యతే నేకయా సన్న తాపాంగయా.

42

వర్జయంత్యేతి. ఏకాంతతః ఏకాంతేరహసీత్యర్థః. కాంతతఃకాంతేన ప్రియేణ
సహఉభయత్రాపి సార్వవిభక్తికస్తసిః సంగమేసతి సుఖంతర్కయంత్యాఉత్ప్రేక్షమా
ణయా విస్రంభవిహరమాకాంక్షమాణయేత్సర్వః అతఏవజనై స్సంగం వర్జయంత్యాకుతః
స్తరేణాసన్నతాపానిప్రాప్తజ్వరాణి అంగానియస్యాస్తయాస్తరాసన్నతాపాంగయా
'అంగ గాత్రకంశేభ్య శ్చేతి వక్తవ్య మితి జీహ్వా వికల్పాదిహపక్షే టావ్. సన్నతా
నమ్రావహంగో యస్యాస్తయా సన్నతాపాంగయా స్తరతాపా త్కూడిత సేత్రాం
తయా అనేకయామోషయాఅనేకాభిరోపాభిరిత్యర్థః. జాతావేకవచనం 'స్త్రీయోషిద
బలాయోషే'త్యమరః. ఏహాద్రిః సేవ్యతే, ఇచ్ఛాఃహరస్థానానీహసంపీతిభావః స్రగ్వీ
ణీవృత్తం 'రైశ్చతుర్భిర్యతా స్రగ్వీణీసమృతా' ఇతి లక్షణాత్.

సంకీర్ణకీచకవనస్సల్మైక వాల

విచ్ఛేదకాతరధియ శ్చలితుం చమ్యుః,

అస్మిన్ మృదుశ్వసనగర్భతదీయరంధ్ర
నిర్మత్స్వనశ్రుతిసుఖాదివనోత్సహంతే.

43

సంక్షిప్తేతి. అస్మిన్మద్రాసంక్షిప్తాః మిథస్సందప్తాః కీచకాః వేణువిశేషాః. 'వేణుః
కీచకాస్తేష్య క్యేస్వనంత్యులిలోద్ధతా' ఇత్యమరః. తేషాం వనేస్థలితస్య ఏకస్యవాలస్య
ఏకశోష్ణః విచ్ఛేదాత్కాతరాత్రస్తాధీర్యాసాంతాఃచమర్యః మృదుశ్వసనో మందమారు
తః గచ్ఛేయేషాంతేభ్యః తదీయరంధ్రేభ్యః కీచకవివరేభ్యః నిర్మతోనిర్గచ్ఛతః స్వనస్య
శ్రుత్యాశ్రవణేనయత్సుఖంతస్సాగపతి హేతుత్పేక్షా చలితుంనోత్సహంతే వస్తుత
స్తువాలప్రియత్వాదితిభావః. శకధృషేత్యాదినాతుమున్నుత్వయః.

ముక్తం ముక్తాగౌర మిహ క్షీర మివాద్రై

ర్వాపీష్వంతర్లీనమహానీలదళాసు,

శస్త్రీశ్యామై రంశుభి రాశు ద్రుతమంభ

శ్చాయా మచ్ఛా మృచ్ఛతి నీలీసలిలస్య.

44

ముక్తమితి. ఇహద్రా అంతర్లీనాః మహానీలదళాః ఇంద్రనీలవిశేషఖండాః యా
సుతాసు 'సింహశస్తాకరోద్భూతా మహానీలాస్తు తేమతాః' ఇతి భగవానగ్రహ్యః. వాపీ
ఘడిర్నికాసు అద్రైర్వేషైఃముక్తం వృష్టం ముక్తాగౌరం మూర్తికకుభ్రం, అతఏవక్షీర
మివసితం అంభః శస్త్రీచ్ఛామై 'స్యాచ్ఛస్త్రీచాసిపుత్రీచ ఛరికాచాసిధేను కే'త్యమరః.
'బహ్వదిభ్యశ్చే' తి జీవ. శస్త్రీవత్ శ్యామైః అంకుభిః అంతగతేంద్రనీలమరీచిభిః
ఆకు ద్రుతం లోలితం ఛరితం సత్ నీలీసలిలస్య నీల్యాఖ్యావధిపత్రసస్య 'నీలీకాలా
క్షీతకే'త్యమరః. అచ్ఛాం ఛాయాం కాంతిం ఋచ్ఛతి తత్సద్భవీంఛాయాంగచ్ఛతీ
త్యర్థః. అతో నిదర్శనాలంకారః. సచ ముక్తాగౌరం క్షీరమివ శస్త్రీశ్యామై రితి చోపమా
త్రయేణ అంతర్లీనమహానీలదళాసు వాపీష్వతి పదార్థ హేతుకాకావ్యలింగేన అంకుభిః
ద్రుత మితి తద్వజేన చోత్థాపిత ఇత్యం గాంగిభావేన సంకరః. క్షీరమిత్యేత్యనేన ఇంద్ర
నీలానాం వైవ్ర్యం నూచితం. 'క్షీరమధ్యే క్షిపే స్థిలం క్షీరంచే స్థిలతాం ప్రజేత',
ఇంద్రనీల మితి ఖ్యాత' మితి లక్షణసంభవాత్. తే చాత్ర నీలీరసోపమా సేన తద్వర్ణా
ఏవేతి నూచితమ్. నీలీరసనిభాః కేచిచ్ఛుక్కుకంతనిభాఃపరఇత్యాదినా అగ్రస్యరత్నశాస్త్రీ
తేషామేకాదశవిధచ్ఛాయాభిధానాదితి, మత్తమయూరవృత్తం 'వేదైరంధ్రైర్శ్వాన
గామత్తమయూర మి' లిలక్షణాత్.

యా న యయా ప్రియ మన్యవధూభ్య

స్సారతరాగమనా యతమానమ్,

- తేన సహేహ బిభర్తి రహస్త్వీ

నారతరాగ మనాయతమానమ్.

45

యేతి. ఇహాద్రో, అన్యవసూభ్యః స్త్ర్యంతరేభ్యః పంచమివిభక్తేజ్జతి పంచమి. సారతరంత్రేష్టతరం ఆగమనంయస్యాస్సాసారతరాగమనాక్లాఘ్యసంగమేత్వర్థః. యాస్త్రీయతమానంస్వప్రాప్తైప్రయతమానం ప్రార్థయమానమిత్యర్థః. యతీప్రయతేన్. శానచీ, ప్రియంనయయా సాతథాప్రతిహాలాపీస్తీరహః తేనప్రియేణసహ అనాయతమానం అదీర్ఘరోషం యథాభవతితథా, రతరాగంసురతాభిలాషం, విభర్తి, అయమతిమానవతిరపి సద్యవోదీపయతీతిభావః. దోధకవృత్తం 'దోధకవృత్తమిదం భభభాగావీతి లక్షణాత్'.

భిన్నేషురత్నకిరణైః కిరణేష్విహేందో
రుచ్చావచై రుపగతేషు సహస్రసంఖ్యామ్,
దోషాపి నూన మహిమాంశు రసా కిలేతి
వ్యాకోచకోకనదతాం దధతే నలిన్యః.

46

భిన్నేష్వితి. ఇహాద్రో ఇందోః కిరణేషు ఉదంచచ్చావాంచచ్చతైరుచ్చావచైః అనేకవిధైర్భేదభేద 'ఉచ్చావచంనైకభేద మి' త్యమరః. మయూరవ్యంసకాదిషు 'ఉచ్చావ చోచ్చనీచాచోపచాచ పరాచనఖప్రచనిశ్చప్రచాకించనాకుతోభయానీ' తితత్పురుషేనిపాతనాత్సాధుః. రత్నకిరణైర్భిన్నేషుమిక్రేషు అతఏవసహస్రసంఖ్యాం ఉపగతేషు సత్సనలిన్యః పద్మిన్యః 'నళంపద్మే నళంతృణ' ఇతిశాశ్వతః. ఆసా ప్రకాశమానః అహిమాంశుః కిలేతి సహస్రకిరణత్వాత్సూర్యవేగేతి సంభావనాబుద్ధ్యేత్వర్థః. 'వార్తాసంభావ్యయోః కి లే'త్యమరః. దోషాపిరాత్రావపి సప్తమృగేఽవ్యయమ్ 'దివా హ్నిత్యథదోషాచన క్తంచరజనావపీ' త్యమరః. వ్యాకోచకోకనదతాం వికపపద్మతాం దధతే, స్వీకుర్వంతి నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం 'అథర క్తసరోరుహం 'రక్తోత్పలం కోకనదమ్, వ్యాకోచవికటస్ఫుటా' ఇతిచామరః, ఇహదేవభూమిత్యాన్నిత్యపద్మానలిన్య ఇతిభావః. ఇహనలినీనాం దోషాతనవికాసాసంబంధేఽపి తత్సమృద్ధరూపాతిశయోక్తి మూలయా తస్యేందావర్కభ్రాన్తినిమిత్తకర్తోత్ప్రేక్షయా భ్రాన్తిమదలక్షాకోవ్యజ్యతే.

అవిశంక మంకపరివర్తనోచితా

శ్వలితాః పురః పతి ముపైతు మాత్మజాః,
అనురోదితీవ తరుణేన పత్రిణాం

విరుతేన వత్సలతయోష నిమ్న గాః.

47

అవిజ్ఞమితి. అశవిజ్ఞంనిశ్చజ్ఞం, అజ్ఞపరివర్తనేషూత్సంగలుంత సేషూచితాః పరిటతాః పతింభర్తార ముపైతుం పురోగ్రేచలితాః ప్రయాతాః ఆత్మజాః స్వసంభవాః దుహితృశ్చ నిమ్న గాఃనదీః కరుణేనదీనేనపత్రిణాం పక్షిణాం విరు

తేన క్రోశనేన నిమిత్తేన ఏహౌఽద్రిః పత్సలతయావాత్సల్యేన ప్రేమేత్సర్థః. 'శ్రీమాన్
స్నిగ్ధస్తుపత్సల' ఇత్యమరః. 'నత్యాంసాభ్యాంకామబల' ఇతి లచ్ ప్రత్యయః. అను
రోదితివాసుక్రోశతీవత్సుప్రేప్రితా 'రుదశ్చపశ్చభ్య' ఇతి గుణః. 'రుదాదిభ్యస్సార్వ
ధాతుక' ఇతి డాగమః.

మధుకరవిటపానమితా స్తురుప జ్యే ర్భిభ్రతోఽస్యవిటపానమితాః,
పరిపాకపిశంగలతారజసారోధ శ్చకాస్తి కపిశంగలతా. 48

మధుకరేతి. మధుకరాపవటాః తేషాంపానంచుమ్మనం ఇతాః ప్రాప్తాః ఇణః
కర్తరిక్తః విటపైశ్చాఖ్యావిస్తారైః ఆనమితాః విటపానమితాః 'ఽస్తారోవిటపాఽస్త్రియా
మిత్యమరః. తరుప జ్యేః బిభ్రతః అస్యాద్రేః రోధో నితమ్యః గళతాపతతా, పరిపా
కేన పిశంగీనాం లతానాం రజః పుష్పరేణుః తేన పరిపాకపిశంగలతారజసా కపిశం
పిశంగంసత్ చకాస్తిదీప్యతే. మాత్రావృత్తేష్వియమార్యాగీతిః 'అష్టగణా అధేవసు
గణా ఆర్యాగీతి రితి పింగళనాగః.

ప్రాగాభగతః పతది హోర్ధ్వ ముపత్య కాసు

శృంగారితాయతమహేభకరాభ మంభః,
సంలక్ష్యతే వివిధరత్నకరానువిధ

మూర్ధ్వప్రసారితసురాధిపచాపచారు. 49

ప్రాగీతి. ఇహోద్రా ప్రాగాభగతః ఊర్ధ్వదేశాత్ ఉపత్యకాస్యధః ప్రవేశేషు
'ఉపత్యకాద్రోసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్వకే' త్యమరః. 'ఉపాధిభ్యామి' త్యాది
నాఉపశబ్దాత్త్యకస్సృత్యయః. పతత్ శృంగారః సిందూరాదిమండనమస్య సంజాతః
శృంగారితః. 'శృంగారస్సరతేనాత్మేర సేదిగ్దజమండన' ఇతి విశ్వః ఆయతోదీర్ఘః,
తస్యమహేభకరస్య ఆభేవాభాయస్యతత్, వివిధరత్నానాం కర్తృరంశుభిః అనువిధ
మనురంజితం ఇదమమ్యః ఊర్ధ్వప్రసారితః యస్సురాధిపచాపః ఇన్ద్రధనుః. తద్వ
చ్చారుసంలక్ష్యతే, ఆత్మేంద్రధనుః ఊర్ధ్వప్రసరణానమ్బంధేసి సమ్బంధో క్తేరతిశ
యోక్తిః అభూతోపమేతిమతాన్తరం. ఆరోపితవివక్షాయాం తూపమానస్య ప్రసిద్ధ
త్వాదుపమైవేయమ్.

దధతిచ వికసద్విచిత్ర కల్ప

ద్రుమకుసుమై రభిగుమ్భితానివైతాః,

క్షణ మలఘువిలమ్బిసింధదామ్న

శ్శిఖరళిఖా శ్శిఖరేఖరా నమువ్య.

దధతీతి. కించేతిచార్థః అముష్యైః ఏతాః శిఖరాణిశృంగాణ్యేవశిఖాః కేశ
పాశ్చ్యః. 'శిఖాచూడాకేశపాశీ' త్యమరః. వికసద్భిః విచిత్రైర్వా నావరైః కల్పద్రుమకు
సుమైః అభిగుమ్భితాః గ్రంథితానివస్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా, అబఘూనివిలమ్బినివిలమ్బు
మానానిచపింఛాన్యేవదామాని స్రజోయేషాంతాః శిఖినః కేకినస్థితశేఖరాః ఆపీడాః
తాః శిఖిశేఖరాః తుణుందధతీవ 'శిఖావళిశిఖిశేకీ, శిఖాస్వాపీడశేఖరా వి' త్యుభ
యత్రాప్యమరః. అత్రతుసుమగుమ్భనోత్ప్రేక్షాలింగేన పింఛాదీనాం దామాదిరూపక
సిద్ధిః. తదుత్థాపితాచోత్ప్రేక్షేతిసంకరః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

స వధూకా స్సుఖినోఽస్తిన్న నవరత

మమంద రాగతామరసదృశః,

నా నేవంతే రసవన్న నవరత

మమంద రాగతామరసదృశః.

51

సవధూకా ఇతి. అస్తిన్న ద్రౌ. అవరానభవంతీత్యనవరాః శ్రేష్ఠాః అనవరతమాః
శ్రేష్ఠతమాః అతఏవమంద రాగతైః అమరైః సదృశః సరూపాశ్చ అనవరతమమందరాగ
తామరసదృశః అమద్దరాగాణి తామరసానిపంకేయహాసీవదృశోయేషాంతే అమందరా
గతామరసదృశః రక్తాబ్జసేత్రాః 'పంకేయహం తామరసమి' త్యమరః. సుఖినో
భోగినః సహ వధూభిః సవధూకాస్సంతః 'తేనసహేతితుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః.
'నద్యృత శే' తి కవ. రసవత్సానురాగం 'గుణేరాగేద్ర వేరస' ఇత్యమరః. నవరతం
నూతనసురతం. నా నేవంతఇతిన, కింతు అనేవంతవీకేత్యర్థః. సంభావ్య నిషేధనివర్తనే
ద్వైప్రతిషేధావితీవాసునః. విశిష్టసురతానాం నేవనన్య సామాన్యతః ప్రసక్తేః ఉప
మాలక్ష్కారః. గతేయమార్యాగీతిః.

ఆచ్ఛాద్య పుష్పవట మేష మహంతమంత

రావ ర్దిభి ర్గృహకపోతశిరోధరాభైః,

స్వాంగాని ధూమరుచయాగురవీం దధానై

ధూపాయతీవ పటలై ర్నవనీరదానామ్.

52

ఆచ్ఛాద్యేతి. ఏషోఽన్యః మహంతం పుష్పజ్యేష్ఠపటలఇతిరూపకం తమాచ్ఛాద్య
అంతః పటాభ్యంతరే ఆవ ర్దిభిరభీష్టంభమద్భిః 'బహుళమాభీష్ట్య' ఇతి జినిః,
గృహకపోతః శిరోధరాయాః గృహపారావతకంఠస్య ఆభేవాభాయేషాంతై రిత్యుపమా
'పారావతః కపోతస్సన్య' దితి విశ్వః. అగురోః కాలాగురోః ఇమామాగురవీం
'కాలాగుర్వగురుస్సన్య' ది' త్యమరః. ధూమరుచం ధూమకాంతిం తత్సద్భవీమిత్యర్థః.
అతఏవ నిదర్శనా. దధానైః నవనీరదానాం పటలైః స్వాంగాని ధూపాయతీవ

ధూమ్రైధివాసయతీవేత్సు త్వేక్షా. దూపకాపమానిదర్శనాభిరంగై స్సంకీర్తతే 'ఘాప
సంతాప' ఇతి ధాతోః 'గుభూఘాపవిచ్చిః' నిఘ్నప్రత్యయః, ఇత్యాదుప్రత్యయః.

అన్యోన్యవ్యతికరచారుభి ర్విచిత్రై

రత్రస్యన్నవమణిజన్తభి ర్తయూభైః,

విస్తేరాక్ గగనసదః కరోత్యముష్ణి

న్నాకాశే రచిత మభిత్త చిత్రకర్త.

53

అన్యోన్యేతి. అముష్ణిన్నద్రా అన్యోన్యేషాం వ్యతికరేణ మిత్రజేనచారుభిః
అతఏవవిచిత్రైర్నానావర్తైః అత్రస్యంతః త్రాసదోషేజాయవ్యంతః 'త్రాసోభిమణిదో
షయో రి'తి విశ్వః. 'వాభ్రాశే'త్యాదినా వైకల్పికశృన్వప్రీత్యయః తేభ్యోనవమణిభ్యో
జన్తయేషాంతైః మయూభైః ఆకాశేరచితం అభిత్తిఅవద్యం అనాధారమిత్యర్థః.
చిత్రకర్త చిత్రనిర్మాణం కర్తృ, గగనసదః ఖేచరాక్ విస్తేరాక్ విస్తయశీలాక్
కరోతి 'సవికంపీ'త్యాదినారప్రత్యయః అత్రమణిమయూభేషు ఖేచిత్రకర్తృభ్రాంతి
మతా మేవాభిత్తిచిత్రకర్తేతి ఆకారణకార్యోత్పత్తివర్ణనాద్భిం తిమదలక్ష్కారో
త్థాపితా విభావసేతిసంకరః 'కారణేవనాకార్యస్యోత్పత్తిస్సాన్విదిభావనా' ప్రహర్షి
ణీవృత్తమ్.

సమీరశిశిర శ్శిరస్సు వసతాం

సతాం యవనికా నికామసుఖనామ్,

బిభర్తి జనయన్తయం ముద మపా

మపాయధవళా వలాహకతప్తిః.

54

సమీరేతి. సమీరేణ మారుతేన శిశిరశ్శితలః శిరస్సుశిఖరేషు వసతాం నికామ
సుఖినామత్యంతసుఖినాం సతాం పుణ్యవతాంముదంజనయన్తా అయమద్రిః అపాం
అష్టుసాం అపాయేనాపగమేన ధవళాః వలాహకతప్తిః మేఘపక్షీరేవయవనికాన్తి
రస్కురిణీః బిభర్తిఅనావరణేవ్యపిశిఖరేషుక్రీడతాం మేఘైరేవావరణం సంపాద్య
ముదంజనయతీత్యర్థః. అత్రవలాహకతప్తిషు ఆరోప్యమాణానాం యవనికానాం ముదం
జనయన్తితి ప్రకృతోపయోగిత్యవర్ణనాత్పరిణామాలక్ష్కారః 'ఆరోప్యమాణస్యప్రకృ
తోపయోగిత్యే' పరిణామ ఇతి లక్షణాత్ 'దూపకేతూపరంజకత్వమాత్ర మి'తి భేదః.
రఖోద్ధతగతివృత్తమ్ 'రనైర్జ్వలజపారఖోద్ధతగతి' రితి లక్షణాత్.

మైత్ర్యాదిచి త్రపరికర్త విదో విధాయ

క్షేళప్రహాణ మిమా లబ్ధసబీజయోగాః,

ఖ్యాతిం చ సత్త్వపురుషాన్యతయాధిగమ్య

వాంఛంతి తామపి సమాధిభృతో నిరోద్ధమ్.

55

మైత్రీతి. ఇహాద్రాసమాధింయోగం విభ్రతీతి సమాధిభృతోయోగినః మైత్రీ
 కరుణాముదితాః శేషాచేతి చత్రసృష్టిత్వవృత్తయః తత్రపుణ్యకృత్సుమైత్రీ దుఃఖిభు
 కరుణా, సుఖిభు ముదితా. అనుమోదనం, పాపిభుః శేషా, మైత్రీ ఆదిర్యేషంతాని
 మైత్ర్యాదీని, చిత్రస్యపరికర్త్యాణి ప్రసాదకాని శోధకానిత్యర్థః. తానివిందంతిలభంతే
 ఇతితద్విదఃతద్భాజః, తైః క్షీణాంతఃకరణమలాఇత్యర్థః. 'సత్సూద్ధిషే' త్యాదినా
 విదేర్థాభారాత్ప్రీతి. అతఃపక్షే ప్రహేళికాం విధాయ అవిద్యాఽస్తి తా రాగద్వేషాభి
 నివేశాః పంచక్షేపాః తత్రానిత్యేషునిత్యత్వాభిమానః అనాత్మనిచదేశేంద్రియా
 దావాత్తధీత్యాదివిభ్రమోనాదిరవిద్యా అస్తితాఅహజ్జ్వరః రాగోభిమతవిషయా
 భిలాషః ద్వేషః ఆనభిమతేషుశోషః అభినివేశః కార్యాకార్యేషుగ్రహః తేహి
 పురుషం క్లిశ్యంతీతిక్షేపాః. క్షేపహేతవః పచాద్యచ్. తేషాంప్రహేళికాం ప్రక్షయః
 'కృత్యచ' ఇతి గత్యం, తద్విధాయ క్షేపాకాహిత్యేత్యర్థః. అతోలబ్ధస్సబీజః సాలం
 బనోయోగః ధ్యానంయైస్తే లబ్ధగబీజమోగాస్సంతః ఆలంబనమేవవ్యవస్థితైస్తేతి.
 సత్త్వపురుషయోః ప్రకృతిపురుషయోః అన్యతయో అన్యత్యేన మిథః భిన్నత్యేన
 ఖ్యాతింజ్ఞానంచ అధిగమ్య ప్రకృతిపురుషేభిన్నావిజ్ఞాత్యేత్యర్థః. ప్రకృతిపురుష
 వివేకాగ్రహణాత్సంసారః వివేకాగ్రహణాన్ముక్తిరితిసాంఖ్యాత్. అథ తాంఖ్యాతిమపి
 నిరోధం నివర్తయతుంవాంఛంతివృత్తిరూపాంతానివర్త్య స్వయంప్రకాశతయైవ
 ఆనన్ధాతుమిచ్ఛంతీత్యర్థః. ప్రకృతాపుపరతాయాంసత్యాం పురుషస్య స్వరూపేణా
 వస్థానం ముక్తిరితిసాంఖ్యసిద్ధాంతః. నకేవలం భోగభూమిరియం అపితు ముక్తిక్షేత్రమ
 పీతి భావః.

మరకతమయమేనినీషు భానో

స్త్రువిటపాంతరపాతినో మయూఖాః,

అవనతశితికంతకంతలక్ష్మీ

మిహ దధతి స్ఫురితాణురేణుజాలాః.

56

మరకతేతి. ఇహాద్రామరకతానాం వికారాః మరకతమయ్యః తాను మేదినిషు
 'స్త్రీయాః పుంవ ది' త్యాదినా పుంవద్భావః. తరూణాం విటపాః పల్లవాః తేషా
 మంతరై రవకాశైః పతంతీతి తథోక్తాః. 'విటపః పల్లవేషిద్దేవిస్తారేస్తంబకాఖయో రి'తి
 విశ్వః. స్ఫురితాన్యణురేణూనాం మూర్త్యరజసాం జాలాని యేషు తే భానోః మయూఖాః
 అవనతస్య శితికంతకంతస్య మయూరకంధరాయాః లక్ష్మీం దధతీతి నిదర్శనాలజ్జ్వరః.
 పుష్పితాగ్రవృత్తమ్.

యా చిభర్తి కలవల్లకీగుణ

స్వాసమాన మృతికాళి మూలయా,

మాఘ—18

నాత్ర కాంత ముపగీతయా తయా

స్వాన మానమతి కాళిమాలయా.

57

యేతి. అత్రాద్ర అత్యంతం కాళిమా కార్జ్యం యస్యాస్యా అతికాళిమా
అతికాళ్యమేత్యర్థః. నవిద్యతేలయోలయనంక్వచిదవస్థానంయస్యాస్యాలయాయా భ్రమం
తీత్యర్థః. అతఏవ సస్యనేతిభావః. యాఅలిమాలా భృంగావళిః అవ్యక్తమధురః తస్య
వల్లక్కిగుంస్వావస్యవీణాతంప్రీతజ్వస్య మానమపమానం చిభ ర్తితంప్రీతద్వనతీత్యర్థః. ఉప
మాలంకారః. ఉపగీతయాసమీపేగాతుం ప్రవృత్తయైవ నతుపూర్వంగాయం త్యేతిభావః.
అదికర్తజిక్తః. 'కర్తరి చే'తి కర్తరిక్తః. తయాఅలిమాలయాభృంగావళ్యా స్వానమా
సుఖేనానమయితుమాక్రమ్యంశక్యా, 'ఈషద్దు రి' త్యాదిన్యాఖ్యుత్తయః. కావా
స్త్రీ కాంతం ప్రియం ననమతి సర్వా అపి మానం విహాయ లజ్జాం పరిత్యజ్య సద్యః
ప్రణమంత్యేవ తథోద్దీపకత్వాదానన్యేత్యర్థః. రథోద్ధతావృత్తమ్—'రోసరావిహర
థోద్ధతాలగా వి'తి లక్షణాత్.

సాయం శశాంకకిరణాహతచంద్రకాంత

నిష్యందినీరనికరేణ కృతాభిషేకాః,

అర్కోపలోల్లనీతవహ్నిభి రహ్నితప్తా

స్త్రీత్రం మహావ్రతమివాత్ర చరంతి వస్త్రాః.

58

సాయమితి. ఇహారోహస్యానవః, 'వస్త్రోస్త్రీసానుమానయోరి' త్యమరః.
సాయంరాత్రశశాంకకిరణైరాహతేభ్యః చంద్రకాంతేభ్యః నిష్యందినా ప్రస్తావిజా
నీరనికరేణ జలపూణేణ కృతాభిషేకాః కృతస్నానాః అహ్నితు అర్కోపలేభ్యః
సూర్యకాంతేభ్యః ఉల్లసిత్తెదత్తీతైః వహ్నిభిః తప్తాస్సంతః తీత్రం ఉగ్రందుశ్చరం
మహావ్రతం మహాతపః చరంతీవేత్సుత్యేత్సిత్.

ఏతస్మిన్నధికపయశ్శ్రియం పహంత్య

స్సంక్షోభం పవనభువా జవేన నీతాః,

వాల్మీకే రరహితరామలక్షణానాం

సాధర్మ్యం దధతి గిరాం మహాసరస్వతః.

59

ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నద్రా అధికపయశ్శ్రియం అధికాంజలసమృద్ధింపహంత్యః
అన్యత్రతు అధికాః కపయస్సగ్రీవాదయోవర్ణ్యత్యేనయాసుతాః అధికపయః, శ్రియం
గుణాలజ్ఞానాదిభాం నహంత్యః పవనాద్భవతీతి. పవనభూః తేన పవనభువా
వాయుజన్యేన జవేన వేగేన సంక్షోభంచలనం నీతాః అన్యత్రతు జవేన జవినావేగ
వతా, 'జవోవేగినివేగేస్యాది'తి విశ్వః. పవనభువా హనుమతా సంక్షోభమాన్నత్యం

నీతాః హనుమద్వేగవర్ణనయాప్రాగల్భ్యంసీతాఇత్యర్థః. వాక్పక్షే సర్వత్ర వస్త్యావి పరిణామఃకార్యః. మహాసరస్వీమహాసరాంసి అరహితా అవర్జితా రామలక్ష్మణో యాభిస్తాసాం అన్యత్రతు రామారమణః అరహితగామాః అవియుక్తరమణాః లక్ష్మణా సాస్సరసయోషితో యాసుతాః కేచిత్తు అరహితరామాః అవియుక్తస్త్రీకాః లక్ష్మణా సాస్సరసా ఇతిపుంపక్షిపరత్వేనవ్యాచక్షతే తేషాం. 'హంసస్యయోషిద్వరటాసారస స్యతు లక్ష్మణా, లక్ష్మణోపధిసారస్వో రి'త్యాద్యమరవిశ్వప్రకాశాది వాక్యావగత నియతస్త్వర్థతావిరోధః. తాసాం వాస్తీ కేర్ది రాం సాధర్మ్యంసాదృశ్యందధతి అత్ర పవనభువావపేనేత్యత్ర ఏకనాశావలంబిఫలద్యయవత్ అభిన్నైకపదగతత్వేన అర్థ ద్యయప్రతితే రర్థక్షేపః, అన్యత్రపదభంగేన అర్థద్యయప్రతీతేర్జతుకాష్టవచ్చబద్ధయో రేవమిథ్యబద్ధ త్యాచ్ఛబ్దక్షేపః, ఇత్యుభయసాహిత్యా దుభయక్షేపోఽయంప్రకృతా ప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగమితిసంకరః.

ఇహ ముహు ర్దుదితైః కలభైరవః

ప్రతిదిశం క్రియతే కలభైరవః,

స్ఫురతి చానువనం చ మరీచయః

కనకరత్న భువాం చ మరీచయః.

60

ఇహేతి. ఇహాద్రాముదితైరిచ్చాహరసంతుష్టైః కలభైః కరిహితైః. 'కలభః

కరిశాబక'ఇత్యమరః. దిశిదిశి ప్రతిదిశం. యథార్థేఽన్యయాభావః. అన్యయాభావే శరత్ప్రభృతిభ్యఇతిసమాసాంతప్రచ్యుత్యయః. కలకాసాభైరవశ్చ కలభైరవోమధుర భీషణః విశేషణయోరపి ఖంజకుబ్జవదైచ్చికోపసర్జనత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః. రవోబృంహితధ్వనిః ముహుఃక్రియతే, అనువనంవనేవచమరీచయః చమరీమృగ సంఘశ్చ, స్ఫురతి కించ కనకరత్నానాం యా భువః తాసాం మరీచయః కిరణాశ్చ స్ఫురంతి, సమృద్ధిమద్యస్తువర్ణ నాదుదాత్తాలంకారో యమకస్యాభ్యుచ్చయః.

త్వక్సారరంధ్రపరిపూరణలబ్ధగీతి

రస్తి స్మ సా మృదితపక్ష్యలరల్ల కాంగః,

కస్తూరికామృగవిమర్దసుగంధిరేతి

రాగీవ సక్తి మధికాం విషయేషు వాయుః.

61

త్వగీతి. అస్తి స్మద్రా, త్వచిసాహాయేషాం తేత్వక్సారాః, వంశవిశేషః 'వంశే త్వక్సారకర్తారత్వచిసారత్వణధ్వజా' ఇత్యమరః. తేషాం రంధ్రాణి తేషాంపరిపూరణేన ధ్వాపనేన లబ్ధాగీతిర్గానసఖంయేనసః, మృదితానిసంస్పృష్టాని పక్ష్యలాని లోమ శాని రల్లకానాం కంబళమృగాణాంకంబళానాంవాఅంగానిశరీరాణియేనసః, 'రల్లకః కంబళమృగేకంబళేఽపి ప్రక్షీర్ణిత' ఇతి వైజయంతీ. ఏతేన స్పర్శనాభిమక్తం కిన్తు

రికామృగాణాం విమర్దేన సంఘర్షేణ మగన్ధిః శోభనగంధః యద్యపి గంధస్యేత్వేతదే
కాంతగ్రహణమిత్కుక్షం. తథాపి నిరంకుశాః కవయః క్షయపర్యమయోగః, అసౌవనం
భూతోవాయుః రాగీవకామీవ విషయేషు ప్రదేశేషు ఇంద్రియాత్మకేషుచ, 'విషయ
స్సాన్యదీంద్రియాత్మకే'జనపదే'ఽపి చేతి విశ్వః అధికాంసక్తిం వ్యాప్తిం, ఆసక్తించ,
ఏతిగచ్ఛతి.

ప్రీత్యై యూనాం వ్యవహితతపనాః

ప్రాథ ధ్వాంతం దిన మిహ జలదాః,

దోష మన్యం విదధతి సురత

క్రీడాయాసశ్రమశమపటవః.

62

ప్రీత్యాఇతి. ఇహాద్రాయవతయశ్చ యవానశ్చతేహంయూనాం 'పుమాకా
స్త్రియే'త్యేకశేషః. ప్రీత్యై వ్యవహితతపనాః తిరోహితార్కాః, అతఏవ సురతా
స్యేవక్రీడాః తాభి ర్య ఆయాసః వ్యాయామః తేన య శ్చమః భేదః 'శ్రమః
భేదో'ఽధ్వరత్యాదే రి'తిలక్షణాత్. తస్య శమే నివారణే, పటవః సమర్థాః. జలదాః
ప్రాథధ్వాంతం మేఘవరణా ద్ధాంధకారం, దినం దివసం దోష రాత్రినూత్తానం
మన్యత ఇతి దోషమన్యం. రాత్రిమానినం విదధతి మేఘవరణమహిమ్నా దివసః
స్వయమపి ఆత్మనం రాత్రిం మన్యతే కిముతాన్య ఇత్యర్థః. దోషేత్వవ్యయం తదుప
పదా స్తస్య తేర్థాతోః 'అత్తమాసేభు'త్పి భుక్తివ్యయః. భుక్త్యవ్యయస్యేత్వవ్యయ
నిషేధాత్, సదోషశబ్దస్య ప్రాప్యతామమాగమా ఇహాయూనాందోషవద్దివాపి
విస్రంభవిహారాస్సంభవంతీతిభావః. భ్రమరవిలసితంపుత్రం. 'హృష్ణాకస్సాన్యదభి
మరవిలసితమి'తిలక్షణాత్.

భగ్నో నివాసోయ మిహస్య పుష్పై

స్పృదాన తోయేన విషాణినాగః,

తీవ్రాణి తేనోజ్జతి కోపితో'సౌ

సదానతోయేన విషాణినాగః.

63

భగ్న ఇతి. ఇహా. అస్యనాగస్య నివాసః ఆశ్రయః సదాపుష్పైః అనలో
నమః ఆయంనగచ్ఛతీత్యగోవృక్షః దానవో యైర్దదోదక్షేస్సుహవర్తతేయః తేనస
దానతోయేనమత్తేనేత్యర్థః. యేనవిషాణినాదంతినాభగ్నః తేన విషాణినా కోపితః
కోపంప్రాపితః అస'నాగః సర్పః తీవ్రాణివిషాణిగరణాని ఉజ్జతివమతి పరప్రతీకారా
త్తమస్య క్రోధస్సాన్యశ్రమేవ వ్యాహంతీతిభావః.

ప్రాలేయశీత మచలేశ్వర మిశ్వరో'ఽపి

సాంద్రేభచర్చవసనాపరణో'ఽధిశేతే,

సర్వర్తునిర్వృతికరే నివస న్నుపైతి

నద్వంద్వదుగళఖ మిహ కించి దకించనోఽపి.

64

ప్రాశేయేతి. ఈశ్వరభివోఽపి కిముతాస్యఇతిభావః. సాంద్రంయదిభవర్త త దేవ వసనంతదేవావరణం ఆచ్ఛాదనంయస్యసః, తథాసక. నత్వనావరణోనాపి శిథి లావరణఇతి భావః. ప్రలయాదాగతంప్రాశేయంహిమం 'తతఆగత' ఇత్యణి 'కేకయ మిత్రయుప్రలయానాయాదే రియ'ఇతియశబ్దస్య ఇయాదేశః' లేనశీతంశీతలం అచ లేశ్వరంహిమవంతమధిశేతే తస్మిన్ శీతఇత్యర్థః. 'అధిశిత్ స్థాసాం కర్త'తి కర్త త్వం. సర్వర్తుభిర్నిర్వృతికరేనదాసుఖకరే, ఇహాద్రోనివనక పునఃనాస్తికించన య స్త్యేత్యకించ నోనిసోస్విపి ఉచ్ఛావ చేత్యాదినా మయూరవ్యంసకాదిఘనిపాతనా త్తత్పురుషః. కించిదల్పముపి ద్వంద్వదుఃఖం శీతోష్ణదుఃఖంనోపైతి నిత్యసన్నిహితానా మృతూనా మనోన్యదోషనివారకత్వాదితిభావః. 'ద్వంద్వంయగ్ధంహిమోష్ణాది మిఘనంకలహో రహ' ఇతివై జయంతీ. అత్రోపమానాద్ధిమాలయాదుపమేయస్యాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతి రేకాలంకారః.

నవనగవవరేఖాశ్యామమధ్యాభిరాభి

స్ఫుటికకటకభూభిర్నాటయత్స్యేష శై లః,

అహిపరికరభాజో భాస్వనై రంగరాగై

రధిగతధవళిమ్న శ్శూలపాదే రభిఖ్యామ్.

65

నవేతి. ఏవశైలోరై వతకః నవయానగవవరేఖయా తరువనపక్ష్మాశ్యామోమ ధ్యోమధ్యభాగోయాసాంతాభిః అభిఃస్ఫుటికానాంకటకధూభిః నితంబప్రదేశైః కర జైః అహివేవకరికరోగాత్రికాబంధః తంభజతీతితస్య అహిపరికరభాజః అహినా కృతావ క్తిక స్త్యేత్యర్థః. 'భవేత్పరికరోవ్రాతే పర్యంఃపరివారయోః ప్రగాఢేగాత్రికా బంధేవివేకారంభయార పీతి విశ్వః. భజోఽవ్యే భాస్వనైర్భస్వమయైః వైకారికోఽ బ్రుతిత్యయః. అన్నితిప్రకృతిభావాత్ నస్తదితఇతినాస్తితిలోపః. అంగరాగైరనురే పనైః అధిగతధవళిమ్నః ప్రాప్తధావశ్యస్యశూలంపాణాయస్య తస్యశూలపాణేశ్వర స్య ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్రత్యాభవతః. అభిఖ్యాం శోభాం 'అభిఖ్యానామ శోభయోః'త్యమరః. 'ఆతశోఽవగర్హ' ఇతికప్రత్యయః. నాటయత్స్యనుకరోతి నిదర్శ నాలంకారః. మాల్వీనవృత్తమ్.

దధద్భి రభిత స్తతౌ విశవవారిజాంబూనదై

ర్విసోదితదినక్లమాః కృతరుచశ్చ జామూబ్జనదైః,

నిషేవ్య మధుమాధవా రసవ దత్ర కాదంబరం

హారంతి రతయే రహః ప్రియతమాంగకాదమ్బరమ్. 66

దధద్భిరితి. అత్రాద్రామభోర్యమభేదస్య అపత్యానిపుమాంసోమాధవాః యాద
వాః వికచానివారిజానియేషుతానిఅంబూని యయోస్తావికచవారిజాంబూఅభితః ఉభ
యతః తదౌదధద్భిః నదైఃపుంప్రవాహైః ప్రాకోస్సోతసోనద్యః ప్రత్యకోస్సోతసో
నదాః సర్వదాంవిశేత్యాహుః విసోదితోదినక్లమోయేషాం తే నదవిహారాదపసితాహ్ని
కసంతాపాఇత్యర్థః. కించ జాంబూనదస్య వికారైఃజాంబూనదైః కనకభూషణైః
కృతరుచోజనితకోభాస్సంతః రసవత్ స్వాదవత్. 'రసఅస్వాదగంధయోరి'తి విశ్వః.
కాదంబః ఇత్యుః 'కాదంబఃకలహంసేక్ష్యో రి' తి విశ్వః. కాదంబం రాతిరలయోర
భేదాత్ లాతిప్రకృతిత్యేనాదత్తఇతి కాదంబరమైక్షవం. 'పానసంధ్రాక్షమాధూకం
ఖార్జూరంతాశమైక్షవ మి' తి స్మరణాత్. అతోఽనుపసర్గేక ఇతికః. మధుమద్యం
ఏవంచమధుకాదంబరశబ్దయోస్సామాన్యవిశేషవరత్వా దపానరుక్త్యం. నిషేవ్యపీత్వా,
క్షత్రియాణాం వైష్ణవ్యేన నిషేధాదితిభావః. రతయేసురతార్థం రహః ప్రియతమా
నాం ప్రేయసీనాం అంగమేవాంగకంతస్సాదంబరంవస్త్రంహారంతి. యాదవాశ్చేహమధు
రతోత్పన్నైః విస్తృభం విహారంతీతిభావః. పృథ్వీవృత్తం—'జసాజనయలావమగ్రహ
యతిశ్చపృథ్వీగురురి'తి లక్షణాత్.

దర్పణనిర్మలాసు పతితే ఘనమిరముషి

జ్యోతిషి రూప్యభిత్తిషు పురః ప్రతిఫలతి ముహూః,

ప్రీడమనమ్ముఖోఽపి రమణై రపహృతవసనాః

కాంచనకందరాసు తరుణీ రిహ నయతి రవిః. 67

దర్పణేతి. ఇహాద్రావిఃదర్పణవన్నిర్మలాసుపురః రూప్యభిత్తిషుకాంచనకంద
రాగ్రవర్తిరజతసానుషు పతితేసంక్రాంతే ఘనంసాంద్రంయత్ప్రిమిరంతస్సప్తాతి హరతి
చితస్సుట్ క్లిప్. తస్మిన్ జ్యోతిషిస్వతేజసికాంచనకందరాసుముహూః ప్రతిఫలతి
సతిసమ్పూర్ణసతి రమణైరపహృతవసనాః తరుణీః అసంమఖోపి కందరానభి
ముఖోపి ప్రీడంత్రపాం యద్యపి 'గురోశ్చహల' ఇతినూత్రేణ స్త్రియామప్రత్య
యః. అతఏవ 'మందాక్షం ప్రీప్రపాప్రీడే' త్యమరః. తథాపి తత్రైవ స్త్రీత్వావి
వత్కాయాం బాహుళకత్వాన్నపుంసకత్వంచ. అతఏవ 'అవిభాగురోస్త్రియాయం బహుళ
వివక్షే'తి నామనః నయతిప్రాపయతి 'సీవహ్యోర్నర తేతైచ్చవే'తి ద్విగర్తకతా. య
స్మిన్ సువర్ణ కందరాసుక్రీడాార్థంప్రవిష్టాః స్త్రియోంధకారఇతికృత్వాపురుషైరపహృ
తవస్తాస్సత్యైః పురస్థితరూప్యభిత్తితేజసామంతః ప్రతిబింబవత్ప్రకాశేనతి సలజ్జా
ఇతిభావః. అత్రకాంచనకందరాణామసంముఖార్కజ్యోతిః ప్రతిఫలనాసంబంధే

పీసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః వంశపత్రపతిత్వవృత్తం - 'దిష్ణునివంశపత్రపతితంభరనభన
లగ్నరితి లక్షణాత్.

అనుకృతశిఖగౌఘశ్రీభి రభ్యాగతేనసా

త్వయీసరభస మభ్యుత్తిష్ఠతీ వాద్రి రుచ్చైః,

ద్రుత మరదుపనున్నై రున్న మద్భి సుహేలం

హలధరపరిధానశ్యామలైరమ్బువాహైః.

68

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

రైవతకవర్ణనం నామ చతుర్థః స్కంధః.

అనుకృతేతి. అసావున్నైః ఉన్నతః ఆద్రిః రైవతకః త్వయీ అభ్యాగతేనసా అను
కృతాశిఖరాఘానాం శ్రీరైవతే తథోక్తైః శిఖరాఘభ్రమకారిభిరితిభావః. అతఏవాత్ర
శ్రీరివశ్రీరినిదర్శనయా భ్రాంతిమదలంకారోవ్యజ్యతే ద్రుతమరుతాశిఘ్రమారుతేన
ఉపనున్నైః ప్రేరితైః అతఏవ సహేలంసవిలాసం ఉన్నమద్భిరుత్పతద్భిః ధరతీతిధరః
పచాద్యచ్. హలస్యధరోహలధరో బలభద్రః తస్యపరిధానానంబరాణితద్వచ్చాస్మి
మలై రమ్బువాహైర్నిమిత్తైః సరభసం అభ్యుత్తిష్ఠతీవ ప్రత్యుత్థానంకరోతీవతి శ్రీ
యానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా. విశిష్టమేఘోన్నమనక్రియయా ప్రత్యుత్థాన
క్రియోత్ప్రేక్షణాత్. సాచోక్తనిదర్శనానుప్రాణితేతిసంకరః. శాబ్దస్తువృత్త్యనుప్రా
సోఽలంకారః, మాలినీవృత్తం - 'ననమయయయతేయంమానిభోగిలోక్తై రితి
లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల

మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవాగ్యాఖ్యాయాం

సర్వంకషాఖ్యాయాం చతుర్థః స్కంధః.

ప ఇచ్చ మః న ర్గః.

ఇత్థం గిరః ప్రియతమా ఇవ సోఽవ్యలీకా
 శ్శుశ్రావ సూతతనయస్య తదా వ్యలీకాః,
 రంతుం నిరంతర మియేష తతోఽవసానే
 తాసాం గిరౌ చ వనరాజిపటం వసానే.

1

ఇత్థమితి. సహరిః ఇత్థమనేన ప్రకారేణ 'ఇదమస్థమితి' తిథిము ప్రత్యయః. అవ్యలీకాః అప్రియరహితాః 'వ్యలీకంత్వప్రియేఽన్యత్' ఇత్యమరః. ప్రియతమాః ప్రేయస్య ఇవ స్థితాః కాంతాసుమితా ఇత్యర్థః. వ్యలీకాః విగతానృతాః సత్యా ఇత్యర్థః. సూతతనయస్య సారథికుమారస్య దారుకస్య గిరః తదాశుశ్రావ తతః శ్రవణానంతరం తాసాంగిరాం అవసానే సమాప్తా నిరంతరం నీరంధ్రం వనరాజిరేవ పటం తం వసానే ఆచ్ఛాదయతి 'వనఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోః కర్తరిలటశ్చానజాదేశః. గిరౌరైవతకాద్రారంతుం క్రీడితుం ఇయేష చ తత్ర వసంతింక ద్రుమిచ్ఛత్సి చేత్యర్థః. ఉపమాయమకయోస్సంసృష్టిః. అస్తి కా సర్గే వసంతతిలకావృత్తమ్:— 'ఉక్తావసంతతిలకాతభజాజగౌ' ఇతి లక్షణాత్.

తం సద్వివేంద్రతులితాతులతుంగశృంగ
 మభ్యుల్లసత్కదలికావనరాజి రుచ్చైః,
 విస్తారరుద్ధవసుధోఽన్వచలం చచాల
 లక్ష్మీం దధ త్ప్రేతిగిరే రలఘు ర్బలౌఘః.

2

తమితి. కదశ్యేవకదలికాః రంభాతరవోవైజయంత్యశ్చ 'కదశీవైజయంత్యాంచ రంభాయాం హరిణాంతర' ఇతి విశ్వః. అభ్యుల్లసంత్యః కదలికావైజయన్తోవనరాజయఇవయస్యసః, అన్యత్ర రంభావనపజ్జయాయస్య తమితి యోజ్యం. ఉచ్చైః ఉన్నతః విస్తారరుద్ధవసుధః వైపుల్యవ్యాప్తధూమిః ఆతపిత ప్రతిగిరేః లక్ష్మీం దధత్ స్వయ మన్యో గిరిరవస్థిత ఇత్యర్థః. అలఘుర్బలౌఘః ప్రసిద్ధః బలౌఘః సేనాసంఘః ద్వివేంద్రస్తులితాన్వచమితాని అతులాన్వప్రతిమాని ద్వివేంద్రవృత్తిరీక్షప్రతిహరహితాని తుంగశృంగాణియస్యతంత్రోక్తంతమచలం రైవతకం అనుచచాల

తం ప్రతి అనుయాయావిత్వర్థః. 'అనుగ్రహణ' ఇతి కర్తృప్రచనీయత్వాత్తద్వ్యోగే
ద్వితీయా. అత్ర ప్రతిగిరేః కస్యచిదప్రసిద్ధత్వాద్విభిన్నయోగీ బహుః ప్రతిగిరేర్లక్ష్మీ
వివలక్ష్మీందధదితి నిదర్శనాముఖేన ప్రతియోగీత్వేనోత్పేక్ష్య ఇత్యుత్పేక్ష్యైవేయం
క్షేమానుప్రాణితేతి సంకరః. విశేషః.

భాస్వత్కరవ్యతికరోల్లసితాంబరాంతా

సాపత్రపా ఇవ మహాజనదర్శనేన,

సంవిప్రు రంబరవికాసితమూసముత్థం

పృథ్వీరజః కరభకంతకడార మాశాః.

3

భాస్వదితి. ఆశాః దిశః భాస్వత్కరవ్యతికరేణ సూర్యాంశువ్యాప్త్యా ఉల్లసి
తాంబరాంతాః ప్రకాశితాకాశప్రదేశాః అన్యత్ర భాస్వాత్కభాస్వరోఽభిరూపః
ప్రియః. 'భాస్వాత్కభాస్వరసూర్యయో రి'తి విశ్వః. తస్య కరవ్యతికరేణ హస్తస్పర్శ
నేన ఉల్లసితం స్రుస్తం యదంబరం వస్త్రం తస్యంతం చేలించలం యాసాంతాః
అతఏవ మహాజనదర్శనేన సాపత్రపాస్సలజ్జాఇవ 'లజ్జాసాపత్రపాన్యత' ఇత్యమరః.
అంబరవికాసి వ్యోమవ్యాపి వాసశోభిచ. 'అంబరంవ్యోమ్నివాససి' త్యమరః.
చమూఘసముత్థం కరభః ఉష్ణప్రాతః 'ఉష్ణే క్రమేశకమయమహంగాః కరభశ్శిఖరి'
త్యమరః. తస్య కంతఇవ కడారం పింగళం 'కడారః కపిలః పింగళింగౌ క'ద్రుపింగళా'
విత్యమరః. పృథ్వీరజః సంవిప్రుః ఆచ్ఛాదయామాసుః వ్యేఞ్ సంవరణేలిట్
కిత్వాత్సంప్రసారణేద్విర్భావః. 'ఏరనేకాచ' ఇతియజాదేశః. స్త్రియోహివస్త్రావహారేల
జ్జయా యత్కించదాచ్ఛాదయంతీతిభావః. అత్రాచేతనాస్యాకాసు క్లిష్టవిశేషణ
మహిమ్నా స్త్రీత్వప్రతీతౌ తదభేదాధ్యవసాయేన సంవ్యానవ్యవహారసమారోపణా
త్సమాసోక్తిః. సాచసాపత్రపత్వోత్పేక్షానుప్రాణితేతి సంకరః.

ఆవర్తిన శ్శుభఫలప్రదశుక్తియుక్తౌ

స్సంపన్నదేవమణయౌ భృతరంధ్రభాగాః,

అశ్వాః పృథుర్వసుమతీ మతిరోచమానా

స్తూర్ణం పయోధయ ఇవో ర్నిభిరావతంతః.

4

ఆవర్తినఇతి. ఆవర్తినః ప్రశస్తదశావర్తవంతః 'ప్రశంసాయామినిః.' తేచ
'ద్వాపురస్యోరస్యో ద్వాద్వాద్వా రంధ్రోపరంధ్రయోః, ఏకః ఘాతే హ్యపాసేవద
శావర్రాధ్రువాస్తస్సృతా' ఇత్యుక్తౌ దశస్థువాఖ్యా వివక్షితాః, అస్యేషా మనంతరం
పృథగభిధానాత్, అన్యత్రకు జలభ్రమవంతః. 'స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ'
ఇత్యమరః. రోమసంస్థా సేతుతత్సామ్యాద్యవదేశః తదుక్తమ్. 'ఆవర్తసామ్యాదా

వర్తోరోమసంస్థానమంగినామి' తి. కుభఫలానిరాజ్యఫలాదీని ప్రదదతీతి కుభఫలప్రదాః 'ప్రేదాజ్ఞ' ఇతి కప్రత్యయః. తాభిశ్చక్షిభిః రోమసంస్థానైరావర్తవిశేషైర్ద్యుక్తాః తదుక్తం-పక్షాస్థా క్షుక్తయ స్తి సః ఊర్ధ్వరోమాజయవహః' ఇతి. అన్యత్ర కుభఫలాని ముక్తాఫలాని తత్ప్రదాక్షుక్తయోమక్తాస్ఫటాః తాభిర్ద్యుక్తాః 'ముక్తాస్ఫటే హయావర్త క్షుక్తశృంఖకపోలయో రి' తి విశ్వః. సంపన్నాస్సమగ్రాః దేవమణియో నిగభావర్తాః కాస్తుభాదిదివ్యమణయశ్చయేషాంతే 'ఆవర్తోరోమజోదేవమణిస్త్యేషనిగాళజః' ఇతి వైజయంతీ. 'నిగాళస్తుగళోద్దేశ' ఇత్యమరః. భృతాః పూర్ణాః రంధ్రభాగాః పార్శ్వదేశాః నిమ్నప్రదేశాశ్చ యేషాంత ఇత్యుభయత్రాపితుల్యార్థః అతిశయితారోచమానాః కంఠావర్తాః యేషాంతే అతిరోచమానాః 'కంఠజోరోచమానస్తుస్వామిసాభాగ్యవర్ధన' ఇతి వైజయంతీ. అన్యత్ర కు అత్యంతం దీప్యమానా ఇత్యర్థః. ఊర్ధ్వి ర్థతివిశేషై ర్విచిభిశ్చ అపతంత ఆధావంతః 'పక్షీకృతా నామశ్వానాంనమనోన్నమనాకృతిః, 'అతివేగసమాయుక్తా గతిరూర్ధ్వదావృతే'శి వైజయంతీ. ఈదృశోఽశ్వాః పయోధయఇవ తూర్ణం వసుమతీం పృథుః ఛాదయంతిస్తు. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చేత్యమరః. అపిపూర్వాద్దధా తేర్లుక్ 'వప్తివాగురిరల్లోపమనాప్లోరుపసర్గయో' రితి అశేరకారలోపః. ఏకనాశావ లంబిఫలద్యయవదేశకభేదాద్ధద్యయప్రతీతేరథ్లక్షేషోఽయమ్ ప్రకృతాప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగ మితి సంకరః.

ఆగక్షమగ్న మవమత్య సృణిం శితాగ్ర

మేకః పలాయత జవేన కృతాత్తనాదః,

అన్యః పున ర్దుహలు రుదప్లవతాస్తభార

మనోన్యతః పథి బతాభితామిభోష్టా.

5

ఆరక్షేతి. పథి మార్గే ఇభోష్టా అనోన్యతః అనోన్యస్థాత్ అభిభృతాం భీతవంతః. 'ఇభిభయేలక్' 'భియోఽన్యతరస్యా మి' తీత్యం బలేత్యనయోరపిభీతిరితి భేదేతివిస్తయేవా. 'భేదానుకంపాసంతోష విస్తయామంత్రణే బలే' త్యమరః. భీతత్వే కారణమాహ-ఏకః ఇభః ఆరక్షః కుంభయోరధః ప్రదేశః తత్రమగ్నం ప్రవిష్టం శితాగ్రం తీక్ష్ణముఖం సృణిమంకుశం 'అంకుశోఽస్త్రీసృణిర్ద్యయో రి'త్యమరః. అవమత్యావధూయ కృతః అర్తనాదోయేన సః అతికరుణం క్రందన్నిత్యర్థః. జవేన పలాయత పలాయితవాక్ 'పరాజ్ఞ్పూర్వాదయతే ర్లుక్. ఉపసర్గస్యాయతావితిరేఫ స్థలత్వేన అన్యః పునః ఉష్టస్తు అస్తభారం నిరస్తభారం యథాతథా ముహుః ఉదప్లవత ఉల్లరితవాక్ పుక్ గతా. స్మభావోక్తిః,

ఆయ స్త మైక్షత జన శ్చటులగ్రపాదం
గచ్ఛంత ముచ్చలితచామరచారు మశ్వమ్,
నాగం పున ర్మృదుసలీలనిమిలితాక్షం
సర్వః ప్రియః ఖలు భవత్యనురూపచేష్టః.

6

ఆయ స్తమితి. జనః చటులగ్రపాదం చంచలపూర్వచరణం యథాతథాగచ్ఛంతం శీఘ్రంధావంతమిత్యర్థః. ఉచ్చలితైరుల్లసితైః చామరైః చారుం అశ్వంఆయ స్తం సయత్నహద్యంతంయథాతథా యనూప్రయత్నే కర్తరిక్తాంతం క్రియావిశేషణం విక్షతక్షాక్షితవాక్ ఈక్షతేర్లక్ష. 'అడబాదీనామి' త్యాడాగమః 'అట శ్చే' తి వృద్ధిః. నాగంపునః గజంతు సలీలంనిమిలితేఅక్షిణీయస్తిక్ కర్తజితత్ బహుప్రపశ్ సక్ష్మిన్తోస్సాన్వంగాత్ షచ్. మృదు మందంగచ్ఛంతంఆయ స్తం విక్షత కథం శీఘ్రమందయోస్తుల్యదృష్టిరతఆహ - సర్వః ప్రాణీ అనురూపచేష్టః స్వజాత్యుచిత వ్యాపారస్సక్ ప్రీణాతీతిప్రియః ప్రీతికరోభవతిఖలు 'ఇగుప ధే'తికః. అర్థాంతర న్యాసః.

త్రస్తా స్సమస్తజనహాసకరః కరేణో
స్తావ త్థరః ప్రఖర ముల్లలయాంచకార,
యావచ్చలాసనవిలోలనితంబబింబ
విస్త్రస్తవస్త్ర మవరోధవధూః పపాత.

7

త్రస్తఇతి. కరేణోభాత్ 'కరేణుభ్యాంస్త్రీ నేభ' ఇత్యమరః. 'భీత్రాథా నాం భయహేతు రి' త్యపాదానత్వం. త్రస్తా భీతః ఖరో గర్భభః సమస్తజనస్యహా సంకరోతీతితత్కరస్సక్ 'కృణోహేత్వి' త్యాదినా ట ప్రత్యయః. తావత్తదవధి ప్రఖరం భృశం ఉల్లలయాంచకారఉత్పపాత యావచ్చలాత్ స్థానచలితాత్ పటాలః ప్రసృతః తస్మాన్నితంబబింబాత్ విస్త్రస్తం వస్త్రం యస్మిన్కర్తజితదృథా తథా ఆవరోధవధూః పపాత స్వభావోక్తిః.

తైలోపశల్యనివతద్రథ నేమిథారా
నిష్పిష్టనిఘరశిలాతలమార్జగర్భః,
భూరేణివో నభసి నద్ధయోదచక్రా
శ్చక్రీవదంగరుమాధూమరుచో విసస్మయః.

8

తైలేతి. తైలస్య రైవతక్రాద్రేః ఉపశల్యంప్రాప్తం యద్యపి 'గ్రామాంతము పశల్యంస్యా ది' త్యమరః. తథా పుష్పచారాదదోషః తత్త్రనివతతాం రథానాంస్యం దనానాం నేమయశ్చక్రాంతాః 'చక్రంగథాంగంతస్యాంతే నేమిః స్త్రీస్యాత్పృథిః

పుమా' నిత్యమరుః. తాసాం ధారాభిరశ్రీభిః నిష్పిస్తానాం చుల్లితానాం నిఘర శిలాతలానాం చుల్లః గల్గేయేషాంతే తథోక్తాః నభసి నద్ధానిపయోదచక్రాణిపయో దాకారాణి మండలాని యైస్తే చక్రవర్తిమణ మస్మాప్రీతి చక్రీవాక్ గర్దభః 'చక్రీవంతస్తు బాలేయా రాసభాగర్దభాః ఖరా' ఇత్యమరుః 'ఆసందీపదస్మీన చుక్రీ వత్కక్షీవది' త్యాదినానిపాతనాత్సాధుః. తస్య అంగరుహాణి రోమాణితద్వద్ధూహ్రూః రుచఃకృష్ణలోహితవర్ణాయేషాం తే 'ధూమ్రధూమతా కృష్ణలోహితా వి' త్యమరుః. భూరేణవోవిసస్రుః ప్రస్పతాః.

ఉద్యత్కృశానుశకలేషు ఖురాభిఘాతా

దృఘమీసమూయతశిలాఫలకాచితేషు,

పర్యంతవర్త్యసు విచక్రమిరే మహాశ్వాః

శైలస్య దద్దురపుటా నివ వాదయంతః.

9

ఉద్యదితి. ఖురాశ్శుభాని, 'శఫం క్షీ బేఖురఃపుమా ని' త్యమరుః. తేషామభిఘా తాత్ ఉద్యంతః కృశానోః శకలాః స్ఫులింగాః యేభ్యస్తేషు టంకప్రాయాః ఖురా ఇతిభావః. ధూమ్రాస్సమూని సమతలాని ఆయతానిచ యానిశిలాః ఫలకానీవ శిలాఫల కాని తైః అచితేషు ఆప్త్యతేషు శైలస్య పర్యంతవర్త్యసు ప్రాంతమాగ్నేషు మహాశ్వాః దద్దురాణాం వాద్యవిశేషాణాం పుటాని ముఖాని వాదయంతస్తాడయంత ఇవ విచక్ర మిరే జగ్రుః పాదన్యాసైస్తాదృశంశబ్దమకుర్వన్విత్యర్థః. 'వేపాదవివారణ' ఇత్యాత్మ సే పదం. 'దద్దురస్తాయభేకేవ వాద్యభాండాద్రి, శేదయో'తి విశ్వః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

తేజోనిరోధసమతావహితేన యంత్రా

సమ్యక్ శాత్రయవిచారవిదా నియుక్తః,

ఆరట్టజశ్చటులనిఘరపాత ముచైచ

శ్చిత్రం చక్రార పద మధ్యపులాయితేన.

10

తేజఇతి. తేజోనామదర్శాపర నామా సత్త్వగుణ రుకాశకోంతస్సారవిశే షః. యథానా భోజరాజః- 'తేజోనిసగ్దజంగత్వంవాజినాంక్షురణంరజః, క్రోధస్తమ ఇతిజ్ఞేయాస్తయోఽపిసహజాగుణా' ఇతి. తచ్చద్వివిధమ్. — సతతోత్థితంసాధ్వస స్ఫురితంచేతి యథావాసవీన- 'ధారాసుయోజితానాం యన్నస్థాత్ప్రేరిణంవినా, అవిచ్ఛిన్నమివాభాలితలేజస్సతతోత్థితమ్. కశాపార్జ్వదిఘాతైర్యత్సాధ్వసస్ఫురితం హిత ద్వాతి. అత్ర తేజశ్చ ద్వేన తత్కార్యం వేగోలక్ష్యతే, తథాచ తేజసి వేగే నిరో ధేతన్నివారణే సమతాయాం వేగసామ్యేచ అవహితేన వర్ణావిభాగకుశలే నేత్యర్థః.

కళా తాడినీ. 'అశ్వాదేస్తాడినీకళే' త్యమరః. అత్ర కళాః కళాఘాతాః తాసాం
త్రయం ఉత్తమమధ్యమాధమేషు యథాసంఖ్యం మృదుసమనిష్ఠరం సకృద్విస్త్రీః
కరణరూపం త్రితయం తస్యవిచారః ఏతేషునిమిత్తేషుఅంగేషు ఏవంతాడ్యైశ్చలిషు
ర్యః తద్విదా తజ్జేన యథావభాజః—'మృదునై కేన ఘాతేన దండకాలేషు తాడ
యేత్, తీక్ష్ణం మధ్యం పున ద్వాభ్యాం జఘన్యం నిష్ఠరై స్త్రిభిః, ఉపవేశేఽథనిద్రా
యాంఘ్రితే దుష్టచేష్టితే, బడబాలాకనాత్సుక్యే ముహుర్వితతపీషితే. సంత్రాతేచ
దురుత్థా నేవిమార్గమ నేభయే, శిక్షాత్యాగస్యసమయే సంజాతేచిత్తవిభ్రమే. దండః
ప్రయోజ్యోవాహానాంకాలేషుద్వాదశస్పశి, గ్రీవాయామితమాహన్యాత్తస్త్వంపైవ
చవాజినమ్, విభ్రాంతచిత్తమధర త్యక్తశీతంచతాడయేత్. ప్రహీషితంస్కంధబా
హ్యోర్నడబాలాకినంతథా. ఉపవేశేచనిద్రాయాంకటిదేశేచతాడయేత్, దుశ్శీప్తి
తంముఖేహన్యాద్దుర్ధగ ప్రస్థితంతథా. జఘన్శీఘ్రితంచాన్యాస్నేత్రమార్గేదురుత్థితమ్,
యః క్రుద్ధప్రకృతిర్వాజీతంసర్వత్రైవతాడయే ది'తి, ఏవంభూతేన యంత్రా సారథి
నా సమ్యగ్యథాకాస్త్రం నియుక్తోవినీతః ఉచ్చైః ఉన్నతః ఆరట్టో నామదేశవిశేషః
తజ్జోఽశ్వః ఆరట్టజః విశేషణమాత్రప్రయోగే సాగరాంబరాదివత్తావత్రైవ విశేష్య
ప్రతీతేః. తథాచవాసునః—'విశేషణప్రయోగేవిశేష్యప్రతిపత్తావ'తి. చటులశ్చపలః
నిష్ఠురఃపరుషశ్చ పాతఃప్రక్షేపోయస్త్రికా కర్మణితద్యథాతథాఅర్ధపులాయితేనమండల
గతివిశేషేణచిత్తమద్భుతంపదం పదక్రమంచకార 'శతార్ధార్ధక్రమాదూనైర్నండలా
యితవల్లితైః, ఉన్నఖన్యాశ్వసముఖ్యస్య గతిరర్ధపులాయితే' తి లిక్షణాత్. పులానామ
ప్లుతాద్యనేకాపరనామా హయానాంగలివిశేషః, తదుక్తంహయలీలావత్యామ్-పుతాం
ప్లవంగితామామూర్యాధారాపులనాభిదా, పునరేనాం (రలోపాంతాం చడోలాయాం)
పులామిత్యాహదేశికః. తల్లక్షణంచత్రైవోక్తమ్.—'క్షిపతిసమవిశేషమన్తి పన్నగ్ర
పాదాక్ ప్రసరతిపురతోఽశ్వసానచధారాపులాఖ్యా, విలసితసమపాదోత్తేషణాకుంచ
నానాంకరుణిమహగలిజ్ఞాఃప్రాహురశ్యేపులాఖ్యామి'తి. 'పార్శ్వప్రధానాం ప్రవిధాయ
రాగాద్వల్లాంశ్లభీకృత్యవహాత్పులాఖ్యామి'త్యాది. 'పులాఖ్యమయితం అయనంగతిః
పులాయితం అయపయగతో. భావేక్తః. తద్ధితార్థేత్యాద్యుక్తరీత్యామస్థితమర్ధపులాయి
తమి త్యలమతి విస్తరేణ.

నీహరజాలమనః పునరుక్తసాంద్రాః

కుర్వకవధూజనవిలోచనపక్ష్యమాలాః,

క్షుణ్ణః క్షణం యదుబలై ర్దివ మాతీతాంసుః

పాంసు ర్దిశాం ముఖ మతుత్థయ దుత్థితోఽద్రైః.

నీహారేతి. నీహారజాలవత్తుహినహూహవత్ మలిసః వహూజనవిలోచనానాంపత్తమాలాః పునరుక్తసాంద్రాః ద్విగుణసాంద్రాఃకుర్వక్ స్వభావతోపి సాంద్రత్వాదిభావః. మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్విస్ఫుప్తపటువత్సమాః త్నం యదూనాంబలైవైస్సైస్యః త్నం అద్రేరుతితః దివమాకాశం ఆతనితుమావరితుమిచ్ఛుః ఆతితాంసుః తనోతేస్సన్నవాదుప్రత్యయః 'సనీవంతథే'త్యత్ర 'తనిపతిదరిద్రానిభ్య' ఇతి విహితస్య ఇటోవై కల్పికత్వాదిడభావః. తనోతేర్విభాషేతిదీర్ఘః సాంసుః దికాం ముఖం ఆతుత్థయదాచ్ఛాదయతిస్స, 'తుత్థఅచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోశ్చారాదికాల్లాఙ్.

ఉచ్ఛిద్య విద్విష ఇవ ప్రసభం మృగేంద్రా
సింద్రానుజానుచరభూపతయో ధ్యవాతుస్యః,

వన్యేభమస్తకనిఖాతనఖాగ్రముక్త

ముక్తాఫలప్రకరభాంజి గుహాగృహణి.

12

ఉచ్ఛిద్యేతి. ఇంద్రానుజస్య ఉపేంద్రస్య హణః అనుచరా అనుజీవినోభూపతయః మృగేంద్రాక్ సింహా విద్విషః శత్రునివ ప్రసభంప్రసహ్య ఉచ్ఛిద్యహత్వా వన్యేభానాం మస్తకేషు నిఖాతైర్నిక్షిప్తైః సఖాగ్రస్థింహసఖముఖైః ముక్తాక్ విక్రీర్ణాక్ ముక్తాఫలప్రకరాః భజంతీతితథోక్తాని గుహాగృహణీన గుహాగృహణీతు్యపమితసమాసః విద్విషఇవేతిలింగాత్ అధ్యవాతుస్యఅధ్యుపీతవస్తః ఉపాస్యధ్యావ్వసఇతికర్తృత్వంవసనివాసేలుక్, సిద్ధివృద్ధిః 'సస్సార్థధాతుక' ఇతి తత్త్వమ్.

విభ్రాణయా బహుళయావకవకపింగ

పింఛావచూడ మనుమాధవధామ జగ్ముః,

చంచ్యగ్రదప్తచటులాహిపతాకయాన్యే

స్వావాసభాగ మురగాశనకేతుయష్ట్యా.

13

విభ్రాణయేతి. అన్యేభూపతయః యావదీయవాకౌలక్తః 'రాక్షాలాక్షజతుక్లిజే యావోలైలక్తోద్రమామయ' ఇత్యమరః. యావాదిభ్యః కన్నితిస్వాధి కస్పృత్యయః. బహుళేన యావకపంకేన పింగం పింగశవర్గం పింఛు బర్హ మేవ ఆవచూడం అధోలంబికలాపం విభ్రాణయా. 'ఆస్యోహ్నాదావచూడాఖ్యాపూర్వాధోముఖచూడకావ'తిధ్వజాంగేషుహాలాయుధః. చంచస్త్రాటిః. 'చంచస్త్రాటిరుభేస్త్రియామి'త్యమరః. తస్యాః అగ్రేణ దప్తాచటులా చంచలా ఆహింపతాకాయస్యాంతయా ఉరగాశనోగరుడతస్యకేతుయష్టేః తదధిష్ఠితోధ్వజదండఇత్యర్థః, తయాఅభిజ్ఞానేనేతిభావః, అనుమాధవధామ హరిశిరిమను స్వావాసభాగంస్వనివేశప్రదేశం జగ్ముఃప్రాపుఃదూరాదేవగరుడధ్వజేన మాధవధామజ్ఞాత్వాతత్సన్నితాన్నియతదిక్కుక్ స్వావాసాన్నిశ్చిత్తజగ్గురిత్యర్థః.

ఛాయా మపాస్య మహతీ మపి వర్తమానా
మాగామినీం జగృహీరే జనతా స్తరూణామ్,
సరోష్ఠిహి నోపగత మప్యపచీయమానం
వర్ధిష్ఠు మాశ్రయమనాగత మ పుష్పవైతి.

14

ఛాయామితి. జనానాం సమాహా జనతాః గ్రామజనబంధుసహాయేభ్యస్తతా
మహతీమపి వర్తమానాం తరూణాంఛాయాం అపాస్య పరివృత్త్య త్పయిష్ణుత్వాదితి
భావః. ఆగామినీంఛాయాం జగృహీరే స్వీచక్రః వర్ధిష్ఠుత్వాదితి భావః, సచప్రాప్త
త్యాగోదోషాయ త్యాగస్వీకారయోః త్పయిష్ణుత్వాదిత్యాహ — సర్వశతి.
తథాహి సరోజనః ఉపగతంప్రాప్తమపి అపచీయమానం త్పయిష్ణుత్వాం కర్త కర్తరి
ప్రయోగః, ఆశ్రయంనోపైతి సగృహీతి కింతు అనాగతమప్రాప్తమపి వర్ధిష్ఠం వర్ధన
శీలం ఆశ్రయముపైతి సామాన్యేనవిశేషసమర్థసదూహోఽర్థాంతరన్యాసః.

అగ్రేగతేన వసతిం పరిగృహ్య రమ్యా
మాపాత్య సై నికనిరాకరణాకులేన,
యాంతోఽన్యతః ప్లతకృతస్వర మాశు దూరా
దుద్బాహునా జుహువిరే ముహు రాత్తవర్గాః.

15

అగ్రేగతేనతి. అగ్రేగతేన పురఃప్రయాతేన రమ్యాంవసతిం 'వహివర్ధిభ్య
శ్చే'తి వసేరాణాదికోతి ప్రత్యయః. పరిగృహ్య ఆపశంతీత్యా పాత్యాః స్వయమాక్ర
మితుమాగచ్ఛంతః భవ్యకేయేత్వాదినాకర్తరిణ్యంతోనిపాతః. తేహం సైనికానాం
నిరాకరణేనిరసనే ఆకులేనవ్యగ్రేణ ఉద్బాహునా ఉద్యతహస్తేన కేనవిదితిశేషః.
అన్యతఃయాంతః అన్యత్రగచ్ఛంతః అత్తవర్గాః స్వయూథాః ప్లతంత్రిమాత్రంయ
థాతథాకృతఃస్వరోనాదః ఆహ్వనంయస్తిక్ కర్తజితద్యథాతథా దూరాద్భూతేచేతి
దూరాహ్వనేప్లతవిధానాదితి భావః, ఆకుదూరాత్ ముహుః అజుహువిరే అహూతాః
వ్యయతేరాజూర్పావృత్తౌర్జణిలిప్. 'అభ్యస్త్యచే' తి సంప్రసారణం. ద్విర్వచన
ముపజాదేశశ్చ.

సిక్తా ఇవామృతరసేన ముహు ర్జనానాం
క్లాంతిచ్ఛిదో వసవనస్పతయ స్తదానీమ్,
శాఖావసక్తవసనాభరణాభిరామా

కల్పద్రుమై సుహ విచిత్రఫలై ర్విరేజః.

16

సిక్తాశితి. అమృతరసేన సిక్తాశివేత్కుశ్చేత్తా, ముహుః జనానాం క్లాంతిచ్ఛి
దః శ్రమహారాః కల్పద్రుమవదమృతసేకాఖావేషీ తద్వదాహ్లాదకాశిత్యర్థః. శాఖాసు

అవసక్తైర్నైః వసనైః ఆభరణైశ్చ అభిరామాః ఏకత్ర పైన్యస్థాపితైః అన్యత్ర
స్వప్రసూతైశ్చేతి భావః. వనవనస్పతయోవనవృక్షాః విచిత్రఫలైర్వస్త్రాభరణాద్య
నేకఫలయుక్తైః కల్పద్రుమైస్సహ తత్రత్యైరితిశేషః, విరేణాః ఇదాసంతద్వద్విరేణ
రిత్యర్థః, సహేతిసాదృశ్యే 'సహసాకల్యసాదృశ్యయాగపద్య సమృద్ధిప్సితవిశ్వః.
తథాచోపమాలంకారః.

యానా జ్వనః పరిజనై రవరోప్యమాణా

రాజ్ఞీ ర్న రావనయనాకులసౌవిదల్లాః,

ప్రస్తాపకుంతనపటాః క్షణలక్ష్యమాణా

వక్త్రశ్రియ స్సభయకౌతుకమీక్షితేస్త.

17

యానాదితి. పరిజనైః యానాద్వాహనాత్ అవరోప్యమాణాః అవతార్యమా
ణాః రుహేర్జ్యంతాత్కర్తృణీలత్. కానజాడేశః, రుహఃపోన్యతరస్యామితిపకారః,
నరాణామాలోకజనానాం అపనయనేఅపసారణే ఆసీలః సౌవిదల్లాః కంచుకినీయా
సాంతాః. 'సౌవిదల్లాఃకంచుకిన'ఇత్యమరః. ప్రస్తాః. అవరోపణసంక్షోభాదపస్పృతాః
అవకుంతనపటాః పరిధావస్త్రాణీయాసాంతాః అతఏవక్షణలక్ష్యమాణాః వక్త్రశ్రి
యోయాసాంతాః తథోక్తాః రాజ్ఞీః రాజస్త్రీః 'పుంసూగాదాఖ్యాయామి' తిజీవ,
జనః సభయకౌతుకం ఈక్షితేస్త తాడనాదృయం కామా త్కౌతుకమ్.

కంతావసక్తమృదుబాహులతాస్తురంగా

ద్రాజావరోధనవధూ రవతారయంతః,

అలింగనాన్యధిక్యతా స్ఫుట మాపు రేవ

గండస్థలీ శ్శుచితయా న చుచుంబు రాసామ్.

18

కంశేతి. తురంగాత్, రాజావరోధనవధూః రాజ్ఞామవరోధస్త్రీః, అవతార
యంతః అవరోపయంతః అధిక్యతాః అంతఃపురాధికారిణః కంశేష స్వకీయేషు
అవసక్తౌమృదవః బాహులతాః తదీయా యేషాంతే తథోక్తాస్సంతః స్ఫుటంవ్యక్తం
అలింగనాని ఆపురేవ అన్యథా దురవరోహత్వాద్యాజాచ్చేతి భావః. అసాం వధూ
నాం గండస్థలీస్తు శుచితయా స్వయం శుద్ధవృత్తత్వాత్. గండానాం నైర్మల్యాచ్చ,
న చుచుమ్ముః యావత్కర్తవ్యకారిణః శుద్ధాత్తానో నాతిచరంతీతిభావః, అన్యత్రతు
నహి పాపాచారాః పాపలింగాని ప్రకాశయంతీతి భావః.

వృష్టేవ నిర్దితకలాపభరా మధస్తా

ద్వ్యాక్షిర్ణమాల్భకబరాం కభరీం తరుణ్యాః,

ప్రాదుద్రవ తస్మది చంద్రకవాక్ ద్రుమాగ్రా

తస్మంఘ్నితా సహ గుణాభ్యధిక్షైర్దురాసమ్.

19

దృష్ట్యేతి. అథస్తాత్తరుమూలే నిష్ఠితః కలాపభరోబర్హభారోయయాతాం. 'కలాపాభూషణేబర్హేతూణీరేసంహతావపీ' త్యమరః. వ్యాకీర్ణేనవిక్షిప్తేన మాల్వేన కబరాంకారాం. 'కబరః కర్పూరకృర' ఇతి హలాయుధః. తరుణ్యాః కబరీం కేశపాశం. 'కబరీకేశపాశోఽథే' త్యమరః. 'జానపదే' త్యాదినాజీవ. దృష్ట్యేవేత్యుత్ప్రేక్షా. సపది చంద్రకా అస్యసంతీతిచంద్రకవాక్ మయూరః ద్రుమాగ్రాత్, ప్రాదుద్రవత్ ప్రద్రు తవాక్ ద్రుగతౌలుక్. 'జిక్రి' త్యాదినాఘ్నేశ్చజాడేశః. 'అచిష్నుధాత్వి' త్యాదినా ఉపజాడేశః. తథాహిసంఘ్నితామత్సరిణాకర్త్రాగుణాభ్యధిక్షైః గుణోత్కృష్టైః సహ, దురాసంఘ్నితమశక్యమిత్యర్థః. ఆసేరకర్తృకాత్ 'ఈషద్దురి' త్యాదినాభావేఖల్పిత్య యః. 'తయోరేవకృత్యక్తఖలథా' ఇతినియమాత్. అత్రభయపాతుకస్య పలాయనస్య కబరీదర్శనపాతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతత్సమర్థనార్థోఽయమర్థాంతరన్యాయః, కృత ఇత్య స్యానయాంగేన సంకరః, నహిజితైర్జేతురగ్రే స్థాతుముచితమితిభావః.

రోచిష్ఠ్యకాంచనచయాంశుపిశంగితాశా

వంశధ్వజైర్జలదసంహతి ముల్లిఖంత్యః,

భూభర్తు రాయతనిరంతరసన్నివిష్టాః

పాదా ఇవాభిబభు రావళయో రథానామ్.

20

రోచిష్ఠ్యేతి. రోచిష్టవోరోచనశీలాః 'అలంకృషే' త్యాదినా ఇష్టాచ్చిత్యయః. తేషాంకాంచనచయానాం కనకరాశీనాం అంశుభిః పిశంగితాః పిశంగీకృతాః, ఆశాః యాభిస్తాః వంశానాం తత్తద్రాజకులనాం ధ్వజైః ప్రతినియతాంకుశకలశాదిచిహ్నిత కేశుభిః అన్యత్ర వంశావేణవః, తైరేవధ్వజైః జలదసంహతిం మేఘసంఘాతం, ఉల్లి ఖంత్యః పాటయంత్యః అయతం దీర్ఘం నిరంతరం నీరంధ్రం చ, సన్నివిష్టాః సంస్థితాః రథానాం ఆవళయః భూభర్తుః రైవతకాద్రేః పాదాః ప్రత్యంతపర్వతాభవ, అభిబభుః అభితోభాంతిస్త, ఆశాపిశంగీకరణాదిక్రియానిమిత్తా జాతిస్వయాపాతేప్రేక్షా.

ఛాయావిధాయభి రనుజ్ఞితభూతిశోభై

రుచ్చాయభి ర్భహళపాటలథాతురాగైః,

మావైర్వివ ఊతిభృతాం ద్వీరదై రుదార

తారావళీవిరచనై ర్వ్యరుచ న్నివాసాః.

21

ఛాయేతి. క్షీతిభృతాంరాజ్ఞాం, నివసం త్యేష్వితినివాసాః నివాసదేశాః ఛాయా విధాయభిః కాంతికరైః అనాతపసంపాదకైశ్చ. 'ఛాయాత్యనాతపేకాంతావ'తి విశ్వః. అనుజ్ఞితా భూతీనాం భస్మరచనానాం సంపదాంచతోభాయైస్తైః. ని. 'భూతి ర్భస్మనిసంపదీ'త్యమరః. ఉచ్చాయభిరున్నతిమద్భిః బహుళస్సాంద్రః. పాటలోరక్షశ్చ ధాతురాగోగైరికాదిరంజనయేషాంతైః ఉదారాణితారావళీనాం శుద్ధముక్తావళీనాం విరచనానియేషుతైః ముక్తాసారభూషితైరిత్యర్థః. 'తారామక్తాదిసంకుద్ధా తరశేకుద్ధ మ్మాక్షిక' ఇతివిశ్వః. దూష్యపక్షేతారావళీరజ్జాసంతతిరితికేచిత్. ద్వీరదైః దూష్యైః పటమండలైః. 'దూష్యమంవస్తే చతద్గ్రహ' ఇతివిశ్వః. వ్యరుచకాశోభంతేస్స 'రుచదీప్తా ద్యుద్భోజీ'జీతి పరస్తైపదం. పుషాదిత్వాచ్చేరజాదేశః. అత్ర ద్వీరదానాం దూష్యజాం చ ప్రకృతత్వాన్నోపమా. నాపి క్షేషః. విశేష్యవిశేషజానాం కేషించి దశ్లిష్టత్వాత్ తస్మాత్కేవలప్రకృతాస్పదాతుల్యయోగితేయం, ఇవ శబ్దస్తు సాదృశ్య మాత్రానువాదక ఇతి సంక్షేపః.

ఉత్తిప్తకాండపటకాంతరలీయమాన
మందానిలప్రశమితశ్రమఘర్షతోయైః,
దూర్వాప్రతానసహజా స్తరణేషు భేజే
నిద్రాసుఖం వసనసద్దసు రాజదారైః.

22

ఉత్తిప్తేతి. ఉత్తిప్తఉద్భతోయః కాండపటపటకాండపటకః దూష్యభోలంబి నాయుసంచారార్థః పటః. 'అభఃపటఃకాండపట' ఇతివైజయంతీ. తస్యఅంతరే అవ కాశే లీయమానేన ప్రశీయతామందానిలేన ప్రశమితం శ్రమేజాధ్యభేదేన యద్దర్శతోయం స్వేదాంబు తద్యేషాంతైః రాజదారైః రాజావరోధైః దూర్వాజాం ప్రతానశ్చయ ఏవ సహజమకృత్రిమం ఆస్తరణం తల్పయేషుతేషు వసనసద్దసు పటమంట పేషు నిద్రాసుఖంభేజే.

ప్రస్వేదవారిసవిశేషవిషక్తమంగే

కూర్పాసకం క్షుతనఖక్షుత ముత్తిపంతి,

ఆవిర్భవద్దనపయోధరబాహుమూలా

శాతోదరీ యువదృశాం క్షణ ముత్సవోఽభూత్.

23

ప్రస్వేదేతి. అంగేగాత్రేప్రస్వేదవారిజా సవిశేషం సాతిశయంయథాతథా, విషక్తమతిశ్లిష్టం కూర్పాసకం చోశం కంఠకమిత్యర్థః. 'చోశః కూర్పాసకోఽస్త్రి యామిత్యమరః. క్షుతాని పునః విదీర్ణానినఖక్షుతానియన్తి కాకర్షణితద్యథాతథా, ఉత్తిపంతిఉత్సోచయంతీ అతఏవ, ఆవిర్భవత్ప్రకాశమానం ఘనపయోధరబాహుమూలా

ఘనో పయోధరా బాహుమూలేచ యస్యా స్సా, కాతోదరీ నాసికోదరేత్యాదినా జీవ, యవద్యుశాం త్షణం ఉత్సవః ఆభూత్, ఏతేన యూనాంత్యరాచింతాదికర మిష్టవస్త్రాలోకనమిత్తం కాలాక్షమత్వలక్షణమాత్సుక్యం వ్యజ్యతే, నాయీకా త్వభి సారిణీ (సాధారణా) ప్రగల్భవా.

యావత్స ఏవ సమయ స్సమమేవ తావ

దవ్యాకులాః పటమయాన్యభితో వితత్స,

పర్యాపతక్రయికలోక మగణ్యపణ్య

పూర్ణాపణా విపణినో విపణీ ర్విభేజాః.

24

యావదితి. విపణినః విపణోవ్యవహారః సమమేవ స్థితివిపణినోపణిజః యావత్స ఏవసమయః సేనానివేశక్షణవివ, తావత్ త్షణవివసమయగపత్, అవ్యాకులాః అవ్య గ్రాస్సంతః పటమయానివ ప్రవికారాణి పటమండపాసీత్యర్థః అభితో వితత్స ఉభ యతః శ్రేణ్యావిస్తార్య. క్రయేణజీవతీతి క్రయికః 'వస్తుక్రయవిక్రయాత్మని' తితన్పిత్యయః. పర్యాపతక్ పరితఆధావక్ క్రయికలోకః క్రయికజనః యస్మిన్ సర్వణి తద్యథాతథాఅగణ్యైరసంఖ్యేయైః పణ్యైః క్రయ్యైః పణ్యద్రవ్యైః, పూర్ణాః ఆపణాః పణ్యప్రసారణస్థానానియానుతాః విపణీః పణ్యవిధీః. 'ఆపణస్తునిషద్యా యాంవిపణీః పణ్యవిధి కే'త్యమరః. విభేజాః అసంక్షీర్ణం నిర్వమురిత్యర్థః. స్వభావోక్తి వృత్త్యనుప్రాసావలక్షారా. (పూర్ణాపణం విపణినో విపణింవిభేజాః. ఆయంపాతో వల్లభవ్యాఖ్యాతః ప్రాచీనశ్చ ఆతపీవామరవ్యాఖ్యాతాం ఆతపీవప్రయోగాద్విపణేః పుంస్త్యమపీతి సర్వధరః ఇతిముఖటఉక్తవాక్, వల్లభోపి బాహుశ్యేన విపణిజబంస్త రంతీత్యుక్తవాక్.)

అల్పప్రయోజనకృతోరుతరప్రయాసై

రుద్ధీర్ణలోష్టలగుడైః పరితోఽనుబద్ధమ్,

ఉద్యాత ముద్దుత మనోకహజాలమధ్యా

దన్య శ్శశం గుణ మనల్ప మవ న్నవాప.

25

అల్పేతి. అల్పప్రయోజ సేనాల్పఫలేన నిమిత్తేన, కృతః ఉరుతహోభూయాక్ ప్రయాసోయైస్తైః. ఆత్మల్పవైక్యశశపిండస్యభూయసామకించిత్రరత్వాదితిభావః. ఉద్ధీర్ణాః ఉద్యతాః లోష్టానిమృత్పిండాః లగుడాః దండకాప్రానిచయై స్తైః పుంశ్చ-తి శేషః. పరితః అనుబద్ధమవరుద్ధం అనసశ్చకటస్య అకంగలింఘ్నంతీత్యనోకహః వృక్షః తేషాం జాలస్య మధ్యాత్ ఉద్యాతమతితం ఉత్పూర్వాద్యాతేః కోర్తరిక్తః. ఉద్దుతం పలాయితం శశంమృగవిశేషం అన్యః పరః అవక్ నాంత్యాన్నివార్యరక్షా

అనల్పగుణం మహాస్తముత్కర్షం అవాప దయాళోరనామిషలోలుపస్య కృతపుణ్య
స్య కీర్తిస్సర్వత్రనులభేతిభావః. అత్రాంతరంచాహుః—అన్యోగుణంపాశం అవక్
ప్రయుంజానః శకమవాపజగ్రాహ యో హంతా తస్యైవమృగ ఇతివ్యాధసమయాదితి
భావః.

త్రాసాకులః పరిపతస్పరితో నివేశాక్

పుంభిర్న కైశ్చిదపి ధన్విభి రన్వబుంధి,
తథా తథాపి న మృగః క్వచి దంగనానా
మాకర్ణ పూర్ణనయనేషుహతేక్షణశ్రీః.

26

త్రాసేతి. త్రాసాకులః జనదర్శనాద్భయవిహ్వలః, అతఏవ, నివేశాక్ నికేత
నాని, పరితః అభితః 'అభితః పరిత' ఇత్యాది నాద్వితీయా. పరిపతక్ ధావక్ మృగో
హరిణః కైశ్చిదపి ధన్విభిః ధనుష్యాభిః. 'ధన్విధనుష్టాధానుష్క' ఇత్యమరః.
'ప్రీహ్యదిత్వాదినిరీ'తిస్వామి. పుంభిః నాన్వబుంధినానుయాతః బధ్నా తేః కర్తృణి
లుత్. తథాపి అంగనానాం ఆకర్ణం కర్ణపర్యంతం పూర్ణాః విస్తీర్ణాః ఆకృష్టాశ్చయే
నయనాన్యేవ ఇవమః తైః హతా ఈక్షణశ్రీర్యస్యః అతః క్వచిదపినతస్థా కింతు పిరవిశి
ఖాపాతాభావేపి అంగనాపాంగవిశిఖాపాతకాతరః పలాయితవేపేతి భావః. అత్ర
జనాలోకనోత్పథయహేతుకస్య మృగానవస్థానస్యాంగనాపాంగేషు హతిహేతు
కత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా. సాచవ్యంజకాప్రయోగాత్ప్రతీయమానా, హేతో
శ్చ హతేక్షణశ్రీరితి విశేషణగత్వోక్తత్వాత్కవ్యలింగంచాంగమితిసంకరః.

ఆస్తీర్ణ తల్పరచితావసథః క్షణేన

వేశ్యాజనః కృతనవప్రతికర్త కామ్యః,
ఖిన్నానఖిన్నమతి రాపతతో మనుష్యాక్
ప్రత్యగ్రహీ చ్చిరనివిష్ట ఇవోపచారైః.

27

ఆస్తీర్ణేతి. క్షణేన ఆస్తీర్ణంతల్పం వేశ్యావృత్తేశ్వర్యాప్రధానత్వాత్ప్రీత్య
వసజ్జితశయ్యం యథాతథారచితావసథః కల్పితనికేతనః. 'స్థానావసథవాస్తుచే'త్యమరః.
కృతేన నవప్రతికర్తజ్ఞా నూతనేనప్రసాధనేన కామ్యః స్పృహణీయః అఖిన్నమతిర
క్రాంతచిత్తః అగణితాధ్వభేదఇత్యర్థః. వేశ్యాజనః ఖిన్నానధ్వక్రాంతాక్, ఆపతతః
అగచ్ఛతో మనుష్యాక్ పురుషాక్ చిరనివిష్ట ఇవ తత్రైవ నిత్యవాస్తవ్య ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా.
ఉపచారైః శీతాంబుజాంబూలదానాది సత్కారైః ప్రత్యగ్రహీత్ వశీచకాశత్యర్థః.

సన్నుః పయః పపు రనేనిజు రంబరాణి
జక్షు ర్భిసం ధృతవికాసేభిసప్రసూనాః,
నైన్యా శ్చియా మనుపభోగనిరర్థకత్వ
దోషప్రవాద మమృజన్నగనిమ్న గానామ్.

28

సన్నురితి. సేనాయాం సమవేతాన్వైన్యాః సైనికజనాః సేనాయాంచేతిన్యై
ప్రత్యయః, నగనిమ్న గానాం యాశ్చియస్సమృద్ధయః తాసాం అనుపభోగః ఉపభోగా
భావః క్వచిత్ప్రసజ్యప్రతిషేధేపిసఖో సమాసవిద్యతే, యథా అదర్శనమశ్రవణమను
చ్ఛారణమనుపలభిరభావవిత్వాది, తేనయన్నిరర్థకత్వం నిష్ఫలత్వంతదేవదోషః, తేన
యః ప్రవాదోనిందా తం అమృజక్ అమార్జక్ మృజావశుద్ధాలక్ అదాదిత్వాచ్చ
పోలుక్, మృజేరజాదాక్షితివిభాషావృద్ధిర్వక్తవ్యేతివికల్పావృద్ధ్యభావః, మార్జన ప్రకార
మాహ—సన్నుః స్నానంచక్రః పయఃపానీయంపపుః స్థాశ్చాచే పాపానేలిట్, అంబ
రాణి అనేనిజాః అక్షాశయక్ జిజిర్శౌశ్చాచపోషణయోః జుహోత్వాదిత్వాల్లజ్జిక్ష్మావీతి
ద్విర్భావః నిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చేతి యేభ్యసాదేశః. జిజాంత్రియాణాం గుణక్లావిత్యిభ్యా
సస్యగుణః. ధృతాని వికాసేభిసప్రసూనాని వికసితపుష్కరాణియై స్తే. 'భిసప్రసూనరా
జీవపుష్కరాంభోరుహాణిచే' త్యమరః. భిసంమృజాశంజతుః భక్షయించక్రః ఘనో
ర్లిట్, గమనా నేత్వాదినా ఉపధాలోపేచర్త్యం, కాసినసిఘసీనాంచేతివత్సం, స్నానా
ద్యుపభోగేనోక్తనైరర్థక్యం నిరాచక్రరిత్యర్థః, అత్రదోషమార్జనస్య స్నానాదివాక్యార్థ
ప్రసాదుకత్వాద్వాక్యార్థప్రసాదుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్నానాదిక్రియాసముచ్చ
యత్త్వంగమస్యేతిసంకరః.

నాభీప్రాదైః పరిగృహీతరయాణి నిమ్నైః

స్త్రీణాం బృహజ్జఘనసేతునివారితాని,

జగ్గుర్జలాని జలమండుకవాద్యవల్లు

వల్లద్ధున స్తనతటస్థలితాని మందమ్.

29

నాభీతి. స్త్రీణాంనిమ్నైః గంభీరైః నాభయవప్రదాః తైః పరిగృహీతర
యాణి ప్రతిషిద్ధవేగాని బృహద్భిః జఘనైరేవసేతుభిః నివారితాని ప్రతిహతగతికాసీ
త్యర్థః, జలమేవమండుకవాద్యం వాద్యవిశేషః జలమేవేన పాణినోద్ధాప్య అపరేణ
తాడితం మండుకవద్ధవనీతిప్రసిద్ధం, తేనవల్లుకుందరంయథాతథావల్లద్భిః చలద్భిః
ఘనైః స్తనతటైః స్థలితానిస్థలనంగమితానిజలాని పూర్వోక్తనగనిమ్న గానాం సలిలాని
మందంజగ్గుః అత్ర జలమదగమనస్యవిశేషేణగత్యారయప్రతిబంధాదిపదార్థప్రసాదు
కత్వా త్తద్ధేతుకంకావ్యలింగమ్.

ఆలోలపుష్కరముఖోల్లసిత్తై రభీక్ష
ముత్తొంబభూపు రభితో వపు రంబువరైః,
భేదాయతశ్వసితవేగనిరస్తముగ్ధ
మూర్ధన్యరత్నసీకరైరివ హస్తికాని.

30

అలోలేతి. హస్తినాంసముహఃహస్తికాని అచిత్తవాస్తిధ్నోష్ఠకా, అలో
లాని యాని పుష్కరాణి హస్తాగ్రాణి. 'పుష్కరంకరిహస్తాగ్ర' ఇత్యమరః. తేషాం
ముఖైః రంద్రైః ఉల్లసితాని ఉత్తిష్టాని తైరంబువరైః భేదేనాధ్వశ్రమేణ ఆయతస్య
ద్రాసీయసః శ్వసితస్యోచ్చాస్వసమాదుతస్య వేగేననిరస్తాః బహిరుత్తిష్టాః యేముగ్ధా
స్సందరాః మూర్ధన్యా మూర్ధనిభవాః శరీరావయవాచ్చేతియత్ప్రత్యయః, యేచా
భావకర్తృణోరితి ప్రకృతిభావాత్, నస్తద్ధితఇతిలోపాభావః. రత్ననికరాః ముక్తాఫల
ప్రకరాః తైరివేత్సుత్యేత్తా, వపుః అభీక్షమభితఃపరితః; ఉత్తొంబభూవుః సిషియః
ఉత్తసేచనే ఇజాదేశ్య గురుమతో నృచ్చఇత్యామ్ ప్రత్యయః. 'గజేంద్రజీమాత
వరాహశంఖమత్సృహి శుక్త్యద్భవవేణుజావి, ముక్తాఫలాని ప్రథితానిలోకేతేషాంతు
శుక్త్యద్భవమేవభూరి' ఇతి గజానాం ముక్తాఃరత్నైఃప్రమాణమ్.

యే పక్షిణః ప్రథమ మంబునిధింగతాస్తే
యేఽపీంద్రపాణితులితాయుధలూనపక్షాః,
తే జగ్తు రద్రిపతయ స్సరసీ ర్విగాఢు
మాక్షిప్తకేతుకుథసై న్యగజచ్చలేన.

31

యఇతి. యేపక్షిణః పక్షవంతః ఇంద్రేణ అచ్ఛిన్నపక్షాఇత్యర్థః, సంసర్గేఇని
ప్రత్యయః, తే అద్రిపతయో మైనాకాదయః ప్రథమంప్రాక్ అంబునింగతాఃప్ర
నిష్టాః యేషియేత్విత్యర్థః. ఇంద్రస్యపాణినా తులితేన ప్రేరితేన ఆయుధేన వక్త్రేణ
లూనపక్షాః చ్ఛిన్నగరుతః తే అద్రిపతయః ఆక్షిప్తాః అపసీతాః కేతవోద్భవాః
కుథాః పృష్ఠాద్భరణానిచ యేషాం. 'ప్రవేశ్యాస్తరణంవర్ణః పరిస్తోమఃకుఘోద్వయో
రి'త్యమరః. తేషాంవైస్యగజానాంఛలేన సరసీః విగాఢం విగాహితుం 'స్వరతినూతి
నూయతిఘాఢిలోపే'తి వికల్పాన్నేడాగమః, జగ్తుః అత్రగజచ్చలేనేతిఛలశబ్దేన
గజత్వమపహ్నుత్యాద్రిత్వారోపణాచ్చలూశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదన రూపోఽపహ్ను
వాల్పాఢుః, తేనపక్షవతామద్రిణాం సాగరావగాహనదర్శనాత్తత్సరాత్స్వయ
మపి సలిలమవగాహమానాః సాక్షిల్లూనపక్షాః పర్వతాఇవైతత్విత్యేత్తావ్యభ్యతే.

ఆత్మానమేవ జలధేః ప్రతిబింబితాంగ
మూర్తా మహాత్మ్యభిముఖాపతితం సమీక్ష్య,
క్రోధా దధావదపభీ రతితూర్ణ మన్య
నాగాభియుక్త ఇవ యుక్త మహా మహేభః.

32

ఆత్మానమితి. మహేభః జలధేర్జలాయస్య మహతి ఊర్తా ప్రతిబింబితం అంగయస్యతం అభిముఖాపతితం అభిముఖమాగతం ఆత్మానమేవ అత్ ప్రతిబింబమేవేత్యర్థః. సమీక్ష్య అన్యనాగేనప్రతిగజేన అభియుక్తః అభిరుతః ఇవ అతితూర్ణం అపభీనీర్భీకస్యక్ క్రోధాత్ ఆధావత్ పాపూర్ధేతిమాత్రేణసర్వేధానాదేశః, అహం ఇతిమాధేయవిస్తయః, తచ్చయుక్తమహేభశ్శీతి భావః. అభియుక్తఇవేత్యుత్పేక్షాయాః ప్రతిగజభ్రాంతినిబంధనత్వాద్భ్రాంతిమదుత్పేక్షయారంగాభిభావేనసంకరః.

నాదాతుమన్యకరిముక్తమదాంబుతిక్తం

ధూతాంకుశేనవవిహాతు మసీచ్ఛతాంభః,

రుద్ధేగజేనసరుషాసరితోవతారే

రిక్తోదపాత్రకరమాస్త చిరంజనౌఘః.

33

నేతి. అన్యకరిణా ప్రతిగజేన ముక్తేనమదాంబునాతిక్తంసురభి. 'కటుతిక్త కమయాస్తుసారభ్యేషిప్రక్షీర్తితా' ఇతికేశవః అంభః జలంఆదాతుం గ్రహీతుం సేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా విహాతుంత్వత్ప్రమవిసేచ్ఛతా క్రోధపిపాసాభ్యామితి భావః. ధూతాంకుశేన సరుషాసరితోదపాత్రకరమాస్త చిరం ఆస్త అతిష్ఠత్ 'ఆసఉపవేశసే' లక్ష్, ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యేన్యతరస్యామిత్యుదకకబ్జస్య వికల్పాదుదాదేశః.

పంథాన మాశు విజహీహి పురస్తస్సనౌ తే

పశ్యక్ ప్రతిద్విరదకుంభవిశంకిచేతాః,

స్తంబేరమఃపరిణినం సురసాపువైతి

షిద్ధైరగద్యత ససంభ్రమమేవ కాచిత్.

34

పంథానమితి. పంథానం ఆశు విజహీహి. జహీహి ఓహాకత్యాగే లోటిసే స్థితిహిరాదేశః. అచహావితివికల్పాదీకారాదేశః. పురోగ్రే తేతరణ్యాః తవస్తనా పశ్యక్ ప్రతిద్విరదస్యకుంభా విశంకతఇతితద్విశంకి చేతోయస్యః కుంభభ్రాంతి మానిత్యర్థః. అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. స్తంబేతృజేరమతఇతి స్తంబేరమిభిః 'ఇభిః స్తంబేరమపద్ధి' త్యమరః. స్తంబకర్ణయోరమిభసానిత్యవృత్తయః. తత్పురు

‘షేక్పతిబహుళమిత్యుక్’ పరిణీతుం తిర్యక్ప్రహర్యమిచ్చుః పరిణీనంసుః నమేస్సు
 న్నంతాదుప్రత్యయః, ఏకాపదపదేశేనుదాత్తాదితీప్రతిషేధః, అసా ఉపైతి పురతి
 పాశే, పురోపైతిత్యన్వయః ఉపైవ్యతీత్యర్థః, యవత్పురానిపాతయోర్లాడితి భవిష్య
 దర్థేబట్, ఇతిషిచ్చైర్విప్రైః, ‘షిద్ధఃపల్లవికోవిటః’ ఇత్యమరః, ఏకా, కాచిత్ ఏవముక్త
 రీత్యా ససంభ్రమం సత్వరం అగద్యత గదితా.

కీర్ణం శనై రనుకపోల మనేకపానాం

హస్తై ర్విగాఢమదతాపరుజ, శ్వమాయ,

ఆకర్ణ ముల్లలిత మంబు వికాసికాశ

నీకాశ మాప సమతాం నితచామరస్య.

35

కీర్ణమితి, అనేకపానాంద్విపానాం విగాఢః ప్రరూఢః యో మదేనతాపఃస ఏవ
 రుక్ రోగః తస్మాశ్వమాయశవైర్నందం హస్తైః, అనుకపోలంకపోలయోఃకీర్ణం క్షిప్తం
 ఆకర్ణంకర్ణపర్యంతంఆచ్ఛర్యాదాభివిధ్యోఃఇత్యవ్యయిభావః, ఉల్లలితముత్పతితం వికాసి,
 యత్కృశంకాశకుసుమం తేనసదృశంకాశనీకాశం, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః
 ఆత ఏవ ‘స్వయత్తరపదే త్వమి, నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ’ ఇత్యమరః,
 అంబుసలిలం కర్తృ, నితచామరస్య, సమతాంసాదృశ్యం, అప తుల్యాక్లే రతులోప
 మాభ్యామితి వక్షీ, ఉపమాలంకారః.

గణ్డాష ముజ్జితవతా పయసస్సరోషం

నాగేన లబ్ధపరవారణమారుతేన,

అంభోధిరోధసి పృథుప్రతిమానభాగ

రుద్ధోరుదంతముసలప్రసరం నివేతే.

36

గండ్మాషమితి, లబ్ధః పరవారణస్య ప్రతిగజస్య, మారుతస్సమదగంధవాహా
 యేనతేన అతఏవసరోషం యథాతథాపయసః పానీయస్య గండ్మాషంముఖపూరణం
 ముఖాంతర్గతంపయఇత్యర్థః, ‘గండ్మాషోముఖపూరణ’ ఇతిహాలాయుధః, ద్విలింగత్వేపి
 పుంలింగఏవాస్యప్రయోగఇత్యావాచామనః, లింగాధ్యాహరోవేత్యత్ర, ఉజ్జితవతా
 త్యక్తవతా నాగేనగజేన, ‘మతంగజో గజోనాగ’ ఇత్యమరః, అంభోధిరోధసిసాగ
 రతీరే, దంతయోరభయోర్నధ్యం ప్రథిమాసమితిస్సృతం, పృథునాప్రతిమానభాగే
 నరుద్ధః ప్రతిబద్ధః ఉరూయాదంతో ముసలావిన, తయోఃప్రసరః ప్రవేశో యస్మిక్
 కర్తృణితదృఢాతథా, ని, ‘అయోగ్రంముసలోస్త్రీస్యా’దిత్యమరః, నివేతే నిపతితం భావే
 లిట్, క్రోధవేగాదలబ్ధులక్ష్యోరోధః ప్రహృత్యపారవశ్యాత్స్వయంచాభోముఖఃపవాతే
 త్యర్థః, క్రోధాంధాః కిం న కుర్వంతీతి భావః,

దానం దదత్యపి జలైస్సహసాధియాణే

కో విద్యమానగతి రాసితు ముత్సహేత,

యద్దంతినః కటకటాహతటా నిమంక్షో

ర్పంక్షూదనాతి పరితః పటలై రళీనామ్.

37

దానమితి. దీయత ఇతి దానంధనం మదశ్చ 'దానంగజమచేత్త్యాగ' ఇతి విశ్వః. తద్దదత్యపి వితరత్యపిదాతర్యపీత్యర్థః. సహసా అకస్తాత్ 'స్వరాడిత్వా దవ్యయమి' తిశాకటాయనః. జలైర్దడైః సీరైశ్చ 'జలంగోకల తేనీరేస్త్రీ' చేరేచజడేఽన్యవది'తి విశ్వః. అధియాణే ఆక్రాంతేసతి విద్యమానగతి ద్దత్యంతరవాక్ గమనసమర్థః, కఃపుమాణ్ అసితుంత్రస్థాతుం ఉత్సహేత సకోపీత్యర్థః. శకధృషేత్వాది నాతుముక్. యద్యస్తాత్కారణాత్ మిమంక్షోః మక్ష్మంమజ్జతుమిచ్ఛః మనజేస్సన్నంతారు ప్రత్యయః. దంతినః కటోగండః సవీవకటాహః ఖర్పరః 'కటాహః ఖర్పరోఽస్త్రియామి'తి వైజయంతీ. తస్య తటాత్ప్రదేశాత్, అలీనాంపటలై స్సంఘైః పరితః మంతుద్రాక్. 'ద్రాజ్జంతు సపది ద్రుతమిత్యమరః. ఉదపాతిఉత్పతితం భావేటుజ్ చిల్భావకర్షణోరిచిల్, చిల్బోలుగితితశ్చబ్దస్య లుక్ విశేషేణ సామాన్య సమర్థనయాహోఽర్థాంతరన్యాసః,

అంతర్జ్వలాఘ మవగాధవతః కహారా

హిత్యా త్మణం వితరపక్షతి రంతరిక్షే,

ద్రవ్యాశ్రయేష్యపి గుణేషు రరాజ నీలో

వర్ణః పృథగ్గత ఇవాళిగణో గజస్య.

38

అంతరితి. జ్వాలాఘ అంతః అంతర్జ్వలాఘం విభక్త్యర్థేఽవ్యయిభావః. అథవా జ్వాలాఘం జలపూరం అంతరభ్యంతరే అవగాధవతః ప్రవిష్టవతః గాహేః 'నిష్ఠేతి క్తవతు ప్రత్యయః ధత్వధత్వప్లుత్వధలోపాః గజస్యకహారాహిత్యా త్మణం అంతరిక్షే ఉపర్యాకాశే వితరపక్షతిః విప్రుతపక్షములః ఆమూలాద్విరతపక్ష ఇత్యర్థః. 'స్త్రీపక్షతిః పక్షముల మిత్యమరః. పక్షాత్తిరితిప్రత్యయః. అలిగణః భ్రమరసంఘః గుణేషు రూపాదిషు ద్రవ్య మాశ్రయో యేషాం తేషు ద్రవ్యాశ్రయేష్యపి అయతనీధత్వా ద్ద్రవ్యసమకేతత్వాచ్చ ద్రవ్యకాదీనసత్తాకేషుసత్స్వపీత్యర్థః. పృథగ్గతః. జలమజ్జనభయాత్సాశ్రయపరిహారేణస్థితః నీలోవర్ణః నీలరూపం గజనీలిమేవరరాజ. 'గుణేషుకాదయఃపుంసీ' త్యమరః. అత్రాలిగణే సాదృశ్యాద్గజనీలత్వస్యాశ్రయాదన్యత్రోపలబ్ధినిర్వాహాయ పృథగ్గతీవిజిప్తత్వము క్షేప్రిత్యుతే.

మామ—21

సంసర్పిభిః పయస్నిగైరికరేణురాగై

రంభోజగర్భరజసాంగనిషంగినా చ,

క్రీడోపభోగ మనుభూయ సరిన్తపేభా

వనోన్యవస్త్రపరివృత్తి మివ వ్యధత్తామ్.

39

సంసర్పిభిరితి. సరిచ్చమపేభశ్చ తౌపయసిసంసర్పిభిః గజాత్సరిజ్జలేవిస్సత్వరైః
గైరికరేణివోధాతవవరగాః తైః కరణైః కరణేషుఞ్చ, అంగనిషంగినా గజాంగ
సంగినా అంభోజగర్భరజసా పద్మాంతఃపరాగేణ చ నిమిత్తేన క్రీడయాశీలయా ఉప
భోగంసమృగం అనుభూయ అన్యోన్యం మిథః వస్త్రయోః పరివృత్తిం వినిమయం
వ్యధత్తాం అమృతా మివదధా తేర్లజీపరస్మైపదేతసస్తామాదేశః, అత్ర సరిన్తపేభయోః
ప్రతీయమాననాయికానాయకాభేదావ్యవసాయేన వస్త్ర వినిమయోత్పత్తిః.

యాం చంద్రకైర్వదజలస్య మహానదీనాం

నేత్రక్రియం వికసతో విదధుర్గజేంద్రాః,

తాం ప్రత్యవాపు రవిలంబిత ముత్తరంతో

ధౌతాంగలగ్ననవనీలపయోజపత్రైః.

40

యామితి. గజేంద్రాః వికసతః సమంతాత్పయసి తైలబిందువత్ప్రసరతః మద
జలస్యచంద్రకైర్వంద్రాకారైర్వంద్రైః మహానదీనాం యాం నేత్రక్రియం విదధుః
చక్రః ఉత్తరంతః జలాన్నిర్గచ్ఛంతః ధౌతేషుక్షుభితేషు అంగేషులగ్నైర్వస్త్రైః సవనీల
పయోజపత్రైర్నీలోత్పలదైః అవిలంబితం క్షీప్రమేవ తాం నేత్రక్రియం ప్రత్య
వాపుః ప్రతిభేజితే, అత్ర గజానాం నదీనాంచ సమనేత్రక్రీడినిమయోక్త్యాసమపరి
వృత్తిరలంకారః. 'సమన్యూనాధికానాంచ యథావినిమయోభవేత్, సాకంసమాధిక
న్యూనైః పరివృత్తిరసామతే'తి లక్షణాత్.

ప్రత్యన్యదంతినిశితాంకుశదూరభిన్న

నిర్మాణనిర్వృదసృజం చలితం నిషాది,

రోద్ధుం మపేభ మపరిబ్రథిమాన మాగా

దాక్రాంతితో న వశమేతి మహాకపరస్య.

41

ప్రతీతి. అన్యదంతినం ప్రతిప్రత్యన్యదంతి ప్రతిగజాభిముఖమిత్యర్థః. 'లక్షణే
నాభిప్రతీతిభిముఖ్యే' ఇత్యన్యాయాభావః. చలితంధావంతం అతవననిశితేన అంకుశేన
మూరంగాఢంయథాతథా భిన్నం యన్నిరన్యమపాంగదేశః, 'అపాంగదేశోనిర్మాణ

మిత్యమరః. తస్మాత్ నిర్యత్ నిస్సరత్ ఆస్పగ్యస్యతం. మహేభం శోభంగ్రహీతుం నిషాదీయంతా, పరిబృంహతి ప్రభవతీతిపరిబృథః ప్రభుః బృహేర్బృంహేర్వాకరరిక్తప్రత్యయే ప్రభౌపరిబృథఇతి సకారహకారయోగ్లోపః నిష్ఠాతకారస్య ధత్వంచ నిపాత్యతే, అన్యథాధలోపస్య సర్వత్రాసిద్ధీర్థ్వాద్విభు 'రబుతోహలాదర్లఘోతి' రేఫాదేశో సస్యాత్, తస్మాదిమనిచి రేఫాదేశే పరిబ్రథిమాతతోనఖ్ సమాసః, తం అపరిబ్రథిమానం అసామర్థ్యం ఆగాత్ ప్రాప ఇహోగాలుజీతిగాదేశః. తథాహి— మహాక బలీయాక, ఆక్రాంతితః బలాత్కరాత్ పరస్య వశంనై తిసామాస్యేన విశేష సమర్థసయాపోఽర్థాంతరన్యాసః.

నేవోన్మృషి సానునయ మాకలనాయ యంత్రా

నీతేన వన్యకరిదాన కృతాధివాసః,

నాభాజి కేవల మభాజి గజేన శ్వాభి

నాన్యస్య గంధమపి మానభృతస్సహంతే.

42

నేవ్యితి. యంత్రానిషాదినా ఆకలనాయబంధనాయసానునయంసహంత్యం నీతేన సమాపం ప్రాపీతేనగజేన వన్యకరిదానైః కృతః అధివాసోవాసనాయస్యసః, తద్గంధీ త్యర్థః శ్వాభివృక్షః ప్రీహ్యోన్మృషిత్వాదిం. నేవోన్మృషిన్ నాభాజినా సేవి భజనేవాయాం కర్తవ్యమితి. చిహ్నోలుగ్వృద్విశ్చ. కింతు కేవలం అభాజిఅభంజిత్యర్థః. భంజోఆమర్తనే భంజేశ్చ చిహ్నీతివిభాషనలోపః. శేషంపూర్వవత్ తథాహిమానభృతోఽహంకారిణః, అన్యస్యగంధమపిసహంతే పరంకిము తేతిభావః, అతోవృక్షభంజనంయం క్తమేనేత్యర్థః. పూర్వవదలంకారః.

అద్రింద్ర కుంజచరకుంజుగండకాష

సంక్రాంతదానపయసో వసపాదపస్య,

నేనాగజేన మథితస్య నిజప్రసూనై

ర్షష్టే యథాగత మగామి కులై రళీనామ్.

43

అద్రింద్రేతి. అద్రింద్రస్యైవతకస్య కుంజేషు చరతియస్తస్య, కుంజరస్య, గండకాషేణకపోలకవశేన, సంక్రాంతం దానపయః మదాంబుయస్యతస్య, అతఏవ నేనాగజేన మథితస్యభగ్నస్యవసపాదపస్యనిజై రాత్రియైః ప్రసూనైః పుష్పైః 'నిజమాత్మీయనిత్య యోరితి' వైజయంతీ. మష్టేష్టానం ఘ్నాయతేర్భావేలిట్, అళీనాం కులైస్తు యథాగతం, అగామిఆగతక్రమేణైవగతం, సతుష్టానమిత్యర్థః. ఆపద్యాత్మీయానాత్మీయయోరయంభేద ఇతి భావః. గమేర్గత్యర్థస్యాకర్తృకత్వాద్భావేలిట్. ఇభవసేపాదపానాం విశేషణ సామ్యాదాపన్నాద్యోపమ్యప్రసీతేః కథంచిత్సమాసోక్తిరు స్నేయా.

నోచ్చై ర్యదా తరుతలేషు మము స్తదాసీ

మాధోరజై రభిహితాః పృథుమూలకాఖాః,

బంధాయ చిచ్ఛిదు రిభా స్తరసాత్త నైవ

నైవాత్మనీన మథవా క్రియతే మదాంధైః.

44

సేతి. ఇభాగజాః, యదా ఉచ్చైః ఉన్నతేషు తరుతలేషు స మముః. నావర్తం త తదాసీం ఆధోరజైర్యంతృభిః, అభిహితాః ఇమాన్ ఛిందీత్యుపదిష్టాస్సంతః పృథూః మూలకాఖాః బంధాయస్వబంధనాయైవ తరసాబలేన ఆత్మనాస్వయమేవ చిచ్ఛిదుః సచైతద్భుక్తమితి భావః. యద్వామాధానాం యుక్తమేవేత్యాహ అథవేతి—అథ వామదాంధైః, ఆత్మనీన మాత్మనేహితం సక్రియత ఏవ. 'ఆత్మన్ విశ్వజన భోగోత్తర పదాత్' ఇతిభిప్రత్యయః. అత్తాధ్వానా కే ఇతి ప్రకృతిభావాత్ సత్సద్భిత్ ఇతి టిలోపాభావః. పూర్వపదధాంతరన్యాసః.

ఉష్ణోష్ణశీకఃసృజః ప్రబలోష్ణణోఽంత

రుత్సుల్లనీలనభినోదరతుల్యభావః,

ఏకాన్విశాలశిరసో హరిచందనేషు

నాగాన్ బబంధు రపరాన్మనుజా నిరాసుః.

45

ఉష్ణోష్ణేతి. మనుజాః సరాః ఉష్ణోష్ణః ఉష్ణప్రకారాః 'ప్రకారేణుజవచనస్యో' తిద్విర్యవచనం. కర్తృధారయవచ్చావాత్సుపోల్. తాన్ శీకరాన్ సృజంతి ముంచం తీతితథోక్తాన్, క్విప్. అంతః ప్రబలోష్ణణః ప్రవృద్ధతాపాన్ ఉత్సుల్లంవికచం. ఉత్సుల్లసంఘల్లయోరపసంఖ్యాన మితి ఉపసర్గేషి ఘల్లనీపాలత్వం తస్య నీలనభిసస్య నీలోత్పలస్య ఉపశేణతుల్యభాసస్సమానకాంతీన్ కృష్ణవర్ణానిత్యర్థః. విశాలశిరసః విపులమస్తకాన్ ఏకాన్ కతి చిన్నాగాన్ గజానిత్యర్థః. హరిచందనేషు చందనవిశేషేషు. 'తైలవర్ణకగోక్షిరే హరిచందనమస్త్రీయా మిత్యమరః. బబంధుః ఆపరాన్నాగాన్ అహీనిత్యర్థః. 'దుష్టా బ్రాహ్మీ గజానాగా'ఇతి ఉభయత్రాపి వైజయంతీ, నిరాసుః, అస్యతేర్లట. అత్రోభయేషుమపి నాగానాం ప్రకృతత్వాత్కేవల ప్రకృతక్షేమః.

కందూయతః కటభువం కరిణో మదేన

స్కంధం సుగంధి మనులీనవతా నగస్య,

స్థూలేంద్రనీలశకలాపభిణోమలేన

కంఠే గుణత్వ మళినాం వలయేన భేజే.

46

కందూయత ఇతి. కటభువం గండస్థలం. కందూయతః కవతః కండాద్విభ్యోయక్, తత శ్శతృప్రత్యయః కందూయతే ఋద్ధాతుప్రకృతికత్వాదుభయపదిత్వం కరిణః మదేన సుగంధిం శోభనగంధం, గంధస్యేత్వే తదేకాంతగ్రహణం నాద్రియస్తే కవయః సగస్య వృక్షస్య సుగంధం ప్రకాండం అనులీనవతా తత్ర శ్లిష్టేనేత్యర్థః. లీయతేః. నిష్ఠేతి క్తవతుప్రత్యయః ల్వాదిభ్య ఇతి నిష్ఠానత్వం స్థూలానాం ఇంద్రసీలశకలానాం ఆవళివతోక్తమలేన రమ్యేణ ఆలీనాం వలయేన కంఠే గుణత్వం కంఠభూషణత్వం అమూర్ధమస్తకాత్వాన్వంగా దకామ ఇత్యుక్ భేజే ప్రాప్తంకణిర్పలిట్. అత్ర ఆలివలయే ఇంద్రసీలమణిమయకంఠభూషణత్వోపాద్రూపకాలంకారః.

నిర్ధూతవీతమపి బాలక ముల్లలస్తం

యంతా క్రమేణః పరిసాంత్యనతర్జనాభిః,

శిక్షావశేన శనకై శ్శమ మానినాయ

శాస్త్రం సునిశ్చితధియాం క్వన సిద్ధిమేతి.

47

నిర్ధూతేతి. యంతా నిషాదీ. నిర్ధూతం నిరస్తం వీతం పాదఘాతాంకుశవారణేయస్సినక్తజీతదధృథా తథా ఉల్లలంతం ఉత్త్వవమానమపి 'పాదకర్తయుతం ప్రోక్తం యతమంకుశవారణం, ఉభయం వీతమాఖ్యాత మి'తిహాలాయుధః బాలకంపంచవర్షం గజం 'పంచవర్షోగతో బాలః పోతస్తు దశవర్షక ఇ'తి వైజయంతీ, శిక్షావశేన స్యకీయేన గజశాస్త్రాభ్యాసబలేన క్రమేణ పరిపాట్యా, పరిసాంత్యనాన్యపలాలనాని తర్జనాభర్తనాశ్చ తాభిః శనై శనకైః 'అవ్యయసర్వనామ్నముకచ్ఛాప్తే'తి స్వాగ్ధే ఆకచ్ఛ్రిత్యయః శమం శాంతిం అనినాయ తథాహి—సుప్త సునిశ్చితాధీత్యాధీర్యేషాం తేషాం పుంసామిత్యర్థః. శాస్త్రంక్వకుత్రసిద్ధిం వైతి స్వభ్యస్తం శాస్త్రం సర్వత్రఫలతీత్యర్థః. విభక్తధనా భ్రాతరో విభక్తా ఇతివన్నిశ్చితాధీ ర్నిచ్చితే తుప్రచర్యతే అత ఏవాత్రగమ్యమానార్థత్వాదుత్తరపదస్యాప్రయోగలక్షణో లోప ఇత్యాహుః.

స్తమ్భం మహోస్త ముచితం సహసా ముమోచ

దానం దదావతితరాం సరసాగ్రహస్తః,

బద్ధావరాణి పరితో నిగళాన్యలావీ

తాన్సితంత్ర ముజ్జ్వల మవాప కరేణురాజః.

48

స్తంభమితి. కరేణుశ్చాసా రాజాచేతికరేణురాజః గజశ్రేష్ఠః కరేణునాం రాజేతి గజపతీ రాజాచ ధ్వన్యతే ఉభయధాపి రాజాహస్పభిభృష్టచ, ఉజ్జ్వలం

ఉచ్చుంఖలం స్వాతంత్ర్యం స్వేచ్ఛాచాత్యం అవాప తదేవాహ—ఉచితం చిర
పరిచితం మహంతం స్తంభమాలానం జాడ్యం చ సహసా ముమోచ 'స్తంభా ధూణా
జడీభావాని' త్యమరః. సరసః ఆద్రిః అగ్రహస్తః ఖుష్కరం పాణిశ్చ యస్యసః
తథోక్తస్సక్ దానం మదం దీయత ఇతి దానం ధనంచ అతితరామతిమాత్రం అవ్య
యాదామప్రత్యయః దదౌ వవర్ష ధనంచ దదావి త్యర్థః. పరితః బద్ధాపరాణిబద్ధ
పశ్చిమపాదాని బద్ధాన్యన్యాని చ 'అపరః పశ్చిమః పాద ఇతి గజప్రకరణే వైజ
యంతీ. నిగళాని శృంఖలాని 'అథ శృంఖలే' అండుకొనిగళోఽస్త్రీస్యాది'త్యమరః.
అలావీత్ లునాతిస్త లూఖ్ ఛేదనేలుఖ్ అస్తిసిచోప్పక్షఇతీత్. ఇట ఈటితి స
లోపః అత్ర కరేణురాజస్య భట్టభద్ర సాధర్మ్య ధ్వనిః, విశేషస్యాపి శిష్యత్వాన్న
క్షేమ ఇత్యుక్తమ్.

జజ్ఞే జనై ర్దుకుళితాక్ష మనాదదానే

సంరబ్ధహస్తీపకనిష్ఠరచోదనాభిః,

గమీభారవేదిని పురః కబళం కరింద్రే

మందో పి నామ న మహాన్వినిగృహ్య సాధ్యః.

49

జజ్ఞ ఇతి. గంభీరం మందంవేత్తీతి గమీభారవేదీ 'త్యశ్శేదా చోఽణితస్రా వాస్తాం
సస్య చ్యవనాదపి, అత్తానం యో న జానాతి సాస్యాద్రమీభారవేది తే'తి రాజపుత్రీయే,
'చిరకాలేన యోవేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి, గమీభారవేదీ విజ్ఞేయ స్సగజో గజవేదిభి'
రితి మృగచరీయే, తస్మిక్ గమీభారవేదినికరింద్రే సంరబ్ధః కుపితః హస్తినం పాతీతి
హస్తీపః సవన హస్తీపకొనిషాదీ 'అథోరణా హస్తీపకా హస్త్యానిరోహేనిషాదిన ఇ'త్యమ
రః. తస్య నిష్ఠరాభిః చోదనాభి స్తర్జనాదిభిరపి ముకుళితాక్షం చిమిలత సేత్రం యథా
తథా పురః కబళం గ్రాసం అనాదదానేసతి మందోమూఢోఽపి 'మూఢాల్పపటు
నిర్భాగ్యా మందాఇ' త్యమరః. గజభేదోపి 'భద్రో మందో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివి
ధాగజా' ఇ త్యమరశేషే. మహాక్ బలాధికః వినిగృహ్య సాధ్యః ననామ నఖల్వీతి
జనై ర్జజ్ఞే జ్ఞాతం జానాతేః కర్తృణిలిట్. మందోపీత్యాది వాక్యార్థః. కర్త.

క్షిప్తం పురో న జగృహే ముహు రిక్షుకాండం

నావేక్షతే స్త నికటోపగతాం కరేణుమ్,

సస్తార వారణమతిః పరిమాలితాక్ష

మిచ్ఛావిహరవనవాసమహోత్సవానామ్.

50

క్షీప్రమితి. పారణపతిః కరిశరః ముహుః పురః క్షీప్రం అగ్రేన్యస్తం ఇతు
కాండ మితుదండం నజగృహేనస్థితకారనికటోపగతాం సమీపస్థాంశేణుం కరి
ణీం చ నాశేతుతేన్య నేచ్ఛతి స్స లటో స్స ఇతి భూతాథే లటో కింతు పరిమిలితా
తుం యథా తథేతి స్పృత్యనుభావః. ఇచ్ఛయా విహారా యేషు తే వనవాసావీవ
మహాత్మనాః తేషాం సస్సార తానేన చింతయామానేత్యర్థః. 'అధీగర్థదయేకాంక
ర్షణీ'తి కర్తృణ శ్చేషత్వ వివక్షాయాం వక్షీ. స్వచ్ఛందచారిణాం నిర్బంధభోగేషు
మనో నప్రవర్తతఇతి భావః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్మరణం
హేతుః.

దుఃఖేన భోజయితు మంశయితా శశాక
తుంగాగ్రకాయ మనమంత మనాదరేణ,
ఉత్తిప్తహస్తతలదత్తపిధానపిండ
స్నేహసుతిన్నపితబాహురిభాధిరాజమ్.

51

దుఃఖేనతి. ఉత్తిప్తే ఉద్యతే హస్తతలే దత్తో నిహితః యః పిధానస్య గజ
గ్రాసస్యపిండః 'పిధానం చాస్తి కబళి'. ఇతి వైజయంతీ తస్య స్నేహస్మత్వా ఘృతా
దినిద్యంబేన స్పృశితబాహు రాప్తతభుజః 'స్నాతే ర్గ్యంతాత్మర్షణీక్తః అర్చిప్రత్యా
దినాపుగాగమేమిత్వాద్ధ్రస్యః. ఆశయితా భోజయితా అశ్చేర్గ్యంతాత్మచ్. తుంగా
గ్రకాయం స్వభావతపివోన్నతోర్ధ్వకాయం అనాదరేణ అనమంతం కబళిగ్రహ
ణాయ నతి మకుర్వాణం ఇభాధిరాజం 'గతిబుద్ధి'త్యాదినా అణికర్తృణా కర్తృత్వం
దుఃఖేన కృచ్ఛేరిణ భోజయితుం శశాక స్వభావోన్నతానాం తత్రాప్యహంకారగ్రస్తా
నాం తో నమయితేతి భావః.

శుక్లాంశుకోపరచితాని నిరంతరాభి
ర్యేశాని రశ్మివితతాని సరాధిపానామ్,
చంద్రాకృతీని గజమండలికాభిరుచ్చై
ర్మీలాభపక్షిః పరివేష మివాధిజగ్గుః.

52

శుక్లేతి. శుక్లాంశుకైః శుభ్రపక్షైః ఉపరచితాన్యపకల్పితాని అన్యత్రతు
అల్ప అంశవోఽంశుకాః సూక్ష్మాస్తేజోవయఃవాః అల్ప ఇత్యల్పార్థే కన్పిత్యయః.
శుక్లేతైః ఉపరచితాని వ్యాప్తాని రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః కిరణైశ్చ వితతాని విస్తృతాని
'కిరణప్రగ్రహారశ్చి' త్యమరః. చంద్రస్వేవాకృతి ర్యేషాం తాని చంద్రాకృతీని
చంద్రమండలనిభానేత్యర్థః. సరాధిపానాం వేక్షాని దూష్యాణి నిరంతరాభిర్మీరం
ద్రాభిః ఉచ్చైః గజమండలికాభిర్గజపరిధిభిః స్వాధేకప్రత్యయః కాత్పుర్వస్వే

కారః. నీలాశ్రపక్షిః. పరివేషం పరిధిం పరివేష్టనమితి యావత్. 'పరివేషస్తుపరిధి రి'త్యమరః. అధిజన్మరివేత్సు త్వేత్వా,

గత్యూనమార్గగతయోఽపి గతోరుమార్గా

పైన్వరం సమాచక్రషిరే భువి వేల్లనాయ,

దర్శోదయోల్లసిత ఫేనజలానుసార

సంలక్ష్మ్యపల్యయనవర్ధ్రపదా స్తురంగాః.

53

గత్యూనేతి. గత్యూనాః విశిష్టగమనహీనాః మార్గగతయోధ్వగమనానియే షాంతే తథాపిగతోరుమార్గాః ప్రస్థిత దూరాధ్యాన ఇతివిరోధః అపిశ్చవిరోధే గత్యూ నామార్గీమృగసంబంధినీ గతిర్యేషాంతఇతి విరోధపరిహారః అతఏవ విరోధాభాసాలం కారః దర్పస్య తేజసః అంతస్సారస్య ఉదయేన బౌత్కత్వేన ఉల్లసితస్య ఉద్ధస్య ఫేనజలస్య ఫేనీభూయోద్ధతశ్చేదోదకస్య అనుసారేణ ప్రసారేణ సంలక్ష్యణి పల్యయ నవర్ధ్రాణామాసనబంధచ్ఛత్రత్రాణాం పదాని తన్నోదనాన్నిమ్నిభూతస్థానానియే షాంతే తథోక్తాః తురంగాః భువివేల్లనాయంగపరివర్తనాయ పైన్వరయథేచ్ఛం మందమిత్యర్థః. సమాచక్రషిరే సమాచక్రష్టాః అధ్వశ్రమాపనోదనార్థమితిభావః. వర్ధతే దృఢబంధనాద్విర్భవతీతివర్ధం 'వృధివపిభ్యాంరన్ని'తి బౌణాదికారస్సృత్యయః. లఘూ పధగుణోరపరః. 'వర్ధం'త్రపువరత్రయోరి'తివిశ్వః. అమరస్తు నర్ధీనర్ధీవరత్రాస్యా దిత్వానా. తదా వ్రన్నిత్యాణాదికేష్టస్సృత్యయే పూర్వవన్ద్యనే రపరేప్రత్యయతకా రస్య 'యుష స్తథో'ర్థోఽధ' ఇతి ధత్వేషిత్వాత్ ప్రీయాంజీవ.

అజిప్రుతి ప్రణతమూర్ధని బాష్ణిజేత్వే

తస్యాంగసంగమసుఖానుభవోత్సుకాయాః,

నాసావిరోక పవనోల్లసితం తనీయో

రోమాంచతా మివ జగామ రజః పృథివ్యాః.

54

అజిప్రుతీతి. బాష్ణిః అశ్వయోనిర్దేశవిశేషః తజ్జేబాష్ణిజే అశ్వేబాష్ణి జేశ్య ఇతిసాకే విశేష్యవ్యాప్రయోగోగమ్యమానత్వాదిత్వక్తం. 'దిగాదిభ్యోయది'తి భవాధ్యేయత్ప్రత్యయః. తదంతవిధిస్తుమ్యగ్యః ప్రణతమూర్ధని నమ్రశిరసి కృతప్రజా మేచ అజిప్రుతిగంధంగృహ్లాతి చుమ్పతిచసతి స్వాభావ్యాత్కామాచ్ఛేతి భావః. నాసావిరోకంనాసారంధ్రం తస్య పవనోనిశ్వాసః తేనఉల్లలీతం ఉద్యూతం తనీయ స్తనుతరం రజః తస్య ఆశ్వగ్యఅంగసంగమేన వేల్లనప్రయుక్తేన యత్సుఖాంతస్య అను భవే ఉత్సుకాయాః ఉత్కంఠితాయాః, పృథివ్యాః రోమాంచతాం జగామేవేత్సు త్వేత్వా పాపభూతురంగయోః ప్రతీయమానచేతననాయకౌనాయకౌభేదాధ్వనసా

యాదిత్యవధేయం విరోచితేన నేతి విరోచం కరణే ఘృష్ణిత్వయః. చక్షోఃకుఘ్నిన్య తోఽతిమత్వం లింగమశివ్యం. లోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యేతిసపుంసకత్వావిరోధః. అత ఏవ 'భిద్రంనిర్వ్యధనం రోకమి'త్యమరః. 'రోకోరక్తా చిలేరోకమి'తివైజయంతీ. 'రోకోసీప్తాచిలేరోచమి'తి విశ్వప్రకాశశ్చ. యేతు కేనాప్యభిప్రాయేణ విశేషవ నేతి పఠంతి తేషాంపరోత్సగైకజీవనామితివత్ అపానీయపవనప్రతీతేరక్తిలాభ్యో దోషః 'అస్తి లంయదమంగళ్యం జాగుహ్నాప్రీడధికరమి'తి లక్షణాత్.

హేమస్థలీషు పరితః పరివృత్య వాజీ
ధున్వ న్వపుః ప్రవితతాయతకేశప జ్జ్యేః,
జ్వాలాకణారూరుచా నికరేణ రేణో
శ్చేషేణ తేజస ఇవోల్లసతా రరాజ.

55

హేమేతి. హేమస్థలీషు స్వర్ణభూమిషు 'జానపదే'త్యాదినా అకృత్రిమాధ్ద జీమ్నీత్వయః. పరితః పరివృత్యకేల్లిత్వా వపుః ధున్వన్ భూశినిర్గమాయ కమ్పయన్ అతఏవ ప్రవితతావిజ్ఞప్తాతయతావ కేశపజ్జ్యేః రోమసంఘాతః యస్య స వాజీ జ్వాలాకణాః స్ఫులింగాః తద్వత్ అరుణరుచా రక్తవర్ణన రేణోః నికరేణ ఉల్లసతా ఉత్కృటతయాబహిరద్యచ్ఛతా తేజసాంతస్సాన్య దర్పస్య కేషేణాతిరేకేణేవరరాజ ఉత్పేక్షాఅక్ష్కారః.

దంతాళికాధరణనిశ్చలపాణియుగ్మ
మర్ధోదితో హరి రివోదయజైలమూర్ధచః,
స్తోకేన నాక్రమత వల్లభపాల ముచైః
శ్రీవృక్షకీ పురుషకోన్నమితాగ్రకాయః.

56

దంతాళికేతి. పురుషకోనామ అత్వానాంస్థానభేదః తదుక్తం—'పశ్చిమేనాగ్ర పాదేన భువిస్థిత్యాగ్రపాదయోః, ఊర్ధ్వప్రేరణయాస్థానమత్వానాం పురుషస్సృష్టతః' ఇతి. పురుషఏవ పురుషకః తేనపురుషకేణస్థానేన, ఉన్నమితః ఊర్ధ్వానస్థాపితః అగ్రకాయః పూర్వకాయః యస్యసతథోక్తః అతఏవ ఉదయజైలస్యమూర్ధః మస్తకాత్ అర్ధముదిరోద్ధోదితః హరిః సూర్యాశ్వఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. అర్ధోదితవిశేషణాత్ ఉచైః రున్నతః శ్రీవృక్షఏవ శ్రీవృక్షకః ఆవర్తవిశేషః తద్వానశ్చస్య శ్రీవృక్షకీ, 'పక్షోభవావర్త చతుష్టయంచకంకేభవేద్యస్యతు రోచమానః, శ్రీవృక్షకీనామహయస్యభద్రస్ఫీపుత్ర పాత్రాదివివృద్ధయే స్యాది'తి లక్షణాత్. 'శ్రీవృక్షకీవక్షసిచేద్రోమావర్తా ముఖేపిచ' ఇతితు వైజయంతీ. దంతాళ్యేన దంతాళికాముఖరజ్జాః 'ముఖరజ్జాస్తుదంతాళిరాణికా

రక్షణీతిచేతి వైజయంతీ. తస్యాః ధరణే గ్రహణే నిశ్చలం స్థిరం పాణియుగ్మయస్య
తం పాణిభ్యాందృఢగృహీతహయవల్ల మిత్యర్థః. వల్లభపాలం ఉత్తమాశ్వపాలం,
'వల్లభోదయితేదధ్యక్షే కురీనాశ్వేఽపికథ్యత' ఇతి విశ్వః. స్తోత్రేననాక్రమతవల్లాగ్ర
హణదాధ్యాత్ స్తోత్రేనాసినాక్రమత ఆక్రమితు మభిభవతుం అశక్తోభూదిత్యర్థః. ఇహ
శ్లోథయతుం త్వామత్మమతాంగనా, న ద్వంద్వదుఃఖ మిహ కింవిత్వాదికదప్యర్థః. ఇహ
సామర్థ్యలభ్యత్వాదపేరప్రయోగః అన్యథాస్తోత్రేన నాక్రమత కింతుభూయషీతేతి
వ్యాఖ్యానే నిశ్చలపాణియుగ్మత్వావిశేషజావగతవాహకాశలప్రకాశనతాత్పర్యభంగ
ప్రసంగాత్ కరణేచస్తోతేతి తృతీయా అనుపసర్గాద్వేతి వికల్పాదాత్తే పదం ఉపమా
లంకారః.

రేజే జనై స్సుపనసాంద్రతరార్ద్రమూర్తి

ద్వైవైరివానిమిషదృష్టిభి రీత్యుమాణః,

శ్రీసన్నిధానరమణీయతరోఽశ్వ ఉచ్చైచ

రుచ్చైశ్శ్రీవా జలనిధే రిప జాతమాత్రః.

57

రేజఇతి. స్సుపనేనాభిషేచనేన సాంద్రతరార్ద్రమూర్తిః అనిమిషదృష్టిభిః విస్త
యాదనిమిషత్వైః జనైః దేవైరివతాదృగ్భిరీత్యుమాణః క్రియశ్శృభాయాః శ్రీదేవ్యా
శ్చ సన్నిధానేన రమణీయతరః, 'తత్రసన్నిహితాలక్ష్మీస్సంతియత్రోత్తమాహయః'
ఇత్యాగమాదితిభావః. ఉచ్చైరున్నతః ఆశ్వః జలనిధేస్సుముద్రాత్ జాతవీవజాతమాత్రః
సదోన్మితజాతవ్యర్థః. అన్యథోక్తసాధర్మ్యసంభవాదితిభావః. 'మాత్రంకాక్షేన్దురేవ
ధారణ' ఇత్యమరః. ఉచ్చైరున్నతం శ్రవః కీర్తిః ఉన్నతేత్రవసీకర్ణా వాయస్యస
ఉచ్చైశ్శ్రీవాః శక్రాశ్వ ఇవ రేజే, ఉపమాలంకారః.

అశ్రావి భూమిపతిభిః త్వావీతనిద్రై

రశ్మన్ పురో హరితకం ముద మాదధానః,

గ్రీవాగ్రలోలకలింకిణికానినాద

మిశ్రం దధ ద్దశనబుర్బురశబ్ద మశ్వః.

58

అశ్రావీతి. పురోఽగ్రేహరితకంహరితకృణమశ్మన్ అతవీవ గ్రీవాగ్రేలోలాః
కలాశ్చయాఃకింకిణికాః త్వుద్రఘంటికాః తాసాం వినాదేన మిశ్రందశనానాం బు
ర్బురశబ్దం చుర్బురధ్వనిం దధత్ అతవీవ ముదం ఆదధానః ఉత్పాదయన్ ఆశ్వః
జాతావేకవచనం. త్వావీతనిద్రై. 'అప్సనిద్రోల్పభుగ్వాగ్ని మితభావ్యనమాయక' ఇతి
భాగ్యులక్షణాదితిభావః. భూమిపతిభిః అశ్రావిశ్రుతః ఆశ్వస్యకబ్ధోక్రావీత్యర్థః. వీణా
కూపియంత ఇత్యాదివచ్చబద్ధః శబ్దభూచుర్యతే స్వభావోక్తిః.

ఉత్థాయ దర్శచలితేన స హైవ రజ్జ్వ
కీలం ప్రయత్నపరిమానవద్యుర్హేణ,
ఆకుల్యకారి కటక స్తురగేణ త్స
మశ్వేతి విద్రుత మనుద్రవతాన్య మశ్వమ్.

59

ఉత్థాయేతి. దర్శచలితేన ఉల్లలితేన అతవరజ్జ్వపాశేనసహైవకీలంశంకుం,
'శంకావపిద్యయోః కీల' ఇత్యమరః. ఉత్థాయఉత్పాట్యతూర్ణం విద్రుతంధావంతం అన్య
మశ్వం అశ్వేత్యనుద్రవతాబడవేతి భ్రాంత్యానుధావతా ప్రయత్నపరైః గ్రహీతుం
ప్రయతమానైరపి మానవైరనువైద్యుర్గ్రహీతురగేణ కటకశ్శిబిరం ఆకుల్యకారి
ఆకురీకృతః ఆకులశబ్దాదభూతతదభావేచ్యుః. అన్యచ్ఛావితీకారః కరోతే. కర్తణి
లుజిచిజోలు గితితశబ్దస్యలక్.

అవ్యాకులం ప్రకృత ముత్తరధేయకర్త
ధారాః ప్రసాధయితు మవ్యతిక్రీర్ణరూపాః,
సిద్ధం ముఖేన వసువీధిషు కశ్చి దశ్వం
వల్గావిభాగకుశలో గమయాంబభూవ.

60

అవ్యాకులమితి. వల్గాముఖరజ్జుః సావోత్తిప్రాదిభేదేన చతుర్దశవిధా తదుక్తం
హయలీలావత్యాం 'ఉత్తిప్రాశిథిలాతథోత్తరవతీసుందాచజైహాయసీ విక్షిప్తైకకరా
ర్థకంధరసమత్క్రియావిధక్తాతథా, అత్యుత్తిప్తతలోద్ధృతే ఖలుతథావ్యాగూఢగోకర్ణికే
వాహనాంకథితాశ్చతుర్దశవిధావల్గా ప్రభేదాఅమీతి తల్లక్షణానితు తత్తేన ద్రష్టవ్యాని
విస్తరభయాన్నలిఖ్యంతే. తస్యాః విభాగో వివిచ్య ప్రయోగః తత్త్రకుశలః వల్గా
విభాగకుశలః షడ్విధప్రేరణాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. వల్గా గ్రహణస్య రాగాద్యుపలక్షకత్వాత్,
యథావాభోజరాజః—వాహనాం ప్రతివాహనాం షడ్విధంప్రేరణంవిదుః, రాగవల్గాక
శాపార్జిప్రతోదరవభేదతేఇతి కశ్చిత్కశ్చనవాహకః అవ్యాకులమవ్యగ్రం అత్తప్త
మితియవతో ప్రకర్షణ కృతం ప్రకృతం సజ్జితమిత్యర్థః. ముఖేముఖకర్తణి సిద్ధంసిద్ధి
మంతం అశ్వంచతుష్కాభ్యే గతివిశేషేముఖసంస్థానవిశేషాదివిశేషణవిజ్ఞప్తం అశ్వమి
త్యర్థః. తదుక్తం 'రేవతోత్తరే—'సృక్పాధరోష్ఠసితశ్శేనలవాభిరామం పూత్కూర
వాయుపదమున్నతకంధరాగ్రమ్, సితోష్ఠపటంచితముఖంనవలోహసామ్య మశ్వంచతు
ష్కసమయేముఖసిద్ధమాహారీతి. ఉత్తరధేయకర్తయదాద్యుత్తరకాతధేయం విధే
యంప్రయోజ్యం యత్కర్తక్రియా తప్రూపాఇత్యర్థః. అవ్యతిక్రీర్ణరూపాః అసంక్రీర్ణ
రూపాః ధారాః గతిభేదాః 'అశ్వానాంతు గతిర్ధారావిభిన్నాసాచ పంచధా, అస్మం
దితం ధారితకం రేవితంవర్ణితంపుత్రమ్, గతయోమూఃపంచధారా' ఇత్యమరః. అశ్వశాస్త్రే

తు సంజ్ఞాంతరేణోక్తాః 'గతిః (పులా) ప్లుతాచతుష్కూచ తద్వన్న ధ్యజవాపరా, పూర్ణ
 వేగాతథాచాన్యాపంచధారాః ప్రక్షీర్ణితాః, ఏకైకాత్రివిధాధారా హయశిక్షా
 విధామతాః, లఘ్వీమధ్యాతథా దీర్ఘాజ్ఞాత్వైతాయోజయేత్క్రమాది'తి తథాపంచ
 దశవిధాభవంతితాః పంచదశవిధధారాః ప్రసాధయితుం పరిచేతుం, నవమవీధిమసం
 చారస్థానేషు గమయాంబభూవ వీధయోసామాన్యానాం ధారాదాధ్యాధ్యాః పరిమితాః
 ప్రచారదేశాః తాశ్చస్తిస్థిత్యైకే నవేత్యన్యే తత్రోత్తరపక్షమాశ్చిత్త్యకవినానవస్థి
 త్యుక్తం—'యథాహభోజరాజః' వీధ్యస్తిస్థాధారాణాం లఘ్వీమధ్యోత్తమాః క్రమా
 త్, తాసాంస్యాధనమసంమానమశీతిర్నవతిశ్యతమ్. శ్రేష్ఠమధ్యోత్తమానాంతువాజినాం
 వీధికా స్తస్యైతాః, నవాన్యాః ధితావీధ్యోదుష్టానాం క్రమణక్రమే. అన్యేషామపీ
 సర్వత్ర గతి దాధ్యాధ్యమీరితాః, సమేన్నతాసావిషమాంబుక్తిర్ణాశుద్ధానతాగ్రాత్పణ
 వీరుదాధ్యా, స్థాణుప్రక్షీర్ణోపలసంప్రక్షీర్ణాపాశ్చ్యోన్నతోక్తానవధేతివీధ్యః, 'సర్వవీధి
 యయోవాజీ దృఢశిక్షాసమన్వితః, తేనరాజారణేనిత్యం మృగయాయాంముదంవ్రజేదీ'తి
 అన్యేతూర (సాశ్చ) ల్యాదయోగతివిశేషావీధయిత్త్యాచాః—'ఉరక్కాశీరక్కాశీ
 పృథులోమధ్యమానకః, అవీధ్యోభవైరంగైః ప్రత్యావీధ్యస్తథాపరః, ఉపధేనవఉక్తంచ
 పాదచాలీచసర్పగః, నిర్దిష్టావీధయస్త్యేతా' ఇతి.

ముక్తా స్తృణాని పరితః కటకం చరంత

స్త్రుట్వద్వితానతనికావ్యతిషంగభాజః,

సస్రు స్సరోవపరిచారకవార్యమాణా

దామాంచసస్థలితలోలపదం తురంగాః.

61

ముక్తా ఇతి. ముక్తావిహారార్థముత్పన్నాః అతఏవ, కటకంశిఖరం పరితః 'అభిరః
 పరితే' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. తృణానిచరంతో భక్షయంతః స్త్రుట్వంతీఘభిదురాసు వితా
 నతనికానుపటమంటపరజ్జుఘ, వ్యతిషంగం సంగం భజంతీతి తథోక్తాః అతఏవ, సరోవైః
 పరిచారకైః కింకరైః వార్యమాణా అపసార్యమాణాః తురంగాః దామాంచ (లా) నాని
 పాదపాశాః 'దామాంచ (లం) సం పాదపాశ' ఇతివై జయంతీ, దూష్యవరత్రాబంధన
 శంకవఇతిశేవితేషు స్థలితేన స్థలనేన లోలాని పదానియన్తి కర్తృణితద్యథాతథా
 సస్రుః అపసస్రుః.

ఉత్తీర్ణభారలఘునా ప్యలఘూలపౌఘ

సౌహిత్యనిస్సహతరేణ తరో రధస్తాత్,

రోమంథమంధరచలద్దరుసాన్న మాసాం

చక్రే నిమిలదలనేక్షణ మౌక్షకేణ.

62

ఉత్తిరేతి. ఉత్తిర్రభారమవరోపితావపనం అతవన లఘు తేన తపోక్షేన, తథా
 ప్యలఘునా ఉలపానాం బల్పజత్పజానాం ఓఘేన యత్సహిత్యంపూర్తిః, 'పర్యాప్త
 ముపసంపన్నం పూర్తిస్సాహిత్యముచ్యత' ఇతి హలాయుధః, తేన నిస్సహత
 రేణ అత్యంతదుస్సహేనబాహ్యభారావతారేషి అంతరతిభోజనాద్దురూభవతేత్యర్థః.
 సహేర్ని మ్హార్యాత్పచాద్యజంతాత్తరప్రత్యయః, 'ఉలపాబల్పజాః ప్రోక్తా' ఇతివై జ
 యంతి. ఔక్షకేణ ఉక్షాం సమూహేన 'గోత్రోక్షేత్యా' దినా పుష్పిత్యయః తరో
 రధస్తాత్తరుతలే రోమంధః పశూనాం చర్వితచర్వణం తేన మంథరంమందం చలంత్యః
 గుర్వ్యఃసాస్నాః గళకంబళాః యస్మిన్ గళకర్తృణితద్యథాతథా, 'సాస్నాతుగళకమ్పళ' శ్చ
 ణిత్యమరః. కించ నిమిలంతిసుఖాన్తు కుశీభవంతి, అలపానిచ ఈక్షణానియస్మిన్ గళకర్తృ
 ణితద్యథాతథా ఆసాంచక్రే అనితం ఆసఉపవేశ నేభావేలిట్ దయాయాసశ్చేత్యామ్
 ప్రత్యయః కృత్వానప్రయుజ్యతేలిటితికృత్వానప్రయోగః ఇథః ప్రభృత్యావతుష్ట
 యాత్స్వభావోక్తిరలంకారః.

మృత్పిండశేఖరితకోటిభి రధచంద్రం

శృంగై శ్శిఖాగ్రగతలక్ష్మ మలం మాసద్భిః,

ఉచ్చృంగితాన్యవృషభా స్సరితాం నదంతో

రోధాంసి ధీర ముచస్మరిరే మహాహ్వాః.

63

మృత్పిండేతి. మృత్పిండైః వప్రక్రీడాల్గ్న మృత్పిండైః శేఖరితాః సంజాత
 శేఖరాః కోటయోగ్రాణియేషంతైః అతవవశిఖాగ్రగతముభయకోట్యంతర గతంలక్ష్మై
 వమలం యస్యః ఏవంభూతం చేత్తమర్ధచంద్రం మాసద్భిరత్యతికయోక్తిభేదఇత్యుక్తం
 అధాతోపమేతి మతాంతరం శృంగైర్విషదైః ఉచ్చృంగితాః ఉత్పాటితశృంగాః
 కృతాః అన్యవృషభాః ప్రతివృషభాయైస్తైః అతవన ధీరం గంభీరం నదంతోగర్జంతః
 మహాంతః ఉక్షాణోమహాక్షాః అచతురేత్యాదినిపాతనాత్సాధుః, సరితాం రోధాంసి
 అనచస్మరిరే అలిఖిః వర్షాదురుజారిత్యర్థః. అవపూర్వాత్పిరతేః కర్తరిలిక్కిర
 తేర్హర్షజీవికాకులాయకరణేష్వీతి వక్తవ్యమిత్యాత్మ నేపదం ఋచ్చత్వతామితిగుణః
 అవాచ్చతుష్టాచ్చకునిష్టాల్లేఖన ఇతిసుడాగమః.

మేదస్విసస్సరభసోపగతానభీకా

భజ్త్వా పరా ననదుహో ముహు రాహవేన,

ఉర్జస్వలేన సురభీ రను నిస్సపత్నం

జగ్తే జయోద్ధరవిశాలవిమాణ ముక్తే.

64

మేదస్విసఇతి. ఊర్జః బలమస్యాస్తీతూర్ణస్వలః తేన బలినా జ్యోత్సాంతమి
స్తేత్యాదినానిపాతః ఉజ్జ్వల్పపథేన మేదస్విసోమాంసలాక్ అస్థాయామేదాస్త్రజో
విసిరితి విసిః. అతఏవ సరభసం సత్వరం ఉపగతాక్ అభికామయంతఇత్యభికాక్
కామకాక్, 'కమ్రః కామయితాభిక' ఇత్యమరు. అనుకాభికాభికః కమితేతినిపాతః
పరాక్ అనడువకో బలీందాక్ ముహుః ఆహవేనయుద్ధేన భక్త్వా నిర్జిత్య జయేన
ఉద్ధరే నిర్భరే 'ఋతూర్విత్వాదినా' సమాసాంతః వికారేవ విషణ్ణే యస్మిక్ కర్తృణి
తద్యథా తథా నిస్సపత్నమప్రతిపత్తుం సురభీరను గవాంపుష్కతః కర్తృప్రవచనీయ
యంతేద్వితీయా జగ్తే గతం. గమేర్భావే లిట్.

బిభ్రాణ మాయతిమతీ మవృథా శిరోధిం

ప్రత్యగ్రతా మతిరసా మధికం దధంతి,
లోలోష్ఠ మాష్ట్రక ముదగ్రముఖం తరూణా
మభ్రంలిహాని లిలిహే నవపల్లవాని.

65

బిభ్రాణమితి. ఆయతిమతీం చైర్ఘ్నవతీం నచవృథాచైర్ఘ్నమిత్యాహ, అవృ
ధేతి. అవృథాంఉచ్చతరపల్లవగ్రహజాత్యసలమిత్యర్థః. శిరోధీయతేఽస్యామితి
శిరోధింగ్రీవాం, 'శిరోధిః కంధరేత్యపీత్యమరుః' కర్తృణ్యధికరణేచేతికిప్రత్యయః
బిభ్రాణం దధానం ఉదగ్రముఖం పల్లవగ్రహజార్థమార్థ్యైతి ప్రతుండంబౌష్ట్యకము
ష్ట్రసమాహః గోత్రోక్షేత్యాదినా పుష్పిత్వయః. అతికయితోరసఅస్యాదోయస్యా
స్తామతిరసాం ప్రత్యగ్రతాం నూతనతాం దధంతిదధతి. వాసపుంసకస్యేతి వైకల్పి
కోనుమాగమః అభ్రంలిహంతీత్యభ్రంలిహాని ఉచ్చతరాణి వహాన్త్రేహఇతి ఖక్ ప్ర
త్యయః అరుర్ద్వివదిత్యాదినామమాగమః తరూణాం నవపల్లవాని 'పల్లవోఽస్త్రీ
కిసలయ మిత్యమరుః. లోలోష్ఠం యథాతథా ఓత్రోష్ఠయోస్సమాసేవేతి పరరూపం
అధికం లిలిహే అస్యాదయామాస. జఘాసేత్యర్థః లిహ అస్యాదనేలిట్.

సార్థం కథంచి దుచితైః పిచుమందపత్నై

రాస్యాంతరాళగత మామ్రదళం మ్రదీయః,

దాశేరక సుపది సంవళితం నిషాదై

ర్విప్రం పురా పతగరాడివ నిర్జగార.

66

సార్థమితి. ఉచితైరభ్యవైః 'అభ్యస్తే పువచితం న్యాయ్యమి'తియాదవః. పిచు
మందపత్నైర్నిబదవైః సార్థం. 'పిచుమందస్తునింబోథే'త్యమరుః. కథంచిత్ప్రమాదాత్
అస్యాంతరాళగతంకాఖాన్తగతం మ్రదీయః మృదుతరం ఆమ్రదళం చూతపల్లవం
దాశేరకః ఉష్ట్రః పురానిషాదైస్సంవళితం మేవైచ్ఛస్సంవృతం కథం చిద్విమిశ్రమి

త్యర్థః విప్రం పతగరాడ్వరుత్తానివ సపది నిర్జగర ఉద్గీర్ణవాక్ పురాకిలమతశ్చిత్కార
ణాత్ మేచ్ఛభక్షణేతైస్సహంతః ప్రవిశ్యగళందహంతం విప్రంగరుడఉజ్జగాళతిపా
రాణీకథాత్రానుసంధేయా.

స్వప్తం బహిఃస్థితవతేపి నివేదయంత

శ్చేష్టావిశేష మనుజీవిజనాయ రాజ్ఞామ్,

వైతాళికా స్ఫుటపద ప్రకటార్థ ముచ్చై

రోగావళిః కలగిరోఽవసరేషు వేతుః.

67

స్వప్తమితి. బహిఃస్థితవతేపి అనుజీవిజనాయ రాజావసరకాంక్షీణఇతిభావః. రాజ్ఞాం
చేష్టావిశేషం తత్తత్కాలోచితచరిత్రవిశేషం స్వప్తం నివేదయంతః తద్యన్తంజకప్ర
బంధపాతైరితిభావః. కలగిరోమధురవాచః వైతాళికాః మంగళపాతకాః అవసరేషు
తత్తద్దోషానుస్ఫుటైః ప్రసిద్ధైః పదైః ప్రకటః ప్రకాశః అర్థోఽభిధేయంయస్మిన్ కర్త
ణితద్యథాతథా ఉచ్చైస్తారం భోగావళిః ప్రబంధవిశేషాకా వేతుః పతంతిస్త అతఏక
హల్లధ్యేనాదేశాదేగ్లటిత్యేత్వాభ్యాసలోపా.

ఉన్నమృతామృతమండపమండితం త

దానీలనాగకులసంకులమాబభానే,

సంధ్యాంశుభిన్న ఘనకర్పూరితాంతరిక్ష

లక్ష్మీవిడంబి శిబిరం శివకీర్తనస్య.

68

ఉన్నమృతి. ఉన్నమృతమండపమండితం తదానీలనాగకులసంకులమాబభానే,
సంధ్యాంశుభిన్నః ఘనకర్పూరితాంతరిక్షం లక్ష్మీవిడంబయత్యను
కరోతీతి తథోక్తం శివకీర్తనస్య మంగళకీర్తనస్య శ్రీకృష్ణస్య తచ్ఛిబిరంకటకం ఆబ
భానే మనోహరమధూదిత్యర్థః ఉపమాలంకారః.

ధరస్యోద్ధర్తాఽసి త్వ మితి నను సర్వత్ర జగతి

ప్రతితస్త త్కిం మా మతిభర మధః ప్రాపిపయిషుః,

ఉపాలభ్యోచ్చైర్గిరిపతి రితి శ్రీపతి మసౌ

బలాక్రాంతః క్రీడద్విరదమథితోర్విరుహరవైః.

69

ఇతి శ్రీ మాఘకృత శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్చనే

ధరన్యేతి. బలై నై నైః ఆక్రాంతః అసౌ గిరిపతిః రైవతకః క్రీడద్భిర్విచార
 మాజైః ద్విరజైః మథితానాం భగ్నానాం ఉర్వీయహజాం వృక్షజాం రవైశ్శబైః
 నిమిత్తైః శ్రీపతిం హరిం నను ఆంగత్య ధరస్య పర్వతస్య ఉద్ధరాఉద్ధారకః అసి
 ఇతి సర్వత్రజగతి ప్రతీతః ప్రసిద్ధః గోవర్ధనోద్ధరణాదితిభావః. తత్ తస్మింకిమ
 ర్థం అతిభర మతిభారవంతం మాం అధః ప్రాపిషయిషుః ప్రాపయితుమిచ్ఛురసి ప్రాపయ
 తేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః ఇత్యుపైః ఉపాలభేన ఆక్రతుదివేత్యుత్ప్రేక్షా ఉపా
 జ్ఞుర్వాల్లభేర్లుక్ ఏకాచఉపదేశేనదాత్తాదితీప్రతిషేధః యుష స్సోర్ధోధ ఇతిత
 కారస్యభకారః ధిచేతిసలోపః శిఖరిణీవృత్తమేతత్ 'రసైరద్రైశ్చిన్నాయమనసభ
 లాగశ్శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహాపాధ్యాయ కౌలాచల
 మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మౌఖికావ్యాయాం
 సర్వంకషాఖ్యానాయాం పంచమః స్కంధః.

షష్ఠః సర్గః.

అథ ఋతువర్ణనం ప్రస్తాతి.—

అథ రిరంసు మముం యుగపద్ధిరౌ

కృతయథాస్వతరు ప్రసవశ్రియా,

ఋతుగణేన విషేవితుమాదధే

భువి పదం విపదంతకృతం సతామ్.

1

అథేతి. అథ సేనానివేశానంతరం గిరారై వతకే రిరంసుం రంతుమిచ్ఛుం రమే
స్సన్నంతాదుప్రత్యయః. ఏతేన ఋతుగణప్రవృత్తేః ప్రభుచిత్తవృత్తిజ్ఞానపూర్వ
కత్వముక్తం. సతాం సాధూనాం విపదంతకృతం విపదామస్తం కఠోతీతి విపదంత
కృత్ క్విపీతుగాగమః. తంవిపదంతకృతం సేవ్యమితి భావః అముంహరిం నిషేవితుం
స్వతరూకా స్వస్వనియతవృత్తాకా అనతిక్రమ్య యథాస్వతరు యథార్థేఽవ్యయిభావః
యథాస్వతరు స్థితా ప్రసవశ్రిః పుష్పఫలసంపత్తిః యథాస్వతరు ప్రసవశ్రిః 'ప్రసవస్తు
ఫలేపుష్ప' ఇత్యమరః. కాకపార్థివాదిషు ర్ద్రష్టవ్యః. సాకృతాయేనతేనకృత యథాస్వత
రుప్రసవశ్రియా యథాస్వతరుకృత ప్రసవశ్రియేత్వర్థః. ఋతుగణేనయుగపత్ భువి
పదం ఆదధే నిహితం యుగపద్యతుగణః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. నవ్యావసరం సేవకాః
క్షీపంతీతిభావః. అత్ర సర్గే. సర్వత్ర యమకం శబ్దాలంకారః. తల్లక్షణంతుక్తం చతుర్థ
సర్గే అర్థాలంకారస్తుయథాసంభవమూహ్యః. అస్మిన్ సర్గే ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం. 'ద్రుత
విలమ్బితమాహ నభోభరావి'తి లక్షణాత్.

అథలోకేవేదే చ ప్రాథమ్యవ్యవహారాద్వసంతమాదావర్ణయతి.—

నవపలాశపలాశవనం పుర

స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజమ్,

మృదులతాంతలతాంత మలోకయ

త్స సురభిం సురభింసుమనోభరైః.

2

నవేతి. సహరిః పురోగ్రే ప్రథమంచా నవపలాశాని నూతనపత్రాణి పలాశవనా
నికింకుకవనానియన్తిక్తా తం నవపలాశపలాశవనం బహుప్రీహిపూర్వపదోబహుప్రీహిః.
'పలాశః కింకుకేపత్రే పలాశమి'తివిశ్వః. స్ఫుటానివికచాని పరాగైః రజోభిః పరాగ
తానివ్యాప్తాని పంకజానియన్తిక్తా తం స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజం మృదులాః కోమ
మాః—23

లాః అతఏవతాంతాః అతపసమయే కించిత్ మ్హా నాః తాంతాః పల్లవాః యస్మిన్ కథం
మృదులతాంతలతాంతం సుమనోభరైః పుష్పసమృద్ధిభిః సురభింసుగంధిం సురభింవసంతం
అలోకయత్ ఆవశ్యత్. 'సురభిశ్చంపకేస్సన్లే జాతిఫలవసంతయోః, సుగంధాచ మనో
జ్ఞే చ దేవదేనాచవాచ్యవ దితివిశ్వః, ఇహ ప్రతిపాదం ప్రథమాక్షరద్వయాత్పరతోఽ
క్షరత్రయావృత్తిరూప యమక ప్రకమాచ్చతుర్థపాదేఽపి తదేవయమకం ఏకస్తాదప్య
పరమితి సజాతీయసంస్పృహః.

విలులితాలకసంహతిరామృశక్

మృగదృశాం శ్రమవారి లలాటజమ్,

తనుతరంగతతీ స్సరసాం దళ

త్కువలయం వలయన్తరుదావవా.

3

విలులితేతి. విలులితా విఘాతా అలకసంహతిః చితురనికరః యేనసః మృగదృశాం
లలాటజం శ్రమవారి స్పీదం ఆమృశక్ పరిమృజక్ మందఙ్గతిభావః. సరసాంకా
సారాణాం తనుతరంగతతీః దళంతి వికసంతి తువలయానియస్మిన్ కర్తృణితదృఢాతథా
వలయక్ చాలయక్ శీతలఙ్గతిభావః. మయత్ వసంతవాయుః ఆవవా ఆవాతిస్త.

తులయతిస్త విలోచనతారకాః

కురవకస్తబకవృత్తిమంగిణి,

గుణవదాశ్రయలబ్ధగుణోదయే

మలినిమాలిని మాధవయోషితామ్.

4

తులయతీతి. కురవకస్తబకే వృత్తిమంగిణి లగ్నై అతఏవ గుణవతః కుక్లగుణాధ్యస్య
కురవకస్తబకస్య ఆక్రయేణ లబ్ధః గుణోదయోనిజసీలగుణోత్కర్షోదేన తస్మిన్
ధవశేసీలస్ఫురణాదితిభావః. అశినిభృంగే మలినస్యభావోమలినమా, మాధవయోషితాం
హరివధూనాం విలోచనానాం తారకాః కసీనికాః. 'తారకాక్షుః కసీనికే' త్యమరః.
తులయతిస్త సమీచకార తద్వద్భూతివిత్యర్థః. తులాశబ్దాత్సద్భూతపర్యాయాత్తత్కర్మో
తీతి ణ్యంతాత్ లబ్ స్తఙ్గతిభూతే లబ్ ఉపమాలంకారః.

స్ఫుటమివోజ్జ్వలకౌంచన కాంతిభి

ర్యుత మశోక మశోభత చంపకైః,

విరహిణాం హృదయస్య భిదాభృతః

కపిశితం పిశితం మదనాగ్నినా.

5

స్ఫుటమితి. ఉజ్జ్వలకౌంచనకాంతిభిః కుద్ధసువర్ణప్రభైః చంపకైః యుతం
చంపకమానమధ్యగతమిత్యర్థః. స్ఫుటంవికచంఅశోకంఅశోకపుష్పంకేదాభేదః సిద్ధి

దాదిభ్యోక్. తాం విభర్తియత్తస్య విరహిణాం హృదయస్య హృదయసిందస్య సంబంధి
మదనాగ్ని నాకపిశితం కపిశీకృతం పిశితం మాంసమివ అశోభ తేత్యుత్పేక్షా.

స్తరహలతాశనముర్దురచూర్ణతాం

దధు రివాన్రువణస్య రజశణాః,

నిపతితాః పరితః పథిక ప్రజా

నుపరి తే పరితేపు రతో భృశమ్.

(1)

స్తరతి. ఆప్రవణస్యచూతవనస్య. 'ఆప్రశ్చూతోరసాలోఽసావి' త్యమరః.
ప్రనిరంతశ్చరేత్యాదినావననకారస్యణత్వం. రజః కణాః పరాగచూర్ణాః స్తరహల
తాశనః కామాగ్నిః సవీవ ముర్దురః తుషాగ్నిః 'ముర్దురస్తుతుషానల' ఇతి వైజయంతీ.
తస్యచూర్ణతాం. దధురివేత్యుత్పేక్షా. అతో ముర్దురచూర్ణత్వాదేవ పరితః ఉపరి
నిపతితాః తే రజః కణాః పంథానం గచ్ఛంతీతి పథికాః 'పథనిష్ఠన్ని' తిష్ఠన్ప్రత్యయః.
తేషాం ప్రజాకా భృశం పరితేపుః పరితాపయామాసుః, అతో ముర్దురచూర్ణత్వోత్పేక్షా
క్షణమితి భావః.

రతిపతి ప్రహితేవ కృతక్రథః

ప్రియతమేషు వధూరనునాయితా,

వకుళపుష్పరసాసవవేశల

ధ్వని రగాన్నిరగా న్నధుపావళిః.

7

రతిపతీతి. ప్రియతమేషువివయేకృతక్రథః కృతయవః 'ప్రతిఘాటుక్కుర్
ధాస్త్రియామి'త్యమరః. వధూః అనునాయితాకామితస్త్రీరనునేవ్యంతీ అనునేతుం కిలా
అనునయనసమర్థత్యర్థః. 'తుముణ్ణ్వలౌక్రియాయాం క్రియాథాయామి'తి భవిష్యదధీ
ఽబ్బుప్రిత్యయః. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరి'తి షష్ఠీ ప్రతిషేధాద్వహురితిద్వి
తీయా. రతిపతినాకామేన ప్రహితాప్రేషితేవతద్వాజీక్రవణానంతరమేవ తాసాంశోప
త్యాగదర్శనాదియముత్పేక్షా. వకుళపుష్పజాం రసోమకరందః సవీవాసవః తేన
తత్పాసేన వేశలధ్వనిః మధురస్వనా మధుపావళిః క్త్రీ నగచ్ఛతీత్యగః తస్మాత్ అగాత్
వృక్షాత్ నిరగాత్ నిర్గతా ఇహోగాలంజీతిగాదేశః.

ప్రియసఖిసదృశం ప్రతిబోధితాః

కి నుపి కామ్యుగిరాపరపుష్పయా,

ప్రియతమాయ వపు గ్ధరుమత్సర

చ్చిదురయాయురయచిత మంగనాః.

8

ప్రియసఖీతి. గురోర్తహతః మత్సరస్య ద్వేషస్య భిదురమా ఛేత్త్యా విది
భిదిచ్చిదేః కురచ్. కామ్యగిరాగ్రాహ్యవాచా పరపుష్పయాకోశిలయా ప్రియసఖ్యా
సదృశం యథాతథా. కిమపి పరైః దుర్బోధం రహస్యం హితం ప్రతిబోధితాః
ఉపదిష్టాః అంగనాః ప్రియతమాయ అయాచితమప్రాధిక్యమేవ వపుర్నిజాంగం అదుః
అర్పయామానుః దదాలేర్హజ్. 'గాతిస్థి' త్యాదినానిహోలుక్. కోశిలహజితశ్రవ
ణానంతరమేవ అంగార్పణాదాత్మక్యహేతుకాద్యనంతరన్యాయేన తయా కిమపి
బోధితా ఇత్యుక్తేప్రితా.

మధుకరై రపవాదకరై రివ

స్త్రుతిభువః పథికా హరిణా ఇవ,

కలతయా వచసః పరివాదినీ

స్వరజితా రజితా వశ మాయయుః.

9

మధుకరైరితి. మధుకరైః కర్తుభిః అపవాదం మృగవంచనార్థం ఘటాదివృత్తిత
వాద్యం కుర్వంతీత్యపవాదకరాః వ్యాధాః తైరివపథికాః హరిణా ఇవ పరివాదినీ
స్వరజితావేణావిశేషధ్వనిజయన్యా. 'సప్తభిః పరివాదినీ'త్యమర. జేః క్విపీతుక్. వచసః
గీతస్య కలతయా మాధుర్యేణ కరజేన రజితాః రంజితాః అకృష్టాస్సంత
ఇత్యర్థః. రంజేర్ణ్యంతాత్కర్తృజిక్తః. రంజేర్ణామృగరమణ ఇత్యవధానకారణోప. ఇహోపమాన
మృగపాద్యక్వాదోపచారికం మృగత్వం ఉపమేయేషు పథికేష్వప్యస్తీత్య
విరోధః స్త్రుతిభువః స్తరస్య మృగపాతచింతావిషయత్వాన్మృగగ్రహణగర్తదేశస్య
చవశం ఆయయుః యథావ్యాధగానాసక్త్యా గర్తేషుగాః పతంతితద్వన్తధుకర
ఝంకారాకృష్టాః పాంథాః స్తరపారవశ్యం భేజరిత్యర్థః. అనేకేవేయముపమా.

సమభిసృత్య రసాదవలంబితః

ప్రమదయా కుసుమాపచిచ్ఛయా,

అవినమ న్న రరాజ పృథోచ్చక్తై

రన్మతయా నృతయా వనపాదమః.

10

సమభిసృత్యేతి. ప్రమదయాకర్త్ర్యా కుసుమానాం అపచిచ్ఛయా అపచేతుం
ఛేత్తుమిచ్ఛయారంభయేతిచధ్వనిః. చిన్తోతేస్సన్నంతా. 'దప్రత్యయాది'తి స్త్రియా
మకారప్రత్యయః. 'విభాషాచేరి'తి వికల్పాత్కుత్వాభావః. రసాద్రాగాత్ సమభి
సృత్యసమాగత్య అవలంబితః హస్తేనగృహీతః తథాప్యవినమక్ వశమగచ్ఛక్ అత
ఏవ పృథోచ్చక్తైః వ్యర్థమున్నతః వనపాదమః సతునాగఽకఇతిభావః. సఖుతేత్యవృతా
అసత్యా తయాఅన్యతయాశుభవోన్మతా తయా పున్స్తేన నరరాజ. 'మ్యఃపుమాం

సః పంచజనాః పురుషాః పురుషా నరః ఇత్యమరః. యః కాంతాకరగృహీతోఽపి
నద్రవతిసనపుంసకవీవ లాకికస్తు పుంస్త్యవ్యపదేశో మ్మిథ్యై వేతి భావః.

అథకశ్చిత్స్వయం గ్రహాశ్లేషసుఖార్థం ప్రియామళిపాతవ్యాజేన భీషయః త్రిభిరాహ-

ఇద మపాస్య విరాగి పరాగిణీ

రళికదంబక మంబురుహం తటిః,

స్తనభరణ జిత స్తబకానమ

న్నవలతే వలతేఽభిముఖం తవ.

11

ఇదమితి. స్తనభరణ సాధనేన జితాస్తబకాభ్యాం అనమంతీ నవలతాయ
యాసా తథోక్తా తస్యాస్పంబుద్ధిః పాజిత స్తబకానమన్నవలతే స్తబకానమన్నవలతో
పమఇత్యర్థః. అతవ ఇదంవిరాగివిరక్తిమత్ అళికదంబకం పరాగిణీః పరాగవతీరితి
విరక్తిపాతూక్తిః అంబురుహం తటిః అపాస్య తవఅభిముఖంవలతేవలతి విశ్చలతా
భ్రమాదితిభావః. తథాచభ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే.

అథాశేస్తదభిముఖాగమనే కారణమాహ.

సురభిణి శ్వసితే దధత స్త్వమం

నవసుధామధురే చ తవాధరే,

అలమశేరివ గంధరసా వమూ

మమన సౌ మనసౌ మనసో ముదే.

12

సురభిణితి. తవసురభిణి శ్వసితే నిశ్వాసమారుతే నవసుధావన్నధురే అధరేవ
తృదంతృష్ణాం దధతః దధానస్య అశేర్భ్రమరస్యమమేవ అమాఉపలభ్యమానా మమ
నసౌ పుష్పాణాంసంబంధినాసౌమనసౌ గంధరసౌసారభ్యమాధుర్యే మనసోఽంతః
కరణస్యముదే. నాలంనపర్యాప్తే అత స్త్వదాస్యరసగంధలోభాదాగచ్ఛతీత్యర్థః. నమ
స్వస్వీత్యాదినాచతుర్థీ. అత్ర కాంతాకర్తృకస్యయంగ్రహాశ్లేషసుఖార్థినః ప్రియస్య
తద్యయ పాతోః అశేరేవాగమనపాతులేన ఆత్మదృష్టాంతేన ముఖసారభ రసలో
భభరసౌమనసగంధరసవై రాగ్యయోర్వర్ణయితుమాచిత్యాద్యమకౌమపారణ విప్రకృప్తే
నాపి మమశబ్దేనైవ ఇవశబ్దస్యాన్వయః. వలతేఽభిముఖంతవఅలిఖయాదివససంజ
ఇత్యుపక్రమోపసంహారాభ్యామశేః ప్రకృతత్యేనోపమయత్వావగమాత్. అన్యథామ
ధ్యే మమాశేరిచిత్యేతద్వైపరీత్యే తద్విగోధాత్. ఇత్యలమహిచలనాధ్వమార్గజేన.
అత్రోపమానుప్రాసయమకానాం తావద్విజాతీయానాం సంస్పృష్టిః. స్పృష్టైవ. తథాయ
మకానాంచ త్రయాణాం చతుర్థపాదాదావేకస్థాదక్షరాద్వ్యాభ్యాం త్రిభ్యశ్చ
పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణానాం స్థితిత్వాత్సజాతీయ సంస్పృష్టి శ్చేష్టా.

ఇతిగదంత మనంతర మంగనా

భుజయుగోన్నమనోచ్చతర త్తనీ,

ప్రణయినం రభసా దుదర శ్రియా

వళిభయాళిభయాదివ సస్వజే.

13

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం గదంతం ప్రణయినం అనంతరం భుజయుగస్య ఉన్నమనేన ఉచ్చతరావత్తున్నతా స్తనాయస్యాస్స స్వాంగావృప్తిపసర్జనాదసంయోగోపథాది తిజీవ. వళిభయావళయః విద్యంతేయస్యాస్తయావళిమత్యా 'తుందివళివలేర్భుజ' తిభ ప్రత్యయః. ఉదరశ్రియామధ్యకోభయా ఉపలక్షితా అంగనా అళిభయాదివ రభ సాత్ సస్వజేఅలిలింగ వస్తుతో రాగాదేవేతిభావః. 'వ్యంజపరివ్యం గే' ఇతిధాతోః కర్తరిలిట్. నాయికామధ్యా 'లజ్జామన్తథమధ్యస్థామధ్యేయం నాయికా మతా.'

వదనసారభలోభపరిభ్రమ

ద్భ్రమరసంభ్రమ సంభృతశోభయా,

చలితయా విదధే కలమేఖలా

కలకలోలకలోలదృశాన్వయా.

14

వదనేతి. వదనస్యముఖస్య సారభేగంధేలోభేన పరిభ్రమతా భ్రమరేణ హే తునా యస్సంభ్రమః తేన సంభృతశోభయాసంపాదితశ్చియా చలితయా అళిభయా త్ప్రీతితయా అతపిత అలకరలకపాతైః లోలదృశాచంచలాత్వే, అన్వయాప్రస్థం తరేణ కలః మేఖలాయాః కలకలః కోలాహలః విదధేనిహితః అళిభయాదపసరంత్యాః కాంచీనుణద్వనిరజసత్వర్థః. ఏతేన చకితత్వముక్తం చకితం భయసంభ్రమః. అత్రాప ప్రాసయమకయోస్సజాతీయశబ్దాలంకారయోస్సంసృష్టిః సృష్టైవతావత్. తథా యమకయోశ్చ ద్వయోశ్చతుర్థపాదాదావేకస్తాదక్షరాత్ ద్వాభ్యాం చపరతోక్షర త్రయా వృత్తిలిక్షణయోః స్థితత్వాత్సజాతీయయోస్సంసృష్టిః.

అజగణా గణశః ప్రియ మగ్రతః

ప్రణత మ ప్యభిమానితయా న యాః,

సతి మథావభవ న్నదనవ్యథా

విధురితా ధురితాః కుకున్ప్రియః.

15

అజగణిన్వి. యాః కుకురస్త్రియో యాదవాంగనాః గణతోబహుళః 'బహ్వ ల్పార్థాచ్చస్మాకౌదన్యతరస్యామితీశస్పృత్యయః. అగ్రతః ప్రణతమప్రియఃజాతా వేకవచనరప్రియానిత్యర్థః అభిమానినాం భావోఽభిమానితా తయా 'త్వత్లోర్ధ్వణవచ వస్యేతి' పుంపద్యావః. నాజగణా నగణయంతిస్తగజేశ్వరాదికాణ్డచత్. 'శాచగణ

ఇత్యభ్యాసస్య పాక్షిక ఈత్వాభావః. తాః కుకురప్రియః మధావసంతే సతి ప్రవర్తమానే, 'మధుశ్చైత్రే వసంతేచ'తి విశ్లేః. మదనవ్యథయా, విధుఃతాః విహ్వలితాః సుత్యః ధర్మగోత్రవశా అవర్తంత స్వయమేవ పునః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః.

కుసుమ కార్దుక కార్దుకసంహిత
ద్రుతశిలీముఖఖండితనిగ్రహః,
మరణమప్యపరాః ప్రతిపేదిరే

కిము ముహు ర్దుముహు ర్గతభర్తృకాః.

16

కుసుమేతి. గతభర్తృకాః వియోగిన్యః 'నద్యృతశ్చే'తి కప్రత్యయః. అపరాః కాశ్చిదంగనాః కుసుమకార్దుకస్య కామస్య కార్దుకే సంహితైః సంయోజితైః ద్రుతైః జవనైః శిలీముఖైః శరైః ఖండితనిగ్రహః పాటితశరీరాస్సుత్యః మరణమపి ప్రతిపేది శ ముహుఃపునఃపునః ముముహుః ముమూర్షురితి కిమువక్తవ్యమిత్యర్థః. అథ కస్యాశ్చిత్ప్రేషితభర్తృకాయాః బంధుజనాశ్వాసంత్రిభిర్వికేషకేణాహ. —

రురుదిషా వదనాంబురుహశ్రియ
స్ఫులను సత్య మలంకరణాయ తే,
తదపి సంప్రతి సన్నిహితే మథా
వధిగమం ధిగమంగళ మశ్రుణః.

17

రురుదిషేతి. 'హేనుతను కుభాంగి 'అంబార్థనద్యోర్నాస్య' ఇతిహ్రస్వః. దీర్ఘం తోత్తరపదోబహువ్రీహిః. అన్యథాగుణస్యాత్. రురుదిషారోదనేచ్ఛా ఆశ్రువిమోచనమిత్యర్థః. రుదేస్సన్నతాదప్రత్యయేటావ్. తేతవదనాంబురుహశ్రియః అలంకరణాయ సత్యం రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతితి న్యాయాదితిభావః. గమ్యమానక్రియాపేక్షయాచతుర్థీ. తదపి తథాపి సంప్రతి మధావసంతోత్సవేసన్నిహితేసతి ఆశ్రుణః అమంగళం అధిగమం అవాప్తిం ధిక్ నిండేత్త్యర్థః. 'ధిజ్ఞిర్భర్తృసనిందయారి' త్యమరః. 'ధినుపశ్యాదిఘృత్రిష్వి'తి ద్వితీయా. అతోమారుద ఇత్యర్థః.

త్యజతి కష్ట మసా వచిరా దసూక్

విరహవేదనయేత్యఘశంకిభిః,

ప్రియతయా గదితా స్త్వయి బాన్ధవై
రవితథా వితథా స్సఖి మారిరః.

18

త్యజతితి. అసౌభాలా విరహవేదనయా అచిరాత్ అనూక్ ప్రాణాక్ త్యజతి త్యక్త్యతి. వర్తమానసామీష్యభవిష్యదర్థలబ్. కష్టం బత హేనుభి త్వయీవిషయే ప్రియతయా ఇష్టతయా ఇతి ఏవం అఘశంకిరసార్థోత్ప్రేక్షిభిః 'ప్రేమపశ్యతిభయా

స్వపదేఽపీతి న్యాయాదితిభావః. బాంధవైః గదితాః ఉచ్చరితాః గిరః ఉక్తైః విగతం
తథా తథాత్వం యాసాంతాః. ఆన్యతాః 'వితథంత్యస్తవచ' ఇత్యమరః. 'బహు
వ్రీహావికేమ్యలింగతా పృషాదరాదిత్వాత్ హ్రస్వః తతోనఙ్గో సమాసః అవి
తథాస్మత్వాః మావితథాః మాకృథాః వృధాతితోకేన మామృథా ఇత్యర్థః. విపూర్వా
త్తనోత్తేరుజేథాన్. తనాదిభ్యస్తథాసోఽతి విభాషానిచోలుక్. అనుదాత్తోపదేశేత్యాది
నా అనునాసికలోపః సమాజ్యోగ ఇత్యదాగమప్రతిషేధః. (న్యాఖ్యానుధాయాంతం
అజితయోగవిభాగేన సమాసాంతే అవిజాతేయస్యేతి చేత్యాకారలోపే వితథమితి
రూపమిత్యుక్తమ్.

స ఖలు దూరగతోఽవ్యతివర్తతే

మహామనా నితి బంధుతయోద్దితైః,

ప్రణయినో నిశమయ్య వధూ ర్బహి

స్వర మృతై రమృతై రివ నిర్వవా.

19

నేతి. కించ అసాతే ప్రణయీ దూరగతోదూరస్థోఽపి మహావసంతోత్సవం.
'మహాఉద్ధవఉత్సవ' ఇత్యమరః. నాతివర్తతే నాతిక్రామతి ఖలుఇతిబంధుతయాబంధు
సమాపేన గ్రామజనబంధుభ్యస్తత్. ఉద్దితైరుక్తైః. వదేశేకర్తృణీకైః. ఋతైస్సత్య
వచనైః. 'సత్యంతథ్యమృతంసమ్యగీ'త్యమరః. బహిః ప్రణయినః తథైవ దైవాదా
గతస్యప్రియస్య స్వరంకంతశబ్దం నిశమయ్యక్రత్వా 'శమోదర్శనే' ఇతి దర్శనేమిత్యని
షేధాచ్చ సజేమిత్వాత్ హ్రస్వః. 'ల్యపిలఘు పూర్వాది'త్యయాదేశః. అమృతైః స్స
ధాభిరివహూః నిర్వవోనిర్వవార వాతేర్లబ్. 'నిర్వాణం నిర్వృతిఃస్సఖిమి'త్యమరః.

మధురయా మధుబోధితమాధవీ

మధుసమృద్ధిసమేధిత మేధయా,

మధుకరాంగనయా ముహూరున్దద

ధ్వనిభృతా నిభృతాక్షర ముజ్జగే.

20

మధురయేతి. మధురయామనోహరయా మధునావసంతేన బోధితాః వికాసి
తాః తాశ్చ తామాధవ్యచ్చ పుష్పధర్తః పుష్పితానూపవర్తతే. తాసాంమాధవీనామతి
ముక్తలతానాం 'అతిముక్తః పుండ్రకస్సాన్యద్వాసంతీమాధవీలతే' త్యమరః. మధుస
మృద్ధామకరందసంపదా సమేధితమేధయా సంవర్జిత ప్రతిభయా అతఏవ ఉన్దదయ
తీతున్దదోమదకరః పచాద్యచ్ తంధ్వనింబిభర్తీతి ఉన్దదధ్వనిభృతో త్తయాతదభృ
తా మధుకరాంగనయా ముహూః నిభృతాక్షరం అన్యక్తాక్షరం లక్షణయాస్థిరనాదం
యథా తథేత్యర్థః. అథవా సర్వశబ్దో వర్ణాత్తకవచ వ్యంజకవిశేషాభావాదన్ముట

ఇతి మతమాశ్రిత్య ఉక్తం సర్వపథీనాః కవయఇతి ఉజ్జగేఉచ్చక్త ర్గీతం గాయతేరవివ
క్షితకర్త కాద్యానేలిట్. 'బంధవై ధమ్యరాహిత్యం సమతాపదగుంధనే' ఇతిలక్షణా
త్సమతాఖ్యో గుణః.

అరుణితాఖిలశైలవనా ముహు

ర్విదధతీ పథికాః పరితాపినః,

వికచకింశుకసంహతిరుచ్చక్తై

రుదవహద్దవహవ్యవహాశ్రియమ్.

21

అరుణితేతి. అరుణితాన్యరుణీకృతాని అఖిలాని శైలవనాని యయాసా ము
హుః పథికానధ్వగాః విరహిణ్య పరితాపినస్సంతాపవతః విదధతీ ఉచ్చైశ్చో
చ్చక్తైః ఉన్నతా, 'అవ్యయసర్వనామ్నా మకచ్చాగ్రితేరి' త్యకచ్చుత్తయః. వికచా
వికసితా యా కింశుకసంహతిః పలాశకుసుమరాజః సా దవహవ్యవహాశ్రియం దవాగ్ని
శోభాముదవహత్ నిదర్శనాలంకారః.

అథ గ్రీష్మవర్ణనమారభతే.—

రవితురంగతనూరుహతుల్యతాం

దధతి యత్ర శిరీషరజో రుచః,

ఉపయయా విదధన్మవమల్లికా

శృచి రసౌ చిరసౌరభసంపదః.

22

రవీశ్యాది. యత్ర శుచా శిరీషరజసాం రుచః కాంతయః రవితురంగతనూరు
హతుల్యతాం సూర్యాశ్వరోమసావర్ణ్యం దధతి హరిద్వర్ణాభవంతీత్యర్థః. అసౌశుచి
ర్గ్రీష్మః. 'శుచిశృద్ధేఽనుపమాతే శృంగారామధయోస్తథా, గ్రీష్మేమతవహేఽపి
స్యాది'తి విశ్వః. నవమల్లికా మల్లికా కుసుమాని 'పుష్పే జాతిప్రభృతయస్స్వలింగా'
ఇత్యమరః. పుష్పమూలేషు బహుళ మితి లుప్, లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనేభవతః.
చిరాచిరావస్థాయినీ సౌరభసంపత్ యాసాంతాః స్థిరగంధాఇత్యర్థః. విదధత్కుర్వత్
ఉపయయాస్తాప్తః.

దళితకోమలపాటలకుట్ట లే

నిజవధూశ్వసితానువిధాయని,

మరుతి వాలి విలాసిభి రున్నద

భ్రమదలౌ మదలౌల్య ముపాదదే.

23

దళితేతి. పాటలాయాః అవయవాః పాటలాః లుక్ప్రకరణే 'పుష్పమూలేషు
బహుళమితి బహుళ గ్రహణాదజోలుక్. తేచితేకోమలాః కుట్టలాశ్చవళితాఃభిన్నాః
మాఘ—24

కోమలపాటలకుట్టలూ యేన తస్మిన్ నిజవహూనాం శ్వసితం నిశ్వాసం అనువి
భతే అనుకరోతీతిథోక్తే తత్సద్వశీత్యర్థః. ఉన్నదాః భ్రమంతశ్చ అలయాయస్మిన్
తస్మిన్ ఉన్నదభ్రమదరా మరుతి గీమనిరే వాతి వహతిసతి వాతేర్లటశ్చత్రాదేశః
విలాసిభిః విలసవశీలైః కామిభిః 'వాకషలసే' త్యాదినాఘనున్బృత్యముః. మదేనరా
ల్యం చాపల్యం ఉపాదదే స్వీకృతం మత్తైర్జాతమిత్యర్థః.

నిదధిరే దయితోరసి తత్క్షణ

స్నుపనవారితుషారభృత స్సనాః,

సరసచందనరేణురనుక్షణం

విచకరే చ కరేణ వరోరుభిః.

24

నిదధిరైతి. వరోరుభిః స్త్రీభిః తత్క్షణస్నుపనేన సద్యస్సాన్ననేన వారితుషారభృతః
జలకీకరధారిణః 'తుషారా హిమశీకరావీతిశాశ్వతః. స్సనాః దయితోరసి ప్రియమక్షసి
నిదధిరే నిహితాః తేషాం సంతాపశాంతయే స్నానార్ద్రాంగా ఏవాలింగన్నిత్యర్థః.
కించ కరేణ పాణినా సరసః ఆర్ద్రః చందనరేణుః ఘృష్టచందనపంకశ్చ అనుక్షణం
విచకరే విశీర్ణః కిరతేః కర్షణిత్. 'ఋచ్చత్యృతామి'తిగుణః. కరేణుకరోరుభిరితి
పాతస్తు 'ఊరూ త్తరపదాదౌపమ్య' ఇత్యాదినా ఊర్జ్వీసంగార్థేయః.

అథ వర్ణావతారమాహ.—

స్ఫురదధీరతటిన్నయనా ముహూః

ప్రియమివాగళితోరుపయోధరా,

జలధరావళిరప్రతిపాలిత

స్వసమయా సమయా జగతీధరమ్.

25

స్ఫురదితి. ముహూః స్ఫురతీ అధిరే చంచరే తటితానయనే ఇవ తటిన్నయనే
యస్యాస్సాగళితాః అరిక్తాః ఉరుపయోధరాః మహామేఘాః యస్యాం సా అన్య
త్ర ఊరూచపయోధరా చ ఊరుపయోధరం ప్రాణ్యంగత్వాద్దంభైర్జలపద్యావః.
తదగళితం అపవిత్రం యస్యాంసా జలధరావళి ర్తేఘపక్షిః అత్రజలధరావళేః పయో
ధరాణాం చ అవయవావయవిభావాత్సృభజ్నిర్దేశః. అప్రతిపాలితస్వసమయా అనపే
క్షితనిజవేశాసతి ఏకత్రయాగపద్యాత్ అన్యత్రాధైర్యాచ్చేతి భావః. జగతీధరం
భూధరం రైవతకంప్రియమివ సమయాత్ సమాగచ్ఛత్ యాతేర్లక్ష. పయోజగతి
శబ్దయోః సుచాద్యజం తేనధరశబ్దేనషష్ఠీసమాసః. అత్ర విశేషణమహిమాన్నజలధరావళౌ
నాయితౌత్వప్రతితేస్సమాసోక్తిః. సాతుప్రియమివేత్కుపమయాంగేన సంకీర్త్యతే.

గజకదంబకమేచక ముచ్చుకై
 ర్నభసి పీత్య నవాంబుదమంబరే,
 అభిససార న వల్లభ మంగనా
 న చకమే చ కమేకరసం రహః.

26

గజేతి. నభసి క్రావణమౌగే. 'నభాక్పావణికశ్చస' ఇత్యమరః. అంబరేవ్యో
 మ్నిగజకదంబకమివ మేచకం. క్యామలం. 'కాలక్యామలమేచకాః' ఇత్యమరః. ఉ
 చ్చుకైదున్నతం నవాంబుదం పీత్య అంగనా ఏక ఏకాయనః రసో రాగోయస్యతం
 ఏకరసం తిరస్కృతరసాంతరమిత్యర్థః. కంవల్లభంప్రియం రహః ఏకాంతే, నచకమే
 నకాయతే స్తతథానాభిససారచ సర్వం వల్లభం సర్వాపి తత్తదంగనాచకమే అభిస
 సారచేతి నవాంబుదస్సోద్భిషకత్వాతిశయాక్షిః. ఇహ కామనాపూర్వకత్వాదభిసర
 ణస్య తయోరర్థక్రమబలీయస్త్వన్యాయేన యమకవకాయాతపాతక్రమబాధేన
 యోజనా న్యాయైవ.

అనుయయా వివిధోపలకుండల
 ద్యుతివితానకసంవళితాంశుకమ్,
 భృతధనుర్వలయస్య పయోముచ
 శ్శబలిమా బలిమానముఖో వపుః.

27

అనుయయావీతి. భృతధనుర్వలయస్య భృతేంద్రచాపమండలస్య పయోముఖో
 మేఘస్య సంబంధీ శబలస్యభావశ్శబలిమా చిత్రతాపృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్ఞా. వివిధాః
 నానావర్ణాః ఉపలామణయో యయోస్తయోః కుండలయోః ద్యుతివితానకేనకాంతి
 ఘంజేన సంవళితాః మిళితాః అంశవోనిజనీలభాసః యస్య తత్ తథోక్తం 'శేషాద్వి
 భాషే'తి కప్రత్యయః. బలిమానముఖోబల్యసురాహంకారహరస్య హరేః వపుః అను
 యయా అనుచకార తద్వద్భభావిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ద్రుతసమీరచలైః త్షణలక్షిత
 వ్యవహితా విటపై రివ మంజరీ,
 నవతమాలనిభస్య నభస్తరో

రచిరరోచి రరోచత వారిదైః.

28

ద్రుతేతి. ద్రుతసమీరేణ శీఘ్రమారుతేన చలైః వారిదైః త్షణలక్షితాచ సా
 వ్యవహితాచ త్షణలక్షితవ్యవహితా త్షణికావిర్భావతిరోధానేత్యర్థః. స్నాతాను
 లిప్తవత్ 'పూర్వకాలైకే'త్యాదిసానిత్యసమాసః. అచిరరోచిరస్యస్యాస్మా అచిరరో
 చిఃవిద్యుత్ ద్రుతసమీరచలైః విటపైక్వాఖాభిః త్షణలక్షితవ్యవహితా నవతమాలనిభ

స్య నవతమాచేన సదృశస్య తద్వన్నీలశ్యేత్యర్థః. నిత్యసమాసః. నభస్తరుణి తస్య న భస్తరోః మంజరీగుచ్ఛిణవ ఆరోచతేత్యుపమాలంకారః. అత్రనభస్తరోర్ముఖశ్చేష్ట స్యేతివ్యాఖ్యానే తరుళబ్జస్య వ్యాప్తప్రాదివచ్చేష్టాధగోచరత్వాత్తమాలశబ్దేన విశేషవా చినాతన్నీలసామాన్యేన పానరుక్త్యమితివల్లభః. తమాలశబ్దశబ్దేంద్రనీలవన్నైల్యమా త్రోపమానత్వాత్తరుళబ్జస్య స్యాద్భవత్తిత్వేఽపి నపానరుక్త్యమిత్యనేయం.

పటలమంబుముచాం పథికాంగనా

సపది జీవితసంశయ మేష్యతీ,

సనయనాంబుసఖీజనసంభ్రమా

ద్విధురబంధురబంధురమైతృత.

29

పటలమితి. పథికాంగనాకాచితోష్ణితభర్తృకా అతఏవ సపది జీవితసంశయం మరణం ఏష్యతీ నిశ్చితమరణేత్యర్థః. 'అచ్ఛినద్యోర్నమి'తి వికల్పాన్నమభావః. అతఏవ సనయనాంబోస్సబాష్పస్య సఖీజనస్య సంభ్రమాత్సంతోభాత్ విధురబంధుః సంభ్రమదర్శనాద్వివాదబంధుజనాసతీ అంబుముచాం పటలం అబంధురమకోభనం సదైన్యరోషమితియావత్. ఐతృతృతృతే స్తలజ్ఞ. 'అటశ్చే'తివృద్ధిః. ఇహవిరహావేదనాక్షమానానాయకాయాః మరణసాధనమేఘపటలావేక్షణవర్ణనాత్తదుద్యోగలక్షణామరణావస్థాంతా-సాహిద్వివిధాతదుద్యోగస్తచ్చేష్టేత్యాహుః. — 'దృష్టనస్సంగ సంకల్పాజాగరః కృశతాఽరతిః, ప్రీత్యాగోస్తాదమూర్ఛంతా ఇత్యనంగదకాదశే' త్యవస్థాసంగ్రహః. అత్రాపేక్షస్తాదక్షరాద్వాఖ్యాంతిభ్యశ్చ పఠతోఽక్షరత్రయా వృత్తితిత్తః యమకత్రయం సంస్పృష్టం ద్రప్తవ్యమ్.

ప్రవసత స్సుతరా ముదకంపయ

ద్విదళకందళకంపనలాలితః,

నమయతి స్త వనాని మనస్వినీ

జనమనోనమనో ఘనమారుతః.

30

ప్రవసతఇతి. కందళీధూమికందళీ. 'ద్రోణపర్ణిన్నిగ్ధకంఠా కందళీధూమికందళీ' తి శబ్దార్థః. తస్యాః పుష్పాణికందళాని 'పుష్పయాలేషు బహుళమి'తి బహుళగ్రహణార్థం. విదళానాం వికచానాం కందళానాం కంపనేనావధూననేన లాలితః ఉపస్క్రుతః మనస్వినీజనస్య మనసాంసమరః నమయితా మానినీమానభంజనఇత్యర్థః. కర్తరిల్లుట్. ఘనమారుతో మేఘవాయుః వనాని నమయతిస్తప్రవసతః ప్రాప్తితాకానుతరాం ఉదకంపయతో ఉద్వేజితవాక్ మానినీమానమద్దనస్య వననమనం ప్రాప్తితకంపనంవాకియదితి భావః.

జలదపక్తి రనర్తయ దున్దం
కలవిలాపి కలాపికదంబకమ్,

కృతసమార్జనమర్దలమండల

ధ్వనిజయా నిజయా స్వనసంపదా.

31

జలదేతి. నిజయా ఆత్మీయయా స్వనసంపదా కృతః సమార్జనస్య మార్జనాఖ్య
సంస్కారసహితస్య మర్దలమండలస్య ధ్వనేర్జయాయాసాతఞ్శోక్తా మార్జనం
నామమర్దశానాం ధ్వననార్థం భిన్నమృదితాన్నేన పుష్కరలేపనం. జలదపక్తిః
ఉన్నదముత్కుటమదం కలవిలాపి మధురాలాపి కలాపికదంబకం మయూరబృందం
ఆనర్తయత్.

నవకదంబరజోరుణితాంబరై

రధిపురంధ్ర శిలీంధ్రసుగంధిభిః,

మనసి రాగవతా మనురాగితా

నవనవా వనవాయుభి రాదధే.

32

నవేతి. నవకదంబరజోభిః అరుణితమరుణీకృతం అంబరమాకాశం యైస్తైః
శిలీంధ్రాణాం కందభీసుమనానాం యస్సుగంధః సవిషమస్తీతి శిలీంధ్రసుగంధినః తైః
గంధస్యేత్యేతదేకాంతగ్రహణాదరాత్సర్వధనీత్వాదివత్సర్వ ధారయాదపి ఇని ప్రత్య
యాశ్రయణం. 'కందశ్యాం చ శిలీంధ్రస్సాన్యది'తి శబ్దార్ణవే. వనవాయుభిః
పురంధ్రీషు స్త్రీషు విషయే అధిపురంధ్ర విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. రాగవతాం
కామినాం మనసి, నవనవా నవప్రకారా 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్వీర్భావః.
కర్తృధారయవద్యావాత్సుపోలుక్. అనురాగితాఅదధే అనురాగఉత్పాదిత ఇత్యర్థః.

శమితతాప మపొధమహీరజః

ప్రథమబిందుభిరంబుముచోఽంభసామ్,

ప్రవిరళైరచలాంగణ మంగనా

జనసుగం న సుగంధి న చక్రిరే.

33

శమితేతి. అంబుముచోమేఘాః ప్రవిరళైః అంభసాం ప్రథమబిందుభిః శమిత
తాపం అపొధమహీరజః నిరస్తపూళికం నతుపంకిలమితి భావః. సుగంధిసంతప్తనే
కాదుద్యుతసారథం ఇహతదేకాంతత్వాద్గతస్యేత్వం. అచలాంగణం రై వతకోత్సంగం
'అంగణంచత్వరాజితే' ఇత్యమరః. అంగనాజనః సుఖేనగచ్ఛత్యస్మిన్నితిసుగం అంగనా
జనానాం సుగం సుఖసంచారత్వమమిత్యర్థః. 'సుదురోరధికరణ' ఇతి గమేర్దృఢప్రత్యయే
టిలోపః. ననచక్రిరే చక్రిర ఏవేత్యర్థః. ద్వీనశ్చాప్రకృతమర్థంగమయతః.

ద్విరదదంతవళక్ష మలక్ష్యత

స్ఫురితభృంగమృగచ్ఛవి కేతకమ్,

ఘనఘనోఘవిఘట్టనయా దివః

కృశశిఖం శశిఖండమివ చ్యుతమ్.

34

ద్విరదేతి. ద్విరదదంతవళక్షంగజదంతధవళం 'వళక్షోధవళోద్భవ' ఇత్యు
మరుః. భృంగోమృగఇవభృంగమృగః తస్యచ్ఛవిః సా స్ఫురితాయస్మిన్ తత్తథోక్తం
కేతక్యాః పుష్పంకేతకం 'పుష్పఫలమాలేషు బహుళమ్' త్యజో లుకి నాదన్యధి.
'లుక్ తద్ధితలుకీ' తి స్త్రీప్రత్యయస్యాపిలుక్. ఘనఘనోఘవిఘట్టనయా నిబిడమేఘసం
ఘోపఘాతేన దివః అంతరిక్షాత్ చ్యుతం కృశశిఖంనూత్నాగ్రం శశిఖండమివాలక్ష్య
తేత్యుత్పేక్షా.

దళితమాక్తికచూర్ణవిపాండవ

స్ఫురితనిర్ధ్వరశీకరచారవః,

కుటజపుష్పపరాగకణాస్ఫుటం

విదధిరే దధిరేణువిడంబనామ్.

35

దళితేతి. దళితమాక్తికానాం నిష్పిష్టమూర్తాఫలానాం చూర్ణఇవ విపాండవః
అతిశుభ్రాః స్ఫురితాఃర్ధ్వరాః నిర్ధ్వరాణాం యే శీకరాః తఇవచారవః కుటజపుష్ప
పరాగకణాః స్ఫుటం దధిరేణువిడంబనాం దధిచూర్ణానుకారం విదధిరే చక్రిరేతద్వ
ద్భభురిత్యర్థః. పూర్వోపమాద్వయానుప్రాణితేయముపమేతిసంకరః.

నవపయఃకణకోమలమాలతీ

కుసుమసంతతిసంతతసంగిభిః,

ప్రచలితోడునిభైః పరిపాండిమా

శుభరజోభరజోఽలిభి రాదదే.

36

నవేతి. నవపయఃకణవత్ నవోదకబిందువత్ కోమలానాం మాలతీకుసుమా
నాం జాతీపుష్పాణాం సంతతిషు సంతతసంగిభిః నిరంతరాసక్తైః 'సుమనామాలతీ
జాతిరి' త్యుమరుః. అతఏవప్రచలితోడునిభైః పరాగరూపణాత్సంచరన్నత్యత్రకలై
రిత్యుత్పేక్షా అలిభిః శుభాత్ రజోభరాత్పరాగపుంజాత్ జాతః శుభరజోభరజః
పరిపాండిమా ధవళిమా ఆదదే స్వీకృతః.

నిజరజః పటవాసమివాకిర

ద్భృతపటోపమవారిముచాం దిశామ్,

ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసా

మనవసీ నవసీపవనావళిః.

37

నిజేతి. ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసాం కర్తజీవక్ష్మీ. అనవనీ అరక్షణీ కింతు హంప్రీత్యర్థః. అవతేః 'కర్తరిల్లబ్త్. టిత్వాత్ జీవ'. నవనీపవనావళిః నవకదంబకాన. నపజ్జ్ఞిః ధృతాః పటోపమాః పటకల్పాః వారిముచోమేఘాః యాభిస్తాః మేఘ పటావృతా ఇత్యర్థః. తాసాం దిశాం నిజరజః స్వపరాగమేవ పటవాసం పిష్టాతమి వేత్సుత్యేప్రిత్యా 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యమరః. అకిరదక్షిపత్ కిరతేః కర్తరిలక్ష్. సభీవదితి భావః.

ప్రణయకోపభృతోఽపి పరాజ్ఞుభా
త్సపది వారిధరారవభీరవః,
ప్రణయినః పరిరబ్ధు మనంతరం
వవలిరే వలిరేచితమధ్యమూః.

38

ప్రణయేతి. ప్రణయకోపభృతః అతఏవపరాజ్ఞుభా విముఖాఅపి 'స్వాంగా చాప్ససజ్జనాదసంయోగోపధాది'తి వికల్పాదాకారః. సపది వారిధరారవేభ్యః మేఘ గర్జితేభ్యః భీరవః భీతాఃస్త్రియ ఇతికేదః. అనంతరం గర్జితాకర్ణ నానంతరమేవ ప్రణయినః ప్రియాకా పరిరబ్ధుమాలింగితుం వలిరేచితాని అలింగనార్థమంగప్రసారణాత్త్రి వలిరేక్షీకృతాని మధ్యమాన్యవలగ్నాని యాసాంతాస్సత్యః వవలిరేపరివృత్తాః వలతే ర్వకారాదిత్వాత్ 'నశసదదవాదిగుణానామి' త్యేత్వాభ్యాసలోపప్రతిషేధః.

విగతరాగగుణోఽపి జనో న క
శ్చలతి వాతి వయోదనభస్మతి,
అభిహితేఽభిభిరేవ మివోచ్చక్తై
రనన్యతే నన్యతే నవపల్లవైః.

39

విగతేతి. పయోదనభస్మతి మేఘమాయతే వాతివహతిసతి వాతేర్లటశ్చత్రాదేశః. విగతరాగగుణోఽపివిరక్తోఽపి కోనరః నచలతిసోఽపి చలత్యేవేత్యర్థః. ఏవం అభిభిః ఉచ్చక్తస్తారం అన్యతమసత్యం, నభవతీత్యనన్యతం తస్మిన్ననన్యతేసత్యవచనే అభిహితే సతి నవపల్లవైః నన్యతేన నృత్యంకృతమివేత్సుత్యేప్రిత్యా నృతేర్భావేలిట్.

అరమయన్ భవనాదచిరద్యుతేః
కిల భయా దపయాతు మనిచ్ఛసః,
యదునరేన్ద్రగణం తరుణీగణా
స్త మథ మన్దమన్దరభాషిణః.

40

అరమయన్నితి. అథ ఆచిరద్యుతేః విద్యుతః భయాత్కిలభయాదీన సతుత థా, కింతు రాగాదేవేతిభావః. కిరత్యీకే భవనాద్రమణ్యహితో అపయాతుం

నిర్గతుం, ఆనిచ్ఛనః. భయవ్యాజా తత్రైవస్థితా ఇతి భావః. 'విందురిచ్చురి' త్వప్రత్య
యాంతోనిపాతః. మన్తభేన స్వరేణ మంధరమలసంభాషంత ఇతి మన్తభయమంధరభాషిణః
కామపరకవాచ్యత్వం. తరుణీగణాః తం ప్రకృతం యదవ ఏవ నరేంద్రాః తేషాంగణం
అరమయకా రమయన్తిస్త ఆత్ర భయేన రాగనిగూహనాన్తి లనాలక్ష్మీరః. 'మీలనం
వస్తునాయత్ర వస్త్యంతరనిగూహనమి'తి లక్షణాత్. పోఽప్యాగంతుకేన భయేన
సహజరాగతిరోధానాదాగస్త్యుకేన సహజతిరోధానరూపః.

అథ శరద్వర్ణనమారభతే. —

దదత మన్తరితాహిమదీధితిం

ఖగకులాయ కులాయనిలాయితామ్,

జలదకాల మబోధకృతం దిశా

మమరథాప రథావయవాయుధః.

41

దదతమిత్యాది. రథావయవాయుధః చక్రాయుధోహరిః అంతరితాహిమదీధి
తింతిరోహితోష్ణంకుం తథా ఖగకులాయపక్షిసంఘాయ కులాయేషు నీడేషు నిలీయం
త ఇతి కులాయనిలాయినః 'కులాయోనీడమస్త్రియామి' త్యమరః. తేషాంభావస్తత్తా
తాం దదతం ప్రయచ్ఛంతంపక్షిసంచారం ప్రతిబద్ధంతమిత్యర్థః. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతురి'
తినుప్ర ప్రతిషేధః. దిశామితి కర్తృణీవస్త్రి. అబోధకృతమజ్ఞానకారిణం, మేఘావర
ణేన ప్రాచ్యాదిదిగ్వివేకం లుంపంతమిత్యర్థః. జలదకాలం ప్రావృట్కాలం, అపర
థాప్రకారాంతరేణ ఆప ప్రాప మేఘోదయోపాధినా ప్రావృడ్వ్యవహారభాజం
తమేవకాలం మేఘాత్యయోపాధినా శరత్సంజ్ఞయా ఉపలేభే ఇత్యర్థః. కాలోహి ఏక
ఏవసన్న నేకోపాధిసంబంధా న్నానాత్వేనోపచర్యత ఇతి తద్విదః.

స వికచోత్పలచతుష్ప మైత్రత

క్షీతిభృతోఽంకగతాం దయితా మివ,

శరద మచ్ఛగళద్వసనోపమా

క్షమఘనా మఘనాశనకీర్తనః.

42

స ఇతి. అనూనాం నాశనంనివ ర్తనం కీర్తనం యస్యసః అఘనాశనకీర్తనః సహ
రిః వికచం ఉత్పలమేవ చతుర్వస్యాస్తాం అచ్ఛం కుభ్రంగశ్చో స్రంసమానం యద్వ
సంతస్సోపమాపాద్యశ్యం తస్యాః క్షమాః యోగ్యాః ఘనాః మేఘాః యస్యాంసా
తాం అతఏవక్షీతిభృతః రైవతకశ్చ అంకగతాం ఉత్సంగగతాం దయితామివస్థితా
మిత్యుక్త్యేత్తా. శరదం విత్తత.

జగతి నైశ మశీతకరః కరై

ర్వియతి వారిధబృష్ట మయం తమః,

జలజరాజిషు నైర్ద్రమదిద్రవ

న్న మహతా మహతాః క్వ చ నారయః.

43

జగతీతి. అతీతకరః ఉష్ణాంశుః కరైః స్వాంశుభిః జగతి లోకే నిశాయాం భవంనైశం 'నిశాప్రదోషాభ్యాం చేతి వికల్పాదన్విత్యయః. తమ స్తిమిరం అదిద్ర వత్ ద్రావయత్తిస్త నిరస్తవానిత్యర్థః. ద్రుగతావితీధాతోః జాచజ్యుపధాయాహస్యః. సస్వద్భావః స్రవతి శృణోతి ద్రవతి ప్రవతిష్టవతిచ్యవతీనాం కేత్యభ్యాసస్య వికల్పా దిత్వం. వియత్యాకాశే వారిదబృందమయం మేఘసంఘరూపం స్వాకే నుయత్. తమః అదిద్రవత్ జలజరాజిషు నిద్రైవ నైద్రం నిమిలనం తదేవ తమః తత్ అదిద్ర వత్. తథాహి మహతాం మహత్తనాం ఆరయః క్వచక్వవా ననాహతాః హతానకింతు సర్వత్ర హతాభవంతీత్యర్థః. ద్వితియనిషేధప్రాపితస్య ప్రకృతార్థస్య హననస్య తృతీ యేన నిషేధః పునః క్షేతికృతజ్జవామర్థాత్ప్రకృతార్థ పర్యవసానం వైధర్మ్యేణ సామాన్యాద్వికేషసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

సమయ ఏవ కరోతి బలాబలం

ప్రణిగదస్త ఇతివ శరీరిణామ్,

శరది హంసరవాః పరుషీకృత

స్వరమయూరమయూ రమణీయతామ్.

44

సమయఇతి. సమయః కాలఏవ 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. శరీరిణాం బలాబలం బలాబలే 'విప్రతిషిద్ధంచానధికరణవాచీ'తి వికల్పా ద్వ్యంబైక్యవస్థావః. కరోతీతి ప్రణిగదస్తః ప్రతిపాదయస్త ఇవేత్సు త్వేతి. 'నేర్ల దనదోత్యాదిసాణత్వం. శరది హంసరవాః పరుషీకృతస్వరాః నిఘరీకృతనాదాః మయూరాయస్త్రికార్తణి తత్పరుషీకృతస్వరమయూరంయథాతథా రమణీయతాం ఆయుఃప్రాప్తాః. యా తేర్ల జిలజక్యాకటాయనస్త్రివేతి యేర్లపాదేశః. ఉస్యపదాంతా దితిపరరూపతా సంహితాయాం 'ధ్రులోపేపూర్వస్య దీప్తోఽగ' ఇతిసీర్లః. శరత్ప్రా ప్తృషో ర్నంసమయూరకూజితే మాధుర్యామాధుర్యవిపర్యయదర్శనాత్కాల ఏవప్రాణి నాం బలాబలనిదానమితివ్యక్తమభూదిత్యర్థః.

తనురుహాణి పురో విజితధ్వనే

ర్ధవళపక్షవిహంగమకూజితైః,

జగభిరక్షమయేవ శిఖండినః

పరిభవోఽరిభవో హి సుదుస్సహః.

45

తనురుహాణీతి. పురోఽగ్రే ధవళపక్షవిహంగమాః హంసపక్షిణః 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః. తేషాంకూజతైః విజితధ్వనేః కిఖండిసోమయూరస్య తనూ రుహాణీరూఢానితనురుహాణీబర్హాణి, ఇనుపధలక్షణః క ప్రత్యయః. అక్షమయా హంస కూజలేర్న్వయేవ జగళుఃగళంతిస్త కాలప్రయుక్తస్య బర్హగళనస్యాక్షమాపేతుకత్వ ముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతుత్ప్రేక్షా, యుక్తం చైతదిత్యాహ—అరిభవః పరిభవః నుదుస్సహః అత్యస్తాసహోహి. పరాజయదుఃఖితస్యాంగసాదోయుజ్యతేఇతి భావః. కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థా న్తరన్యాసః. సచ అక్షమోత్ప్రేక్షయా సంకీర్త్యతే.

అనువనం వనరాజినధూముఖే

బహుళే రాగజపాధరచారుణి,

వికచబాణదళావళయోఽధికం

రురుచిరే రుచిరేక్షణవిభ్రమాః.

46

అనువనమితి. అనువనం ప్రతివనం బహుళోరాగోయస్యాస్మా చాసౌ జపాచ ఉడుపున్మం. 'ఉడుపున్మంజపే'త్యమరః. పుష్పేషు జాతిప్రభృతిత్వాత్స్వలింగతా. నైచాధరః తేన చారుణి రమ్యే వనరాజిరేవ వహూః తస్యాముఖంప్రాశ్నగః తదేవముఖం వక్త్రమితిష్టిష్టరూపకం. తస్మిక్తరుచిరాణాం ఈక్షణానాంవిభ్రమఇవవిభ్రమఃకోభా యాసాం తాః వికచబాణదళావళయః నీలఝింటిపత్రప్రజ్జ్వయః 'బాణోఽస్త్రీనీల ఝింట్యాంచేతి వై జయంతీ. అధికంరురుచిరే శుశుభిరే. ఉపమారూపకయోస్సజ్జ్వరః.

కనకభంగపిశంగదశ్చైర్దధే

సరజసారణకేసరచారుభిః,

ప్రియవిమానితమానవతీరుమాం

నిరసనై రసనై రవృథార్థతా.

47

కనకేతి. కనకభంగాః స్వర్ణఖండాఇవ పిశంగాని దళానియేషాంతైః సహ రజసా సరజసం 'అచతురే' త్యాదిసా సాకల్యాధేఽవ్యయాభావే సమాసాన్తనిపాతః. బహు ప్రీహ్యర్థే లక్షణయా తు సరఃస్కా ఇత్యర్థః. అతఏవ సరజసమితి నావ్యయాభావ ఇతి వాచునః. అథవా మహాకవిప్రయోగప్రాచుర్యదర్శనా దవ్యయాభావదర్శనం ప్రాయిక మితి పక్షశ్రయజాద్భహుప్రీహ్యర్థోఽపి సాధురేవ. తథాచసరజసంసరజసా వా యే అరుణకేసరాః తైశ్చారుభిః తథాప్రియైః విమానితాః అవమానితాః మానవత్యః మా నిన్యః తాసాం యాః రహో రోషస్తాసాం నిరసనైః నిరాసకైః. అస్య తేక ర్తరిల్లుట్. అసనైః ప్రియకప్రమానైః. 'సద్భక్తాసనబంధూక పుష్పప్రియకశేవకా' ఇత్యమరః.

అమృతార్థతా మాననిరాసకత్వాత్ అస్యస్తీత్యసనాసీత్యస్వర్థనామకత్వం. దధే ధధే దధాతేః కర్తృణి లిట్.

ముఖసరోజరుచం మదపాటలా

మనుచకార చకోరదృశాం యతః,

ధృతనవాతపముత్సుకతామతో

న కమలం కమలంభయదంభసి.

48

ముఖేతి. ధృతో నవాతపో యేన తత్ ధృతనవాతపం బాలాతపతామ్రమిత్యర్థః. అమృసి కమలం అమృష్టకమలం అమృగ్రహణం స్థలకమలనివృత్త్యర్థం. అహూనతా ద్యోతనార్థం వా యతో మదేన పాటలాం మదపాటలాం చకోరదృశాం స్త్రీణాం ముఖ సరోజరుచం ముఖారవిందకోభాం అనుచకార 'అనుపరాభ్యాంకృఞి' ఇతి పరస్మైపద నియమః. అతోఽనుకరణాద్ధేతోః కంపుమాంసం ఉత్సుకతాం ప్రేయసీముఖావలోకన కాతుకితాం నాలమ్భయత్ నాగమయత్ సర్వంచాలంభయదేన తత్ స్పారకత్వాది త్యర్థః. ఏతేనాత్సుక్యవస్తునా కాశ్యణ కారణభూతా కమలదర్శనోత్థా ముఖస్పృతి ర్వ్యజ్యతఇతి వస్తునాలక్కారధ్వనిః. ఏతేన స్వయంస్త్రీముఖసదృశతయా కమలంస్వా ధారేఽమృసి పుంస ఉత్సుకతామలమ్భయదితి రంగరాజవ్యాఖ్యానం. కాకస్యకౌర్వ్యా ధ్వవళః ప్రాసాద ఇతివదసంగతమితి మన్తవ్యం, అలంభయదితి లభేర్ద్యస్తాల్లిజ్. లభేశ్మేతి సుమాగమః లభేశ్చాతప్రాప్త్యపసర్జనకగత్యర్థత్వాత్ గతిబుద్ధిత్యాదినా అణికర్తుః కర్తృత్వే ద్వికర్తృకతా. గత్యుపసర్జనకప్రాప్త్యర్థేత్వేన వై పరీత్యమిత్వ్యుక్తం సీతం సీతిమ్మేత్యుక్త.

విరతసస్యజిఘత్సముఘట్టయ

త్కలమగోపవధూర్న మృగప్రజమ్,

శ్రుతతదీరితకోమలగీతక

ధ్వనిమిమేఽనిమిమేక్షణ మగ్రతః.

49

విగ తేతి. ఇప్తే అశ్వయుజమా సే 'స్యాదాశ్వినఇహిఽపాశ్వయ యతోఽపీత్య మరః. కలమగోపికాలిగోస్త్రీ చ సా వసూళ్ళ కలమగోపవధూః స్త్రీయాః పుంవదిత్యా దినా పుంవద్భావః. శ్రుతః ఆకర్ణితః తయావధ్వా హరితస్యాలాపితస్య కోమలగీతకస్య మధురగానస్య ధ్వనిర్వ్యవసరం శ్రుతతదీరితకోమలగీతకధ్వనిం ఆతవీవ అగ్రతోఽగ్రేన నిమిషతి విస్త్రయానందాభ్యామిత్యనిమిషం. ఇణుపధలక్షణః కప్రత్యయః. 'తదీక్షణం యస్య తం అనిమిమేక్షణం ఘస్తుం ఆత్తుంవా ఇచ్ఛా జిఘత్సా. ఘసేరదాదేశాద్వాసన్న న్నాదప్రత్యయాదితి స్త్రీయామప్రత్యయః. పావిరతా యస్యతం విరతసస్యజిఘత్సం

ఉపసర్జనప్రస్థః మృగవ్రజం నాఘట్టయత్ నాతాడయత్ సిద్ధే సాధనప్రయోగా
యోగాదితి భావః. అత్ర దండసాధ్యే మృగనివారణే కాకతాళీయస్థాయేన సుఖా
ర్థస్య గానస్య కారణత్వకథనాత్సమాధిరలక్ష్కారః. 'కారణాంతరయోగాత్కార్య
సుకరత్వం సమాధిరి'తి లక్షణాత్.

కృతమదం నిగదంత ఇవాకులీ

కృతజగత్త్రయమూర్జమతంగజమ్,

వపు రయుక్చదగుచ్ఛసుగన్ధయ

స్సతతగాస్తతగానగిరోఽలిభిః.

50

కృతేతి. ఆయుజో విషయాః ఛదాః దళాని యేషాంతే అయుక్చదాస్స ప్రపర్యాః
తేషాం గుచ్ఛైః ధృబుకైః సుగంధయశ్శోభనగంధాః గజమదగంధినఇతి భావః. అలిభిః
భృంగైః తతాః విస్తృతాః గానగిరో యేషాంతే అలిభిః గీయమానా ఇత్యర్థః. సతతం
గచ్ఛంతీతి సతతగాః సదాగతయః వాయవఇతియావత్ కృతమదం జనితమదం అతఏవ
ఆకులీకృత జగత్త్రయం ఉర్జః కార్తికః 'బాహులోర్హాకార్తిక' ఇత్యమరః. సవన
మతంగజఇతి రూపకం తం నిగదంతఇవ అయమాగచ్ఛతీత్యావేదయంతఇవ వపుః వాం
తిస్త మత్తమాతంగగమ నేఽప్యేవం విధవాయనమానసంభవాదియము త్ప్రేక్ష, రూపకం
త్వంగమస్యాః.

విగతవారిధరావరణాః క్వచి

ద్దదృశుర్మసితాసిలతాసితాః,

క్వచిదివేంద్రగజాజినకంచుకా

శ్వరది నీరది నీర్యదవో దిశః.

51

విగతేతి. శ్వరది యదవోయాదవాః యదుశబ్దేన రఘుశబ్ద వత్తదపత్త్యే లక్షణా
అజనపదనామత్వేనాతద్రాజత్వాద్వచుః టుగసంభవాదితి. క్వచిత్ విగత
నారిధరావరణాః నివృత్తమేఘావరణాః అతఏవ ఉల్లసితా కోకాదుప్రీతా అసిద్ధ తేవాసి
లతా తద్వత్ అసితాః శ్యామా ఇత్యుపమా క్వచిత్ నీరదినీః మేఘవతీః శుభ్రాభ్ర
పటలచ్ఛన్నా ఇత్యర్థః. అతఏవ ఇంద్రగజాజినమైరావతచర్మ తదేవ కంచుకః కూర్వా
సకః యాసాం తా ఇవ స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్ష, దిశః దదృశుః ఉక్తాలక్ష్కారయో
స్సంసృష్టిః.

విలులితామనిలైశ్వరదంగనా

నవసరోరుహకేసరసంభవామ్.

వికిరితుం పరిహాసవీధిత్యయా

హరివధూరివ ధూళిముదఙ్గిపత్.

52

విలులితామితి. శరదేవాంగనా శరదంగనేతి రూపకమ్. అనిరైః విలులితాం విజ్ఞోభితాం ఇతస్తతో విజ్ఞిప్తామిత్యర్థః. నవసరోదహకేసంరభవాం ధూళిం పరాగం పరిహానవిధిత్యయా సర్వరీతిచీర్ణయా, దధాతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టావ్. హరివధూః వికిరతుం విజ్ఞిప్తుమివ 'తుమున్బులై క్రియాయాం క్రియాధాయా'మితి తుమున్ప్రత్యయః, 'ఋతఇద్ధాతోరి'తీకారః. ఉదక్షిపత్ ప్రేరితవతీ రూపకోజ్జీవితేయముత్పేక్షా. కిరతిరయం కీర్యమాణకర్తాయథాహ. రజః కిరతిమాయతః క్వచిత్తత్కారకోద్దేశ్యః త్తాయథాత్తైవేతి వివేకః.

హరితపత్రమయీవ మరుద్గజై

స్సృగవనద్ధమనోరమఃపల్లవా,

మధురిపారభితామ్రముఖీ ముదం

దివి తతా వితతాన శుకావళిః.

53

హరితేతి. అభితామ్రముఖీ అరుణముఖీ 'స్వాంగాచ్చే' త్యాదినా వికల్పాజ్ఞీవ్. శుకావళిః మరుద్గజైస్సుమనోగజైః దివి తతా హరిప్రియార్థమాకాశే వితతా హరితానాం హరిదవర్ణానాం పత్రాణాం వికారో హరితపత్రమయీ, 'టిడ్డాణి' త్యాదినాజీవ్. తయా అవబద్ధాః గృధితాః మనోరమాః పల్లవాః యస్యాంసా స్రగితే త్యుత్పేక్షా మధురిపాః శ్రీకృష్ణస్య ముదం వితతాన చకారేత్వర్థః.

స్థితసరోరుహనేత్రసరోజలా

మతిసితాంగవిహంగమాసద్దివమ్,

అకలయన్తుదితామివ సర్వత

స్స శరదం శరదంతురదిజ్ఞుఖామ్.

54

స్థితేతి. స హరిః స్థితాని వికసితాని సరోరుహజ్యేష్ఠవ నేత్రాణి యేషుతాని సరోజలాని యస్యాంతాం తథోక్తాం అతిసితాంగాః ధవళపక్షాః యేవిహంగాః హంసాః తైర్వసంతీ స్తయమానేవస్థితా ద్యౌర్యస్యాంతాం తథోక్తాం శరై స్పృణవిశేషైః దంతు రాణ్యున్నతదంతాని హంసాత్ప్రకాశదశనానీతియవత్. దంతఉన్నతఉరజి త్యురచ్చుత్యయోమత్వర్థీయః. తాని దిజ్ఞుఖాని యస్యాంతాం శరదంతురదిజ్ఞుఖాం శరదం సర్వతః మదితామివ అకలయత్ సర్వత్ర నేత్రవికాసహంసాదిలింగైర్హృష్టైమివామన్యతే త్యర్థః. అత్ర సరోజహంసశశభు నేత్రహంసదంతత్వారోపజాద్రూపకాలజ్ఞాంకర. తద్వకాత్ప్రతీయమానాంగనాభేదాధ్యవసాయాచ్చరది మదితత్వోత్పేక్షేతిసంకరః.

అథ హేమంతం వర్ణయతి:—

గజపతిద్వయసీరసి హైమన

స్తుహినయః సరితః పృషతాం పతిః,

సలిలసంతతిమధ్యగయోషితా

మతనుతాతనుతాపకృతం దృశామ్.

55

గజపతీతి. గజపతిః ప్రమాణమౌసాం గజపతిద్వయస్యః మహాగజప్రమాణాః 'ప్రమాణేద్వయసచ దఘ్నాత్తచ' ఇతి ప్రమాణార్థే ద్వయసచ్చిత్వయః. 'టిథ్థాణఘో' త్యాదినాజీవ. తాఅపి సరితస్తుహినయః హిమీకుర్వత తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్చత్రాదేశః. హేమం లేభవః హైమనః 'సర్వత్రాణ్చ తలోపశ్చే'తి హేమంతశబ్దావైచిషికోఽన్వృత్తయః తకారలోపశ్చ పృషతాంబిందూనాం పతిర్వాయః 'పృషంతి బిందుపృషతా' ఇత్యమరః. ఆధ్యానం గచ్ఛంతీత్యధ్వగాః పథికాః, అంతాత్వంతాధ్వదూర పారసర్వానంతేషుడః. తద్వోషితాం ప్రోషితభర్తృకాజాం దృశాం అతనుతాపకృతం మహాంతాపకారిణీం సలిలసంతతిం అతనుత ఉష్ణమశ్రుత్వాదయామాసే త్యర్థః. హేమంతమాత్రతో విరహిదుస్సహాఽజనీతి భావః.

సర్వదా వియోగినామక్షిపకస్యాపి వాయోహ్లేమంతే వైకిష్ట్యమాచక్షే:—

ఇదమయు క్తమహో మహదేవయ

ద్వరతనోస్తస్సరయ త్యనిలోఽన్యదా,

స్మృతసయావనసోష్టపయోధరాః

సతుహినస్తు హినస్తు వియోగినః.

56

ఇదమితి. అనిలో వాయుః అన్యదాఅన్యన్తీక కాలే గ్రీష్మదావిత్వర్థః. 'సర్వై కాశ్యే'త్యాదినా దాప్రత్యయః. వియోగినోవియుక్తాః, గతిబుద్ధిత్యాదినా అణికర్దుః కర్తృత్వం. వరతనోః వరతనుమిత్యర్థః. 'అథిగఢే'త్యాదినాకర్తృణి కేషేషస్త్రి, స్తరయతీతి యత్ స్తరతేరాధ్యానే మిత్యావధిస్యః. ఇదం స్పారకత్వమపి మహదత్వస్తం అయుక్తమేవ సహకారివిరహాదితిభావః. అహో అత్యంతా కించిత్కరత్వాద్విస్తయః హేమంతే తు హంతృత్వమవ్యవస్థ సృభావితమిత్యాహ. స్మృతేతి. సతుహినః హిమసహితః అనిః స్తు సయావనాః యావనయుక్తాః అతఏవ సోష్టాణః సోష్టాః యే పయోధరాః కుచాః తే స్మృతాః యోస్తాః స్మృతసయావనసోష్టపయోధరాః వియోగినో వియుక్తాః, తథాయుక్తంచానీప్సితమితికర్తృత్వం. హినస్తు హస్తు (వా) సమ్భవనాయాం లోట, హేమస్తేహి హిమసహకారాత్కుచోష్టైకసాధ్యదుఃఖోత్పాదనసామర్థ్యాద్వియోగి మారకత్వమపి సమ్భవ్యతే, గ్రీష్మదౌ తు తాదృశసహకారివిరహాత్ స్పారకత్వమవ్య

యుక్తమితి భావః. అమారణే మారకత్వసమ్ముఖో క్షేరతిశయోక్తిభేదః. ఇహసహజకలి ప్రాణోక్తిసిద్ధయారతిశయమారభేదాధ్యవసాయ ఇతిరహస్యమే.

ప్రియతమేన యయా సరుషా స్థితం

న సహ సా సహసా పరిభ్రష్ట తమ్,

శ్లథయితుం తుణమతుమతాంగనా

న సహసా సహసా కృతవేపథుః.

57

ప్రియతమేనేతి. అత్రాద్యపర్యాయే న సహ వేతి త్రేధా విభాగః. అన్యత్ర సహవేత్వేకంపదం సరుషా సహోషయా యయా స్త్రియా కర్త్ర్యా ప్రియతమేన సహ స్థితం నపుంసకేభావేక్షః, సా అంగనా స్త్రీ సహసా మార్గశీర్షమాసేన. 'మార్గశీర్షే సహమార్గ' ఇత్యమరః. కృతవేపథుః జనితకమ్పా సతి 'త్వితోఽథుజ' త్యథుచ్చృత్యయః. తం పూర్వమవగణితమేవ ప్రియం వాసేన సహవర్తత ఇతిసహసా సహసాసతి 'అథోహసః హసోహస్యంచే'త్యమరః. స్వనహసోశ్యేతి వికల్పాదప్రత్యయః. సహసా శీఘ్రం స్వరాదిపాతాదవ్యయత్వం. పరిరభ్రష్టవ్య తుణం తుణమపీత్యర్థః. అన్యథా వైరస్యాత్ అతఏవ సామర్థ్యలభ్యాన్వృత్వాదపేరప్రయోగః, శ్లథయితుం నాక్షమత వైక్లవ్యాచ్చిధిరీకర్తృం నోత్సహతేస్తేత్యర్థః. మానిసిమాసభంజనక్షమోఽయం మాస ఇతిభావః. కలహస్తరితేయం నాయికా. 'కోపాత్కాస్తంపరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితే'తి లక్షణాత్.

భృశమదూయత యాధరపల్లవ

తులిరనావరణా హిమమారుతైః,

దశనరశి పతేన చ నీతకృతై

ర్చిఃసితేవ సితేన సునిర్వవా.

58

భృశమితి. అనావరణా ఆవరణరహితా యా అధరపల్లవస్యక్షుతిః ప్రణః హిమ మారుతైః భృశం అదూయతఅతప్యత, దూఘోవై వాదికాత్కర్తరిలక్ష. సాక్షుతిః యత్త దోర్నిత్యసమ్బంధాత్ నీతకృతైః సీతకృతైః కర్తృభిః సితేన కృతైః దశనరశ్చయ ఏవ పటః తేన కరణేన నివసితా ఆచ్ఛాదితేవేకున్యతేప్రిక్షా. నిపూర్వాద్యసేరాచ్ఛాద నాధాత్కర్తృజీక్షః. తస్యేదాగమః. సునిర్వవా సుష్ణ నిర్వవార శీతాశురాచ్ఛాద్యత ఇతిభావః. హిమమాతాధర ప్రణనిర్వాపణస్య సీతకృతకర్తృకదశనరశ్చపటాచ్ఛాదన హేతుకత్వోత్పేక్షణా ద్రూపకోత్పేక్షయోస్సంకరః.

ఉక్తమేవార్థం భంగ్యంతరణాహ.—

ప్రణభృతా సుతనోః కలనీతకృతై

స్ఫుస్ఫురితదంతమరీచిమయం దధే,

స్ఫుటమివావరణం హిమమారుతై

ర్షదుతయా దుతయాధరలేఖయా

59

వ్రణేతి. మృదుతయా మార్దవేన హేతునా హిమమారుతైః దుతయా పీడితయా 'టుసుఉపతాప' ఇతిధాతోః సావాదికాత్కర్తృణిక్తః. వ్రణభృతా దంతవ్రణవత్సా మతనోః స్త్రియాః అధరో లేఖేవాధరలేఖా తయా అధరలేఖయా కర్తృయ కలపీత్కృతైర్నేతునా స్ఫురితాః ప్రకాశితాః యాః దంతమరీచయః తస్యయం తద్రూపం స్ఫుటం ఆవరణమాచ్ఛాదనం దధ ఇవ ధృతమివేత్సు తేస్పితా. దధాతేః కర్తృణిలిప్త.

ధృతతుషారకణస్య నభస్వత

స్తరులతాంగులితరనవిభ్రమాః,

పృథు నిరంతరమిష్టభుజాంతరం

వనితయానితయా న విషేహిరే.

60

ధృతేతి. ధృతాః తుషారకణాస్తుహినశీకరాః యేన తస్య నభస్వతః పవనస్య సంబద్ధినః తరులతా ఏవాంగుళియః తాభిః యానితర్జనాని తాస్యేవ విభ్రమాః విలాసాః పృథువికాలం ఇష్టస్యదయితస్య భుజాంతరం భుజమధ్యం వత్సస్థులం నిరంతరం అనితయా అప్రాప్తయా గాఢాలింగనమలభమానయేత్స్యః. ఇణః కర్తరిక్తః. వనితయా స్త్రియా నవిషేహిరే నసోధాః. విరహిణ్యస్తజ్జితా ఇవ నభస్వతో విభృతీతి భావః.

హిమఋతావపి తాః స్త భృశస్విదో

యువతయస్సతరాముపకాగిణి,

ప్రకటయత్యనురాగమకృత్రిమం

స్తరమయం రమయన్తి విలాసినః.

61

హిమఋతావపి. స్తరమయం స్తరాదాగతం స్తరప్రయుక్తమిత్యర్థః. 'తత ఆగత' ఇతి మయట్ప్రీత్యయః. అకృత్రిమంసహజం ఆమరాగం ప్రేమ ప్రకటయతి ప్రకటికర్తృణే తత్కార్యేణ స్వేదేనేతి భావః. అతఏవ సుతరాం ఉపకారిణి పుంసాం రిరంసాజననాత్తేభ్యస్సానురాగప్రకాశనాచ్ఛాత్యంతోపకర్తరిత్యర్థః. ఏవంభూతే హిమఋతా హేమం తేఽపి స్వేదసంభావనారహితకారేఽపీత్యర్థః. 'ఋత్యక' ఇతిసాం హితః ప్రకృతిభావః. భృశంస్విద్యంతి రాగోష్ణజేతి భృశస్విద ఇతి సాత్త్వికోక్తిః. క్విప్. హేమంతోఽపి రాగితాం స్వేదహేతురేవ తద్ధేతురాగహేతుత్వాదితిభావః. తాస్తథాధీరాః యువతయః విలాసినః ప్రియాశరమయన్తిస్త హేమంతస్యాగ్నిపకత్వాత్ప్రతిపీడానుత్వాద్ధీర్ఘరాత్త్రిత్వాచ్చ ఉభయేచ్ఛాసదృశమరమం తేత్యర్థః.

అథ శిశిరం వర్షయతి. —

కుసుమయజ్ఞా ఫలినీరభినీరవై
ర్నదవికాసిభిరాహితహంకృతిః,
ఉపవనం నిరభర్త్యయత ప్రియాజ్ఞా
వియువతీర్వృవతీశ్శిశిరానిలః.

62

కుసుమయన్నిత్యాదినా. ఉపవనం వన ఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. 'తృతీయాసప్తమ్యార్థహంకృతి' వికల్పాదమ్భావః. ఫలినీః ప్రియంగుభృతాః 'ప్రియంగుః ఫలినీఫలీ' త్యమరః. కుసుమయజ్ఞా కుసుమవతీః కుర్వన్నీక్తుగ్దీపనసామగ్నివర్ణనం కుసుమయతేః మత్వంతప్రకృతికాత్ తత్కరోతీతి యంతాల్లటశ్చత్రాదేశః. జావిష్ఠవద్భావే వస్తతోల్లక్. మదవికాసిభిర్నదేన విజృంభమాజ్ఞాః అభినీరవైః భృంగీర్ఘంకారైః ఆహితహంకృతిః కృతహంకారః మాధుర్యాదుద్దీపకత్వాతిశయద్యోతనార్థమభినీతి స్త్రీలింగనిర్దేశః. శిశిరానిలః ప్రియాజ్ఞా వియువతీః కోపాద్వియుంజానాః, యాతేశ్శతరి ధాతోరవజ్ఞాదేశః. 'ఉగితశ్చ' 'తిజీవ'. యువతీః వహూః 'యూవస్తిరి'తీతి ప్రత్యయః. నిరభర్త్యయత అతర్జయత తర్జభర్త్యోన్యైశ్చైరాదికయోరనుదాతేత్వాదాత్త సేవదం అత్ర వాయావచేత సే చేతనభర్తో నిర్భర్తనముత్పేక్ష్యతే. సాచారినియుంకారహంకారోజ్జీవితేతి రూపకసంకీర్ణా, వ్యంజకాప్రయోగాద్దమ్యాచ.

ఉపచితేషు పరేష్వసమర్థతాం

ప్రజతి కాలవశాద్బలవానపి,

తపసి మందగభ స్తిరభీషుమా

న్న హి మహాహిమహానికరోభవత్.

63

ఉపచితేష్వితి. కాలవశాత్ బలవానపి పరేషు శక్రుషు ఉపచితేషు ప్రవృద్ధేషు సత్సు అసమర్థతాం దార్పణ్యం ప్రజతి హి యస్తాత్కారణాత్ తపసి మాఘమాసే 'తపామాఘే' ఇత్యమరః. మందగభ స్తిః ఆపటురక్తిః అభీషుమాసంకుమాజ్ఞా 'అభీషుః ప్రగ్రహే రక్తా' విత్యమరః. మహతః ఉపచితస్య హిమస్యహానిం నాశం కరోతీతి మహాహిమహానికరః తద్గోరూభవత్ 'కృణోహేతుతాచ్ఛిత్యే'తి హేత్వర్థేటప్రత్యయః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాయసాంక్షికరః.

అభిషిషేణయిషం భువనాని యః

స్తరమివాఖ్యత లోధ్రరజశ్చయః,

తుభితేనైన్యపరాగవిపాండవ

ద్యుతిరయం తిరయన్నదభూ ద్ధితః.

64

అభిషిషేణయిషుమితి. తుభితః ఉద్భూతః యస్మైన్యపరాగః సేనారజః సభవ
విపాండురద్యుతిః శుభ్రవర్ణః అతఏవ యో లోద్రరజశ్చయః భువనాని అభిషిషేణ
యిషుం అభిషేణయితుం సేనయా అభియాతుమిచ్ఛుమిత్వర్థః. 'యస్మేనయాభిగమన
మరౌ తదభిషేణ' మిత్వమరః. 'సత్యాపపాశే'త్యాదినా సేనాశబ్దా జ్ఞేచి సని సనా
శంసభిక్ష ఉరిత్యుప్రత్యయః, స్థాదివ్యభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి ధాత్వభ్యాససకార
యోష్టత్వం. స్వరం ఆభ్యుతేవ ఆభ్యాతవానివేత్తుత్యేప్రిక్షా. చక్షిజఃఖ్యాఞాదేశః.
అస్యతివక్తిభ్యాతిభ్యోఽజితిచేరజాదేశః. అయం లోద్రరజశ్చయః దిశః తిరయక్
తిరస్కుర్వక్, తిరశ్శబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లటశ్శత్రాదేశః జావిష్టవద్భావేటి
లోపః. ఉదభూత్ ఉద్భూతః.

శిశిరకాలమపాస్య గుణోఽస్య నః

క ఇవ శీతహరస్య కుచోష్ణణః,

ఇతి ధియా స్తరుషః పరిరేభిరే

ఘనమతో నమతోఽనుమతాన్ ప్రియాః.

65

శిశిరేతి. శిశిరకాలం అపాస్య అపహాయ శీతంహరతీతిశీతహరః తస్య 'హరతే
రనుద్యమన' ఇత్యుచ్చిత్వయః. నః అస్తాకం అస్యకుచోష్ణణః కుచోష్ణస్య, క ఇవ గుణః
కింఫలం సంపాద్యత ఇతిశేషః. గమ్యమానక్రియాపేక్షయాక్వానిర్దేశః. ఇవశబ్దో
వాక్యాలంకారే. ఇతిధియా అతోఽస్మిన్ శిశిరకాలే. సారస్విభక్తికస్తసిః. ప్రియాః
కాంతాః అస్తరుషో నిరస్తరోహస్యత్యః నమతః ప్రణమతః అనుమతాన్ స్వప్రియాన్
ఘనం నిబిడం పరిరేభిరే అజ్ఞప్తవత్వః. ఇతిధియేతిమఖార్థస్య పరిరంభస్య కుచోష్ణ
పాఫల్యాధ్యత్వము త్యేప్రిక్ష్యతే, వ్యంజకప్రయోగాద్గమ్యత్వంచ.

అధిలవంగమమీ రజసాధికం

మలీనితాస్సుమనోదళతాలినః,

స్ఫుటమితి ప్రసవేన పురోఽహస

త్సవది కుందలతా దళతాలినః.

66

అధిలవంగమితి. లవంగేషు అధిలవంగం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. సుమనసాం
పుష్పజాం దళేషు తాలయంతి ప్రతిష్ఠిష్ఠంతీతి సుమనోదళతాలినః, తలప్రతిష్ఠాయామి
త్యప్రాధాతోరాభీక్ష్య తాచ్ఛీల్యే వా జీనిః. అమీ అలినో మధుపాః రజసా పరాగేణ
ఆర్తవేన చ అధికంమలినాః మలీమనాః పాపినశ్చకృతాః మలీనితా ఇతిపేతోః పురో
ఽగ్రేసవది కుందలతామాఘ్యుచ్ఛల్లి 'మాఘ్యంకుందమి' త్యమరః. దళతా వికసతాప్రస
వేన నిజకుసుమేన అహసత్ జహాస స్ఫుట మిత్వ త్యేక్షాయాం రజస్వలాంగంతారం
కౌమినం సవతోష్ఠి హసంతీతిభావః. కుందకుసుమస్య ధావళ్యాద్ధాసత్యేనోత్యేక్షా.

అథ యమకవిశేషగ్రంథనకాతుకితయా కవిః పునః ద్వాదశభిః ఋతూన్వర్ణ
యన్నాదైవ్యశ్చతుర్భిర్యవంతం వర్ణయతి. —

అతిసురభిరభాజి పుష్పశ్రియా
మతనుతరతయేవ సంతానకః,
తరుణపరభృతస్త్వనం రాగిణా
మతనుత రతయే వసంతానకః.

67

అతిసురభిరితి. అతిసురభిరత్యంతముగంధిః సంతానకః కల్పవృక్షః పుష్ప
శ్రియాం ప్రమానసంపదాం ఆతమతరతయా మహత్తరత్వేన అతసుశబ్దాత్తరబంతాత్త
ల్పిత్వయః. అభాజీవ అభంజీవేత్యుత్పేక్షా, తథానమృతా ఇతి భావః. భంజేచ్ఛచిణ్ఠి
విభాషాదలోపః, ఉపధావృద్ధిః చిణ్ఠోలుక్ కించ వసంతస్యానకోవసంతానకః
వసంతాగమదుందుభిరితిరూపకం. తరుణపరభృత స్తరుణకోకిలః రాగిణాం కామినాం
రతయే రాగవివర్ధనాయ స్త్వనం అతమత మధురం చుకాశేత్యర్థః. ప్రభావృత్తమ్.
'స్వరశరవిరతిర్ననారాప్రభా' ఇతి లక్షణాత్.

నోజ్ఞితుం యువతిమాననిరాసే
దక్షమిష్టమధువాసరసారమ్,

చూతమాళిరళినామతిరాగా

దక్షమిష్ట మధువాసరసారమ్.

68

నోజ్ఞితుమితి. ఆరమత్వంతం ఇష్టేష్వీప్సితేషు మధుషు మకరంజేషు వాసేవ
సతారసారాగోయస్యాస్యా ఇష్టమధువాసరసా మధుపానప్రియేత్యర్థః. ఆతవీవ
అళినామాళిః భృంగశ్రేణిః యువతిమాననిరాసే దక్షంకుశలం ఉద్దిపకత్వాదితి భావః.
మధువాసరేషు వసంతదినేషు సారంశ్రేష్ఠంమధువాసరసారంతత్కాల్పాఘ్నమిత్యర్థః.
చూతం సహకారం అతిరాగా దతిలాల్బాత్ ఉజ్జితుం హేతుం నాక్షమిష్ట నాస
హిష్టక్షమేర్థావాదికాల్పాత్. స్వాగతావృత్తం. ఉక్తంచ 'స్వాగతేతి రసభాగ్దరు
యగ్' మితి లక్షణాత్.

జగద్వశీకర్తృ మిమా స్త్వనస్య
ప్రభావస్ కలనైః జయంతీః,
ఇ త్యస్య తేనే కదళీచ్ఛుశ్రీః
ప్రభావనీకే తనవై జయంతీః.

69

జగదితి. ప్రభావయతితి ప్రభావనీసంపాదయత్రి కర్తరిల్లుట్ జీవ్. మధుశ్రీః
వసంతలక్ష్మీః కర్త్రీజగత్ వశీకర్తం ప్రభావస్థా అస్యస్త్వనస్య అనీకేనైవే జయంతీః

జత్వరీః కేతనవై జయంతీః ధ్వజపతాకాః తనవై కరవాణితనోతేః స్థాప్తకాలోట్. బేరేత్వం. ఏతవిశ్లేషకారః. 'అడు త్తమస్యపిచ్చే' త్యాడాగనుః. 'అటశ్చ' తివృద్ధిః. ఇతిమనీషయేతి శేషః. ఇయాః కదలీః రంభాతయాక తేనే వితస్తార 'కదలీవారణజు సారంభామోచాంకుమత్ఫలే' త్యమరః. కదలీషు కామవై జయంతీత్వోత్పేక్షా. వృత్తముపజాతిః.

స్తరరాగమయీ వపుస్తమిస్తా
పరితస్తార రవేరసత్యవశ్యమ్,
ప్రియమాపదివావి కోకిలే స్త్రీ
పరితస్తారరవే రసత్యవశ్యమ్.

70

స్తరేతి. అసతీ దుష్టా స్తరేణ కామేన నిమిత్తేన యో రాగో రమణీచ్ఛాసవీవ తన్తయీ తమిస్తా తమస్తామః 'తమిస్తంతిమిరకోపేతమిస్తాతుతమస్తతా, కృష్ణపక్ష నిశాయంచేతివిశ్వః. రవేః వపుః మండలం పరితస్తార అవప్రే అవాని రజనీధియం జనయామానేత్యర్థః. పరిపూర్వాత్ స్త్రుణాత్లోట్. అవశ్యం సత్యమిత్యర్థః. పుతః పరితస్సమంతాత్ తారరవేడుచ్చుతరస్వనే కోకిలే రసతిహజతిసతీత్వద్విపక్షిః స్త్రీస్త్రీ యశిత్యర్థః జాతావేకవచనం. దివాపి దివసేపి దివేతిసప్తమ్యర్థేఽవ్యయం. వశంగ తో వశ్యః వశంగత ఇతియత్ప్రేత్యయః. నవశ్యః అవశ్యః తమవశ్యం అవశంగత మపీ త్యర్థః. ప్రియం ప్రేయంసం అప స్వయమేవాభిససాకేత్యర్థః. యదవగణానుంతమపి ప్రియం దివాపిమానమవిగణయ్య నిషేధం చోల్లంఘ్యసమగచ్ఛక్ తత్సత్యం రాగతి మిరతికోపితమానభానుమండలా భామిన్య ఇతి రూపకానుప్రాణితేయం ప్రియాప్తి క్రియానిమిత్తా పరిస్తరణక్రియాస్వరూపోత్పేక్షా అవశ్యమితి వ్యంజక ప్రయోగా ద్వాచ్ఛా. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అత్రాశేన గ్రీష్మమాహః—

వపురమ్బువిహారహిమం శుచినా
రుచిరం కమనీయతరా గమితా,
రమణేన రమణ్యచిరాంశులతా
రుచిరంకమనీయత రాగమితా.

71

వపురితి. శుచినా గ్రీష్మేణ ప్రయోజకకర్తా, అంబువిహారేణ జలశ్రీడయా, హిమం శీతం అతవీవ రుచిరముజ్జ్వలం వపుర్దేహం గమితాప్రాప్తితా, గమిష్యద్విత్వాదినా అణికర్తృకర్తృత్వం. 'ప్రధానకర్తృణ్యాభ్యేయే లాదీనామర్హి కర్తృణామి' త్యభిహిత త్వంచ. 'అతవీవ కమనీయతరా రమణీయతరా అచిరాంశుర్ల తేన అచిరాంశులతావిద్యు ల్లితాతస్యాయుచిరవ రుచిరస్యాస్మాన్నా అచిరాంశులతారుచిర్యుపమాద్యయం తథారాగ

మనురాగం ప్రాప్తా ఇణఃకర్తరిక్తః. రమణీ రమణేన ప్రియేణ అంకముత్సంగం
అనీయత నీతా 'నీహృకృష్ణహామి'తినయతే ద్వికర్తకతా. శేషంపూర్వవత్, తోటక
వృత్తము క్తమ్.

అథ ద్వాభ్యాం వర్షయంత వర్ణయతి:—

ముదమబ్ధభువామపాం మయూరా

స్సహసాయంత నదీ పపాట లాభే,

అలినా రమతాలినీ శిలీంధ్రే

సహ సాయంతనదీపపాటలాభే.

72

ముదమిత్యాది. అబ్ధభువాం మేఘభవానాం అపాం లాభే వర్షసతిత్వార్థః. సహసా
మయూరాః ముదమానందం అయంత అలభంత. అయపయగతాలజి ఆడజాడీనా
మిత్యాడాగమః, అటచ్చేతివృద్ధిః. నదీ పపాట నద్యఃప్రావహన్నిత్వార్థః. అటపటగతా
లిట్. జాతావేకవచనం. అలినీ భృంగీ అలినా భృంగేణసహ సాయంభవః సాయంతనః
సాయంచిరమిత్యాదినాట్యుపత్తయః, తుడాగమశ్చ. సహసా దీపశ్చ తద్వత్పాటలా
అభాయస్యసః తస్మిన్ తాపాలలప్రభ ఇత్యుపమాంకారః. శిలీంధ్రే కందశీకుసుమే ఆరమత
అత్రమయూరమౌదప్రాప్త్యాద్యనేకకర్తృకక్రియాయాగపద్యాద్భిన్నాధికరణక్రియా
సముచ్చయరూప సముచ్చయాలక్ష్కారభేదః. 'గుణక్రియాయాగపద్యం సముచ్చయ
ఇతీరిత'ఇతి సామాన్యలక్షణం. ఔపచ్ఛందనికంవృత్తమ్.

కుటజాని వీక్ష్య శిఖిభిశ్శిఖరీంద్రం

సమయావనౌ ఘనమదభ్రమరాణి,

గగనం చ గీతనినదస్య గిరోచ్చైచ

స్సమయా వనౌ ఘనమదభ్రమరాణి.

73

కుటజానీతి. శిఖరీంద్రంసమయా రైవతకాద్రేస్సమిషే 'అభితఃపరితస్సమయే'
త్యాదినా ద్వితీయా. అవనాప్రదేశే ఘనమదాః భ్రమరాః యేషుతాని ఘనమద భ్రమ
రాణి కుటజాని కుటజకపమూని వనాఘనపయఃపూరేణ నవంత్యభ్రాణిమేఘాః య
స్మిన్ తా తద్వస్తాఘనమదభ్రం 'జీవనంభువనంవనమి' త్యదురః. గగనంచ పక్ష్యశిఖిభి
ర్చయూరైః గీతనినదస్యగానభ్యసేః సమయాతుల్యయా, తుల్యాదౌదిత్యాదినా వైకల్పికీ
షష్ఠీ. గిరావాచాకేకయేత్వార్థః ఉచ్చైః అరాణి రణితం. రణశబ్దభావేలుక్ చిణ్ లుక్.
కుటజావృత్తం—'సజసాభవేదిహసగౌ కుటజాఖ్యమితి లక్షణాత్.

అథ త్రిభిశ్చరదం వర్ణయతి:—

అభీష్టమాసాద్య చిరాయ కాలే

సముద్భృతాశం కమనీ చకాశే,

యోషి న్ననోజన్త సుఖోదయేషు
సముద్ధృతాశంక మనీచకాశే.

74

అభీష్టమిత్యాది. కామయతే ఇతి కమనీ కామయిత్రి 'కమ్యు: కామయితాభీక: కమన: కామనోఽభీక' ఇత్యమర: కమే:క ర్తరిల్లుటిజీవ్. యోషిత్ జాతావేకవచనం అనీచా: ఉన్నతా: కాశా: అశ్వవాలా: యస్మిన్ తస్మిన్ అనీచకాశే కాశే శరదీ త్యర్థ: మనోజన్త సుఖోదయేషు కామసుఖావిర్భావేషు ధృతాఅకాఅభిలాషాయేన తం ధృతాశం అభీష్టం ప్రియం చిరాయచిరకాలేన 'చిరాయచిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యమర: సమ్యక్ ఉద్ధృతాఉత్పన్నా ఆశంకా సంకోచో యస్మిన్ కర్తజీ తత్సద్ధృతాశంకం విస్మయభూతథా ఆసాద్య ప్రాప్య ముదా సహ వర్తత ఇతి సమ్యక్ సానందానతి చకాశేవిలంబిత్యర్థ: ఆత్మసముచ్చకాశఇతి యోషిత: ప్రియ ప్రాప్తినిమిత్తహర్షాఖ్యభావనిబంధనా త్వేప్రియోలక్ష్కార: రసభావతదాభాసతత్ప్రళమ నానాం నిబంధనే రసవత్ప్రేయః సర్వస్వసమాహితానీతి లక్షణాత్, వృత్తముపజాతి:.

స్తనయోస్సమయేన యాంగనానా

మభినద్ధా రసమానసారసేన,

పరిరంభరుచిం తతిర్జలానా

మభినద్ధారసమా న సా రసేన.

75

స్తనయోరితి. రసమానా: కూజనశీలా: 'తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశీ తి తాచ్ఛీల్యే చానశ్చృతియ: రసతే పరస్తే పదిత్వాన్న శానశ్చృతియ: తేచ సా రసా: పక్షీవికేషా యస్మిన్ తేన రసమానసార సేన సమయేన శరత్కాలేనేత్యర్థ: సారసానామత్రైవ సంభవాత్. 'సారసోమైథునీకామిగోనర్ద: ఖుష్కరాహ్వయ' ఇతి యాదవ: ఆంగనాం స్తనయో: జలానాం యా తతి: కారదో: కనా స్వేదోద విందుసందోహ: అభీతో నద్ధా బద్ధా నహ్యతేరభిభూర్వాత్కర్తజీక్త: 'నహోధ' ఇతి ధత్వం. హరసమా ముక్తాహరతుల్యా కుచమండలమండనాయు: సానేతి భావ: సాజల తతి: రసేన రాగేణ హేతునా బలీయసేతిభావ: పరిరంభరుచిం ఆరింగనేచ్ఛాం నాభి నత్ నవిభేద కారదస్వేదస్యాప్యలక్ష్కారతయో ద్విపకసాన్యజాగృహీతత్వాన్నిస్సృపత్న శ్చౌగారో విజయఇత్యర్థ: ఆతేవరసనిబంధనా ద్ర సవదలక్ష్కార: లక్షణంతూక్తం, పూర్వశ్లో. ఏవ. ఔచ్ఛందసికంవృత్తమ్.

జాతప్రీతిర్యా మధురేణానువనాంతం

కామే కాంతే సా సికాకాకురుతేన,

తత్సంపర్కం ప్రాప్య పురా మోహనలీలాం

కామేకాంతే సా రసికా కా కురుతేన.

76

జాతేతి. యాస్త్రీ అనువనాన్తం వనాంతే విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. మధుకే
ణత్రావ్యేణ, సారసికాకాతురుతేన సారస్యవీవ సారసికాః సారపాంగనాః కాత్పు
ర్వస్యేత్వం తాసాంకాతురుతేన వికృతరచేణ 'కాతుః ప్రియాంవికారోఽయశ్శక్భిత్వాది
భిర్ధ్వనేరిత్యమరః. కాతుశ్చత స్రుతంచతేన కామేకానుకల్పే, సింహాజీవదత్తఇతి
వద్ధోఽప్రయోగః కాంతేప్రియేజాతప్రీతిః జాతస్నేహః అథూత్ రసికారసవతిరాగ
వతిత్యర్థః. 'అత ఇనితనావిసీతి తన్వృత్యయః సాకా స్త్రీ ఏకాంతేరమాసి తస్య కాంతస్య
సంపర్కం ప్రాప్యపురాపురుషప్రేరణాత్పుర్వమేవ కాంమోహనశీలాం సురతక్రీడాం
సకురుతే సర్వాపిస్త్రీసర్వానపిసురతవికేషేణ కామతంత్రప్రసిద్ధాకా విస్ఫుల్భించికార
త్యర్థః. తేనశృంగారశృంగరాకాష్టాప్రాప్తేత్యుక్తం, మత్తమయూరవృత్తమ్.

అత్రైకేన హేమస్తమాహ. —

కాంతాజనేన రమాసి ప్రసభం గృహీత
కేశే రతే స్తరసహసవతోషితేన,
ప్రేష్టా మనస్సు రజనీవ్యపి హైమనీమ
కేశే రతే స్తరసహసవతోషితేన.

77

కాస్తేతి. సహత ఇతిసహః పచాద్యచ్, స్తరస్యసహః స్తరసహః కామోద్దీపక
ఇత్యర్థః. తేన ఆసవేన తోషితః తేనస్తరసహసతోషితేన అతఏవ, రసహసావస్యస్త
ఇతి రసహసవాక్ తేన రసహసవతారాగహాస్యవతా, అతఏవ, ప్రేష్టామనస్సుపుంసాం
చిత్రేషు ఉషితేనవసతా వసేక ర్తతిక్తః. 'వసతిత్సుధోరి' డిటీడాగమః. గతిబుద్ధిత్యాది
నూత్రేచకారాద్వర్తమానార్థతా, కాంతైవ జనః తేనకాంతాజనేన జాతావేకవచ
నం. రమాసి ప్రసభంబలాత్ గృహీతకేశే ఆకృష్ట శిరోదుహే రతే సురతే హేమంతే
భవాః హైమన్యః తామహైమనీమ అతిద్రాసీయసీష్యితి భావః. సర్వత్రాఽన్యుతలోప
శ్చేతి హేమస్తకబ్దాదన్బుిత్యయః. తకారలోపశ్చ 'టిడ్డాణఞ్' త్యాదినాజీవ. రజనీమ
కేయువానః కేశరతేస్తస్యవస్తిస్త నకేపీత్యర్థః. 'లట్టన్' ఇతిధూతే లట్, ఏతేనాతి
భూమింగతశృంగారఇతివృజ్యతే, వసస్తతిలకావృత్తమ్.

అత్రైకేన శిశరం వర్ణయతి. —

గతవతా మివ విస్తయ ముచ్చక్తై
రసకలామలపల్లవలీలయా;
మధుకృతా మసక్య నిరమానలీ
రసకలా మలపల్లవలీలయా.

78

గతవతామితి. అసకలామలపల్లవలీలయా అసకలాః అసమగ్రవికాసినః ఆమ
లాః నిర్మలాశ్చ యేపల్లవాః తేహంలీలయాన్మత్త క్రియయేత్యర్థః. విస్తయంగతవతా

మివ స్థితానామిత్యుత్పేక్షా. మధుకృతాంమధుకరాణాం సమ్బంధిని లవలీఘైశ్చరేషు
లతావిశేషేషు లయోలయనం స్థితీర్వస్వాస్సాలవలీలయా ఆవళిఃపజ్జీరసకలాం రసేన
మధ్వాస్వాసేన కలామవ్యక్తమధురామ్. 'ధ్వనాతుమధురామ్భుజే కల' ఇత్యమరః. గిరం
వాచం, ఆసకృత్, ఉచ్చక్తః అలపత్, మధుమదహేతుకస్య మధుకరాలాపస్యపల్లవ
లీలాజనితవిస్తయహేతుకత్వము త్వేత్కృత ఇతి గుణహేతుత్వేత్కా. ద్రుతవిలమ్బిత
వృత్తం— 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభాభరావిశి లక్షణాత్.

కుర్వంత మి త్యతిభరేణ నగానవాచః

పుష్పై ర్విరామ మలినాం చ నగానవాచః,

శ్రీమాం తస్మ స్త మనుసాను గిరా విహర్తుం

విభ్రత్యచోది స మయూరగిరా విహర్తుమ్.

79

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

ఋతువర్ణనంనామ షష్ఠస్కంధః.

కుర్వంతమితి. ఇతిత్థంపుష్పైరేవాతిభరేణ తక్కుతేన మహాభారేణ నగా
వృక్షాః అవాంచంతీత్యవాచోనమ్రాః అంచేరవపూర్వాద్వత్విగిత్యాదిసాక్షిప్తప్రత్య
యః. కుర్వంతం ఆలినాంగానవాచః గీతద్వనేః ఝంకాదస్యచ నవిరామమవిరామం
ఆమాసంతీకుర్వంతంసమస్తమృతం సర్వాన్నుత్సాః అనుసానుసానుభువిభక్త్యర్థే
వ్యయాభావః. విభ్రతి విభ్రజే ఇహగిరారై వతకాద్రావిహర్తుంక్రీడితుంశ్రీమాః లక్ష్మీ
సహితః సః మయూరగిరాకేక యేత్యర్థః. అచోదిప్రేరితః భగవన్నిహ వివరణాత్
ఋతునాంగణమనుగృహణేతి ప్రార్థితఇత్యుత్పేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగాద్దమ్యా.
వృత్తముక్తమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహాపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం

సర్వంకషాఖ్యానాయాం షష్ఠస్కంధః.

